

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 7

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012

УДК 94 (477) (082)
П 78

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2012 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **Р. І. Ветров**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**; канд. іст. наук, доц. **Г. М. Книш** (відп. секретар); канд. іст. наук, проф. **С. І. Поляков**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**
д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**

П 78 **Проблеми політичної історії України** : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 7. – 216 с.

ISBN 978-966-551-341-4

У виданні опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших ВНЗ країни. Висвітлено досить широке коло актуальних проблем політичної історії України – питання розвитку революційного руху, діяльності партій та громадських організацій, політичної еміграції та ін.

Збірник розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14. 04. 2010 р. №1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки». (Бюлетень ВАК України. 2010. № 5)

ISBN 978-966-551-341-4

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2012
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012
© Автори статей, 2012

Наукове видання
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 13774-2748 Р від 05.03.2008 р.**

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка О. М. Гришкіної

Підписано до друку 25.04.2012. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 12.55. Ум. фарбовідб. 12.96. Обл.-вид. арк. 13,5. Тираж 100 прим.
Вид. № 1700. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ВСТУП

Пропоноване видання є сьомим випуском збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ, де знайшли відображення результати наукової роботи дослідників різних ВНЗ Дніпропетровська, а також істориків із Запоріжжя, Києва, Львова та Черкас. У збірнику висвітлено широке коло актуальних та дискусійних питань політичної історії Наддніпрянської України. Зокрема, аналізуються недостатньо розроблені в історичній літературі сюжети генезису вітчизняної державності, історії політичних партій, революційного руху в українських землях.

Уміщені у цьому збірнику матеріали умовно можна структурувати на декілька частин. Перша з них містить статті І. М. Романюти, О. В. Морозова, О. Б. Шляхова, Ю. І. Коломойця, О. І. Савченка, Д. В. Коротенко, О. Л. Левіна, Л. М. Кривошеєвої, в центрі уваги яких знаходяться питання суспільно-політичного розвитку України XIX – початку XX ст., зокрема, діяльність українських громадсько-політичних організацій у роки Першої світової війни. Крім того, окремі сюжети розвитку урбанізаційних процесів в Україні в модерну добу висвітлює розвідка Л. В. Гриженко.

Ще одна частина збірника акумулює праці О. О. Поплавського, К. О. Слесіної, В. С. Лавренко, О. Ю. Коломоєць, В. П. Бурмаги, В. М. Кузеванова та Д. В. Архієрейського, присвячені вивченню історії політичних партій і громадських організацій часів революції 1917 р., громадянської війни та періоду 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, тут зосереджено увагу на проблемах сталінських репресій в УРСР, діяльності української та російської політичної еміграції у міжвоєнний час.

Наступну частину збірника утворюють студії, в яких висвітлюються малодосліджені сюжети політичного та соціокультурного життя України як у період хрущовської відлиги, так і в роки незалежності, питання європейського вектора у зовнішній політиці України. Ці статті репрезентували О. Ф. Нікілев, Г. М. Книш, В. І. Мороз, М. В. Рошко, В. В. Мороко, С. Ф. Орлянський, Б. С. Павловський. Спробу відродження та трансформації монархічної ідеології в Росії на сучасному етапі досліджував Р. В. Гула.

Також у збірнику вміщено рецензію С. І. Полякова на працю російського дослідника В. Г. Логінова, яку присвячено діяльності лідера більшовиків В. Леніна.

Широкий спектр проблематики вміщених у збірнику матеріалів, повнота використання авторами різноманітних джерел робить запропоноване видання цікавим та корисним не лише для фахівців-дослідників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а й для всіх тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні минулого нашої країни.

*О. Б. Шляхов,
відповідальний редактор,
доктор історичних наук*

І. М. Романюта

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. О. КЛЮЧЕВСЬКИЙ ПРО ПОЛІТИЧНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

Реконструйовано погляди В. О. Ключевського на історію, політичні і моральні цінності українського козацтва.

Ключові слова: українське козацтво, В. О. Ключевський.

Реконструйовано взгляды В. О. Ключевского на историю, политические и нравственные ценности украинского казачества.

Ключевые слова: украинское казачество, В. О. Ключевский.

The article gives description of Klyuchevsky's views on Ukrainian's Cossack's history, political and moral values.

Key words: Ukrainian Cossacks, V. O. Klyuchevsky.

«И москаль, и хохол хитрые люди, и хитрость обоих выражается в притворстве. Но тот и другой притворяются по-своему: первый любит притворятся дураком, а второй умным» [1, с. 385].

Немає сенсу доводити, що історіографія історії українського козацтва надзвичайно багата і налічує безліч томів. Історію українського козацтва досліджували такі історики, як Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський, В. О. Голобуцький, Ф. П. Шевченко, В. А. Смолій, Я. Р. Дашкевич, П. М. Сас, В. О. Щербак та багато ін. На жаль, поза увагою цих дослідників опинилися погляди на історію і моральні цінності українського козацтва відомого російського ліберального історика В. О. Ключевського. Погляди В. О. Ключевського є актуальними і для сучасної української історичної науки і тому в цій статті ми їх коротко окреслимо.

У своїй творчості В. О. Ключевський приділяв велику увагу політичній складовій історичного процесу. У «Курсі російської історії» (далі – «Курс») вчений робив акцент на політичних та економічних фактах через їх методологічне значення у процесі дослідження історії [2, с. 58]. Він наголошував, що політичні та економічні факти не відображають всієї суті історичного процесу, але їх вивчення дає змогу визначити моральний та розумовий рівень суспільства, що вивчається [2, с. 56].

У «Курсі» вчений вважав важливим вивчення двох процесів, що, на його думку, заклали основи політичного та народного устрою російського народу і які становили особливість російського історично-

го процесу: по-перше, це практика зародження і усвідомлення народом поняття держави і відбиток цього поняття в ідеї та діяльності верховної влади; по-друге, створення і зростання держави і пов'язаний з цим процес формування російської народності [2, с. 59].

Виникнення українського народу, який вчений вважав субетносом російського, В. О. Ключевський пов'язував із запустінням Подніпров'я у XII–XIII ст., тобто у період, що передував монголо-татарській навалі і під час неї. У цей історичний період Подніпров'я перетворилося, за словами історика, на пустелю. Населення частково було знищено монголо-татарами, частково покинуло цю територію. Але найбільше значення мало те, що був зруйнований увесь політичний та народногосподарський устрій краю [2, с. 287]. Учений вважав, що еміграційні хвилі населення з Подніпров'я мали два вектори спрямованості. Одна частина населення переселилася до Галичини, Волині і навіть у глиб етнічної Польщі і Литви. Інша вирушила на північний схід, у межиріччя Оки та верхів'їв Волги. Як уважав учений, «із наслідків цієї колонізації склався увесь політичний та суспільний побут» верхньоволзької Русі. Найбільшим досягненням людей, що переселились у верхів'я Волги, стало створення власної міцної держави [2, с. 293]. Тому питання зародження і зростання політичного і суспільного організму у верхів'ях Волги стало для В. О. Ключевського основним у «Курсі російської історії».

Заселення середнього Подніпров'я стає помітним лише з середини XV ст. В. О. Ключевський вважав, що на старі місця проживання поверталися нащадки тих русичів, що пішли з цих територій у XII–XIII ст. до південно-західної Русі. Ці люди, що зберегли мову і традиції своїх предків, повертаючись на колишні місця проживання, зустрічали тут залишки кочового населення: берендеїв, торків та ін. степових народів, що оселилися тут після монголо-татарської навали. Учений робив припущення, що, можливо, із змішання цих східних етносів із руським населенням південно-західних областей поступово і виникли малоросіяни як субетнос російського народу [2, с. 288–289].

Таким чином, єдина руська народність, що почала утворюватися за часів Київської Русі, у XII–XIII ст. розірвалася надвоє. Одна, слабкіша частина цієї народності, сформувала на Подніпров'ї малоросійський етнос, інша, у межиріччі Оки та Волги – великоросійський, що спромігся створити Московську державу. Згодом ця частина народності, вказував вчений, повернулася у середнє Подніпров'я, щоб «врятувати, залишену там слабкішу частину російського народу від іноземного загарбання і впливу» [2, с. 294].

В. О. Ключевський підкреслював, що велику роль в успіхах Московського князівства у збиранні земель колишньої Київської Русі відіграло почуття народної єдності, що існувало ще у часи Київської

Русі XII – XIII ст. У XV–XVI ст. це почуття дало життя ідеї створення єдиної «національної держави». «Ця ідея виникає і розробляється на-самперед у московських правлячих колах по мірі того, як Великоросія об'єднується під московською владою» [2, с. 108–109]. Ідея національної держави не містила в собі визначених кордонів – вони розширювались разом із «успіхами московської зброї і колонізаційним поступом великоросійського народу» [2, с. 110].

Стосовно політичної історії України (і Білорусії) у XVII ст. В. О. Ключевський вважав, що «питання возз'єднання Західної Русі було найскладнішою справою московської зовнішньої політики XVII ст.» [3, с. 87]. Лише з середини XVI ст. знову починає заселятися середнє Подніпров'я. Польська корона щедро роздає ці землі шляхті (представникам родин Острозьких, Вишневецьких та ін.). На цих землях за їх підтримки створюється ціла мережа нових містечок і поселень, що поступово просуваються вглиб степу. Тут жителі цих поселень ведуть постійну боротьбу з татарами і на противагу їм створюють низку військових організацій (суспільств). Саме з них, на думку вченого, і сформувалося майбутнє малоросійське козацтво [3, с. 97–98].

Козаками, відзначав В. О. Ключевський, ще в XVI ст. називали прошарок найманих працівників, що працювали на селянських подвір'ях і не мали визначеного роду діяльності та місця проживання. Пізніше в Московській Русі вони отримали назву «вільних гулящих людей» або «вольниці». Першою згадкою про козаків було повідомлення про рязанських козаків, що в 1444 р. допомогли своєму місту у сутичках з татарами. Тому першочерговою батьківщиною козацтва В. О. Ключевський вважав «лінію прикордонних зі степом російських міст, що йшла від середньої Волги до Рязані і Тули, потім різко повертали на південь до Дніпра по лінії Путивля та Переяслава». Після послаблення татарського ярма козаки почали осідати у верхів'ях Дону і створювати тут свої військові бази. Саме донських козаків учений вважав чи не прообразом усього степового козацтва. Він зазначав, що у другій половині XVI ст., коли запорозьке козацтво лише починало формувати свою військову структуру, в донського козацтва вона вже була створена [3, с. 98–100].

В. О. Ключевський вважав, що географічні особливості українського Дикого поля і політичні умови, що тут склалися, заклали основу історичної долі козацтва. Перші відомості про українське (малоросійське) козацтво з'являються з кінця XV ст. Як правило, це були ухадники, що займалися промислами, але їх основною справою, «козацьким хлібом» були військові сутички з татарами і турками. Козацтво постійно брало участь у військових сутичках між Польщею, Литвою, Московщиною, Кримом і Турцією. З козацтва польські ко-

ролі намагалися створити прикордонну варту проти татар, але реєстр козаків, ними створений, з часом не міг умістити усіх бажаючих. Зростаюча маса покозачених селян почала створювати власну військову структуру – Запорозжя, що поступово перетворилося на виразник селянського невдоволення і організаційний центр селянських бунтів [3, с. 100–101].

У кінці XVI ст. на Запорозжі стають помітними елементи військової організації, хоча ще несталі. Остаточно вона встановиться пізніше. Найбільше козаки цінували рівність – усе вирішувало козацьке коло, рада. На кінець XVI ст. чисельність запорозького козацтва настільки зросла, що звичайні промисли його вдовольнити вже не могли. Основним заробітком для них стають походи, тобто грабіж та розбійництво. Як указував учений: «Напади на сусідні держави почали називати тоді на Україні «козацьким хлібом. ...Але не всі козаки вдовольнялись нападами на чужі землі – кримські, молдавські, московські: вже в XVI ст. черга дійшла і до вітчизни. ...Запорозжя перетворилось на багаття, на якому готувалися козацькі повстання проти самої Речі Посполитої» [3, с. 102–103]. Вирішальне значення в цьому процесі відіграла Люблінська унія 1569 р. Після неї козацтво повертає свою зброю проти Речі Посполитої, яку перед цим захищало від зовнішніх ворогів.

Перші козацькі повстання кінця XVI ст. мали винятково соціально-релігійно-національного характеру. Лише після Берестейської унії 1596 р. вони набувають релігійно-національного характеру: «... і козаку, і холопу легко було витлумачити, що церковна унія – це союз лядського короля, пана, ксьондза і їх спільного агента жида проти руського бога, якого зобов'язаний захищати кожний руський чоловік. ...Так козацтво отримало прапор, лицьова сторона якого закликала до боротьби за віру і народ руський, а зворотна – до винищення або вигнання панів і шляхти з України» [3, с. 107].

Повернувши зброю проти Речі Посполитої, українське козацтво, на думку вченого, опинилося поза рамками пануючих у ті часи світоглядних систем – без власної батьківщини, і, відповідно, без віри. Оскільки тоді «увесь моральний світ східноєвропейської людини тримався на цих нерозривно пов'язаних основах, на вітчизні і вітчизняному богові. Річ Посполита не давала козаку ні того, ні іншого. Думка, що він православний, була для козака темним спомином дитинства або абстрактною ідеєю, що ні до чого не зобов'язувала і нічим не могла прислужитися в козацькому житті. ...Козак залишався без жодного морального змісту. ...У своїй Україні ... воно (тобто козацтво) не звикло бачити вітчизну» [3, с. 104–105]. В. О. Ключевський підкреслював, що на перших порах історії козацтва йому не були притаманні ідеї боротьби за православну віру і власну державу. Політич-

на культура козацтва не піднімалася вище поняття боротьби за власні майнові інтереси.

Фундатором малоросійського козацтва В. О. Ключевський вважав гетьмана Конашевича-Сагайдачного (пом. 1622 р.). Уже за нього дала про себе знати соціальна боротьба всередині самого козацтва. Вона проходила між заможними козаками-землеробами, що потрапили до королівського реєстру, і козацькою голотою, що не мала нічого за душею.

На початку XVII ст. прикордонні степові округи Речі Посполитої, наприклад Канівська, були заповнені козацькими хуторами. Саме із заможних козаків-землеробів королівська адміністрація набирала реєстрове козацтво, що отримувало від нього плату. З часів Сагайдачного реєстрові козаки почали ділитися на територіальні одиниці – полки, які розміщалися в містах. Ці міста слугували адміністративними центрами областей, в яких проживали реєстрові козаки. В. О. Ключевський відзначав, що за походженням Сагайдачний був шляхтичем і переносив на козацтво свої шляхетські поняття. У майбутньому реєстрове козацтво повинно було перетворитися на еліту козацтва – козацьку шляхту.

Але сила козацтва полягала не в малочисельному реєстровому козацтві (воно не становило і 1/10 всього складу козацтва), а в покозаченому селянстві. «Це взагалі був народ бідний, бездомний, *голо́та*, як його називали». Польські пани не бажали рахуватися із вольностями цих покозачених селян, і за кожної нагоди намагалися повернути їх у селянський стан. Це було однією з основних причин козацько-селянських повстань з кінця XV ст. до 1638 р. Після невдалого повстання 1638 р. козацтво втратило свої права і привілеї: «реєстрові козаки втратили свої спадкові землі, нереєстрові були повернуті у панську неволю. Вільне козацтво було знищено» [3, с. 107–109].

В. О. Ключевський так описував політичне і соціальне становище Малоросії напередодні повстання Б. Хмельницького: «Ляхи і русичі, русичі та євреї, католики та уніати, уніати і православні, братства та архіереї, шляхта і посполиті, посполиті і козаччина, козацтво і міщанство, реєстрові козаки і вільна голо́та, міське козацтво і Запорозжя, козацька старшина і козацька чернь, нарешті, козацький гетьман і козацька старшина – всі ці суспільні сили, наштовхуючись одна на одну і плутаючись у своїх відносинах, попарно ворогували між собою, і всі ці парні ворожнечі, приховані, або чітко виявлені, переплутуючись, затягували життя Малоросії в такий складний вузол, розплутати який не міг жоден державний розум ні у Варшаві, ні в Києві. Повстання Б. Хмельницького було спробою розрубати цей вузол козацькою шаблею» [3, с. 109].

Московська зовнішня політика не очікувала таких різких змін у внутрішньому становищі Речі Посполитої. Приєднання Малоросії

не входило у її першочергові плани. Попервах Москва не знала, як реагувати на козацькі посольства, що прохали московського царя взяти Україну під свою руку, не мала власного плану розвитку подій і зайняла вичікувальну позицію. Як писав історик, «з самого початку повстання Хмельницького між Москвою і Малоросією встановилися двозначні відносини» [3, с. 109]. Сам Б. Хмельницький не очікував, що після трьох перемог уся Малоросія опиниться в його руках. Але після цих перемог «йому вже ввижалося Українське князівство по Віслу з великим князем Богданом на чолі; він називав себе «єдиновладним самодержцем руським». Б. Хмельницький то прохав допомоги в Москві, то погрожував «зламати Москву, дібратися і до того, хто на Москві сидить», якщо та не надасть допомогу. «Така зміна настрою походила не тільки від темпераменту Богдана, але і від відчуття брехливості свого становища» [3, с. 109].

Починаючи із 1648 р., Б. Хмельницький відряджав до Москви козацькі посольства із проханням допомогти військовими силами у війні з Польщею. У Москві ж протягом 6 років, аж до 1654 р., не хотіли сваритися з Польщею через малоросійське козацтво. Найбільше, що вони пропонували – переселитися усім козакам із Речі Посполитої на землі Московської держави. У протилежність цим планам, сам «Богдан Хмельницький очікував стати чимось на зразок герцога Чигиринського, правлячого Малоросією під віддаленим сюзеренним наглядом государя московського» і при допомозі козацької старшини [3, с. 111].

Лише коли справа Б. Хмельницького була програна, а Малоросія була спустошена військовими діями і татарськими набігами, «її прийняли під свою високу руку, щоб перетворити правлячі українські класи із польських бунтарів в озлоблених московських підданих» [3, с. 111]. Повстання Б. Хмельницького не вирішило основного соціального конфлікту, що роздирав Малоросію навпіл, – «... це вороженча козацької старшини з рядовим козацтвом, «міською і запорозькою черню». У Москві «погано розуміли внутрішні суспільні відносини в Україні та й мало займалися ними, як справою неважливою» [3, с. 112–113]. На думку В. О. Ключевського, малоросійське питання, неправильно поставлене обома сторонами, ускладнило і зіпсувало зовнішню політику Московської держави на декілька десятиліть, занурило її у невилазні соціальні конфлікти Малоросії і змусило відмовитися від Литви, Білорусії з Волинню та Подолією і ледве дало можливість втримати Лівобережну Україну з Києвом на Правобережжі [3, с. 113].

В. О. Ключевський створив яскраву картину історії українського козацтва. Але поза його увагою, на жаль, залишилося питання еволюції політичної організації козацтва, наявності в середині XVII ст. у ко-

заків власної держави. Це не дивно, оскільки і до сьогодні це питання залишається дискусійним [4, с. 122–123]. Але, виходячи із методологічних постулатів, викладених у вступних лекціях «Курсу», варто було б очікувати в ньому розгорнутого огляду політичної організації і культури козацтва часів національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Не знайдемо у «Курсі» В. О. Ключевського і ґрунтовного обговорення причин національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Вона напряму виводиться із соціальних конфліктів, що існували в Малоросії в першій половині XVII ст.

Політична і моральні цінності козацтва були визначені істориком лише для етапу його становлення – в кінці XVI – на початку XVII ст. Учений стверджував, що ні державні, ні релігійні цінності не мали жодного значення у світогляді козацтва. Воно було поза межами пануючих цінностей східноєвропейської людини того часу. Самі по собі ці твердження доволі дискусійні: є безліч аргументів як «за», так і «проти» них¹.

Багатьма істориками козацтво розглядалося і розглядається як певна альтернатива, в рамках російської історії, самодержавству. Базові цінності козацької культури – демократизм, волелюбність, вироблені практикою військового та політичного устрою, – є протилежністю політичним цінностям самодержавства – уніфікованій та централізованій владі. Як бачимо, для В. О. Ключевського ці цінності політичної культури козацтва не є вирішальними для його характеристики.

Необхідно зазначити, що в роки написання «Курсу» творчість В. О. Ключевського переживала певну методологічну кризу. Історик у власних щоденниках стверджував, що історія не відноситься до логічних наук, і тому в ній не можуть панувати поняття причинно-наслідкових зв'язків. В історії вони відсутні: «... історія – процес не логічний, а народно-психологічний і що в ньому основний предмет наукового дослідження – вияв сил і якостей людського духу, що розвиваються суспільним життям, підійдемо ближче до сутності предмету, якщо зведемо історичні явища до двох перехресних станів – настрою та руху, з яких одне постійно кличе до життя інше, або перетворюється на нього» [1, с. 326].

Можливо, на характеристику В. О. Ключевським політичних та моральних цінностей козацтва мали вплив ці роздуми над власною методологією. Одним із рушіїв визвольної війни 1648–1657 рр., на думку В. О. Ключевського, виступав настрій невдоволення дійсністю українського населення політикою Речі Посполитої після Берестейської унії 1596 р. Учений робив наголос на психологічних

---

¹ При цьому треба зазначити, що В. О. Ключевський товаришував із Д. І. Яворницьким і звісно знав його твори, в яких останній відстоював протилежну точку зору на роль релігії в козацькому житті.

наслідках унії 1596 р., які на його думку, мали більшу вагу для розгортання визвольної війни, ніж політичні, адміністративні та інші наслідки Люблінської унії 1569 р.

Бібліографічні посилання

1. **Ключевский В. О.** Сочинения: в 9 т. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – Т. 9: Материалы разных лет. Афоризмы и мысли об истории. Записная книжка [1890-е гг.]. – 1990. – 525 с.

2. **Ключевский В. О.** Сочинения: в 9 т. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – Т. I, ч. 1: Курс русской истории. – 1987. – 430 с.

3. **Ключевский В. О.** Сочинения: в 9 т. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – Т. III, ч. 3: Курс русской истории. – 1988. – 414 с.

4. **Яковлева Т. А.** Козацкое государство: от Хмельниччины до Руины // История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в.: межвуз. сб. научн. тр. – Д., 1992. – С. 122–132.

Надійшла до редколегії 25.11.2011

УДК 94 (477):338:339.543

О. В. Морозов

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

ТЕОРИЯ І ПРАКТИКА МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розглянуто еволюцію і практичне застосування митно-тарифної моделі в Російській імперії другої половини ХІХ ст. Проаналізовано позитивні та негативні аспекти урядової політики у сфері митного регулювання.

Ключові слова: митна політика, митний тариф, соціальна політика, протекціонізм, економічний лібералізм.

Рассмотрена эволюция и практическая реализация модели таможенной политики в Российской империи второй половины XIX в. Анализируются позитивные и негативные аспекты правительственной политики в сфере таможенного регулирования.

Ключевые слова: таможенная политика, таможенный тариф, социальная политика, протекционизм, экономический либерализм.

In the article an evolution and practical realization of model of customs policy of known Russian of end XIX century. Analysed both positive and negative aspects of governmental policy in the field of the custom adjusting.

Key words: customs policy, custom tariff, social policy, protectionism, economic liberalism.

Друга половина XIX ст. в історії Російської імперії пройшла під знаком прискорення промислового розвитку. Важливе місце в урядових програмах, які визначали напрями і темпи індустріалізації, відводилося митно-тарифному регулюванню. Митний тариф впливав на регулювання ринкових цін, на попит і пропозицію, сприяв розвитку того чи іншого виробництва. Тому в програмах урядовців законодавчому регулюванню цієї проблеми приділялася значна увага.

Міністерство фінансів Російської імперії стало основним центром з розробки теоретичних засад митно-тарифної політики та їх запровадження у практику. Протягом другої половини XIX ст. міністерство очолювали люди, пов'язані з українськими губерніями науковою та професійною діяльністю. Це такі наукові та політичні постаті, як Микола Християнович Бунге, Іван Олексійович Вишнеградський і Сергій Юлійович Вітте. Але урядові заходи з прискорення промислового розвитку у другій половині XIX ст. отримали полярні оцінки істориків, починаючи вже з першого десятиріччя XX ст. Особливо це стосується митної складової у цій політиці, а також співвідношення між витратами і отриманими результатами. Таким чином ця проблематика демонструє свою актуальність і вимагає подальшого дослідження.

Метою статті є вивчення та аналіз теоретичних та практичних заходів уряду Російської імперії у сфері митно-тарифної політики у другій половині XIX ст. на прикладі українських губерній.

У дореволюційній російській історіографії проблема протекціонізму найбільш повно і критично була розкрита в працях відомих авторів П. Б. Струве і М. М. Соболева. У радянський період історики, що вивчали економічну політику царського уряду після реформ 1861–1874 рр., акцентували увагу на тому, що економічна політика уряду мала цілком буржуазний характер і пройшла еволюцію від фритредерства до протекціонізму. Саме таку характеристику зазначеним процесам дав П. І. Лященко. У 1960–1979-х рр. у радянській історіографії у працях М. Я. Гетера, І. Ф. Гіндіна, Є. Л. Шепелева протекціоністська політика царського уряду вже розглядалася в контексті проблеми: яку ціну заплатило суспільство за індустріалізацію кінця XIX ст. Зазначені дослідники відстоювали ту точку зору, що основним платником за підтримку промисловості був селянський стан. Такий підхід до розгляду проблеми також співпадає з точкою зору північноамериканських істориків А. Гершенкрона та Т. фон Лауе. На початку XXI ст. в українській історіографії впливу політики протекціонізму на процес модернізації в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. присвячені праці О. С. Пилипенко, А. М. Шевченко, О. Б. Шляхова. Серед сучасних російських істори-

ків, які активно працюють у цьому напрямі, слід відзначити Б. М. Миронова та Є. Є. Хадонова.

Складна зовнішньополітична ситуація для Російської імперії, що склалася після Східної війни 1853–1856 рр., Польського повстання 1863 р., формування нових міждержавних суперечностей на Балканському півострові потребували зміни економічних орієнтирів. Ситуація, що складалась із суперечності між негайною потребою розвитку промисловості й браку фінансів, змушувала уряд з 1860-х рр. знову схилитися до курсу радикального протекціонізму. Вже у 1869 р. з урядової ініціативи відбулися збори промисловців, на яких перед урядом було порушено питання про посилення саме протекційного напрямку в економічній політиці імперії [3, с. 117].

Протягом першої половини XIX ст. у Російській імперії точилася тривала дискусія між прихильниками протекційного та ліберального митного курсу [3, с. 113]. Так І. В. Вернадський пропонував підтримати концепцію вільної торгівлі. Він уважав, що захисні тарифи звільняють промисловця від «тревожного соперництва, не даючого ни спуску, ни отдыха, вечно державшего в напряжении наши нравственные и умственные силы», а низькі тарифи сприяють зниженню цін, отже, покращується добробут населення [4, с. 603]. Саме цей дискусійний процес С. Ю. Вітте охарактеризував як безкомпромісну боротьбу у своїй публіцистичній праці «Национальная экономия и Фридрих Лист». Але слід враховувати, що публіцистика С. Ю. Вітте з'явилась як результат полеміки з економістами-лібералами, тому мала відверто пропагандистський характер і це, на наш погляд, дозволяло автору достатньо «вільно» оперувати фактами, та іноді їх підганяти під власну теоретичну модель.

У таких складних умовах у січні 1862 р. на посаду міністра фінансів вступив М. Х. Рейтерн. Можна виділити такі основні програмні позиції його діяльності, що безпосередньо пов'язані з митно-тарифним регулюванням та торговельно-промисловою політикою: постійний контроль за тарифним законодавством і внесення змін у його зміст залежно від економічних і політичних потреб держави; застосування більш суворого тарифного законодавства, яке б сприяло «обмеженню нашого привозу і збільшенню вивізної торгівлі, поки не буде досягнута рівновага міжнародних і наших платежів»; ухвалення тарифної системи, «яка схиляється до отримання імпорту з-за кордону в більш поміркованих розмірах: разом із тим це слугуватиме захистом для місцевої фабричної промисловості» [16, с. 143–178].

Серед перших підготовлених М. Х. Рейтерном документів було Подання у 1862 р. до Комітету фінансів, у якому пропонувалося «цілком припинити винятки, що допускаються для різних осіб у сенсі безмитного імпорту товарів, тому що це позбавляє казну митного при-

бутку, наносить шкоду промисловості та збільшує вивіз коштів» [16, с. 41]. Справа в тому, що дух підприємництва, що запанував у суспільстві в пореформеній час, нерідко спонукав підприємців до нечесних шляхів наживи, а іноді й відвертого шахрайства. Досить точну характеристику цього періоду дав відомий дослідник буржуазії П. Берлін: «На кінець 60-х рр. і на початку 70-х особливо яскраво розгорається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці й промисловці, а й знатні дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкуруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових загіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердних учорашніх поміщиків, які здатні були лише проживати гроші» [2, с. 116]. У підсумку чимало високопосадовців, осіб, вхожих до міністерств та інших вищих установ, добре опанувавши ситуацію, ставали ділками, які скуповували акції, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

У ролі таких посередників виступали як найвпливовіші особи з бюрократичних верхів і придворного оточення, так і дворянські товариства та земства [1]. Наприклад, у 1868 р. завдяки своїм зв'язкам гофмейстер А. Абаза разом з К. Унгерн-Штернбергом отримали концесію на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці [24, арк. 5]. Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. із клопотанням про надання залізничної концесії виступило Харківське земство, яке, отримавши його, передало потім свої права відомому залізничному ділку С. С. Полякову, обмежившись порівняно невеликим барішем. Барон Н. П. Фредерікс, завдяки своєму родичу, міністру імператорського двору барону В. Б. Фредеріксу, на початку 90-х рр. XIX ст. очолював Лозово-Севастопольську залізницю [7, арк. 16].

Наприклад, завдяки зв'язкам великого поміщика Полтавської губернії князя С. В. Кочубея в урядових і придворних колах «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва», засноване в 1869 р. валлійцем Д. Юзом, отримало від уряду цілу низку привілеїв і пільг, а сам С. В. Кочубей став членом товариства й брав у його роботі активну участь [21].

Такий характер «підприємництва» цілком відповідав ступеню обуржуазнення тогочасного дворянства, яке ще не завершило процес первісного нагромадження. І це впливає на оцінку та характеристику російського протекціонізму, під час реалізації якого досить часто економічні заходи підмінялися гіпертрофовано адміністративними методами. Одна з основних проблем протекціоністської політики – співвідношення державних і ринкових регуляторів. Універсальних рецептів не існувало, тому уряд кожної держави обирав власну методологію протекціонізму, відповідно з помилками і перемогами.

У зв'язку з цим, професор Київського університету святого Володимира Д. І. Піхно вважав, що питання про роль держави у розвитку економіки країни «є одним із найбільш важких питань в теорії і практиці економічної науки». В умовах ринкової економіки, коли взаємозв'язок і взаємозалежність приватних господарств з народним господарством перетворює їх на органічну складову останнього, питання полягає «не в тому, чи доречно втручання держави у господарську діяльність, а в доцільних межах такого втручання» [21, с. 4].

Однак, незважаючи на категоричну заборону, у 1860-х – на початку 1870-х рр. розвинулась практика індивідуального звільнення від сплати мит, залежно від увезення тих чи інших товарів. Митні пільги надавалися нерідко залізничним товариствам і підприємствам з обробки металів. Так, в українських губерніях мотивацією цих пільг було прагнення якомога швидше прискорити розвиток залізничного транспорту й зміцнити металургійну та машинобудівну галузі. Згідно з показниками, наведеними П. Йоссом, «за весь період спорудження російських залізниць по 1876 рік включно, на обладнання 18,5 тис. верст було використано 134 млн пудів рейок, у тому числі іноземного виробництва – 107 млн пудів, із яких тільки за 4,8 млн пудів було сплачено мито» [28, с. 44]. Митна статистика надала такі показники по митних пільгах, як результат недотриманих коштів до бюджету: у період з 1869 по 1876 рр. з імпорту складних машин та металевих виробів згідно розрахунків за діючим тарифом 1868 р. очікували надходжень від сплачених мит – 94,8 млн руб., але внаслідок існування нерегульованих пільг надійшло 37,3 млн руб. [7].

Якщо врахувати, що значні обсяги індустріального розвитку в досліджуваній період здійснювалися в українських губерніях і більшість виробів, необхідних для розбудови залізничної мережі, могла бути виготовлена на українських підприємствах, то перспективи останніх залишалися не найкращими [25, с. 162]. Дійсно, імперський уряд зіткнувся з явищем митних пільг, які негативно впливали на становлення промисловості. Імпортні вироби залишали її без вигідних замовлень, без капіталовкладень, таких необхідних в умовах початкового розвитку [8].

У травні 1876 р. за ініціативою М. Х. Рейтерна затверджено відповідне положення Комітету міністрів «Про заборону безмитного ввезення рейок» [12]. На продовження цих дій у 1877 р. затверджено не менш важливе положення Комітету міністрів «Про заходи по зміцненню в Росії внутрішнього виробництва паровозів і залізничного транспорту». Згідно з цим положенням вирішено включити в статuti залізниць умови щодо обов'язкового придбання в Росії всіх паровозів і вагонів як для початкових потреб, так і на час подальшої експлуатації залізниці. Рішення уряду 1877 р. виявилось перспективним для

українських губерній. Міста Харків і Луганськ на початку ХХ ст. перетворилися на потужні центри з виробництва паровозів та рухомого складу для залізниць Російської імперії [16, с. 42].

З точки зору фіскальних інтересів бюджету заходи Міністерства фінансів під головуванням М.Х. Рейтерна можна назвати задовільними і такими, що мали перспективний вплив у подальшому. Якщо за період з 1857 по 1876 рр. зростання митних прибутків становило 97%, то в наступні 20 років (1876–1896) цей показник збільшився до 294% [18, с. 64].

Про сприятливий вплив на стан державних фінансів митно-тарифної програми М. Х. Рейтерна свідчить оцінка міністра фінансів М. Х. Бунге (1881–1886 рр.): «Досвід минулого п'ятиріччя показав, що митні прибутки мають можливість значно збільшити фінансові кошти, сприяти більш рівномірному обкладанню платників податків, а показники зовнішньої торгівлі свідчать – ресурси митних податків ще далеко не вичерпані» [28, с. 47]. За даними М. М. Соболева, підвищення митних ставок сприяло зростанню митних прибутків у середньорічному підрахунку з 71,2 млн руб. за 1870–1876 рр. до 115,3 млн руб. за період з 1887 по 1891 рр. Таким чином, відбулося збільшення митного прибутку в середньому за рік на 43,1 млн руб. [27, с. 696]. Подібний факт, як зазначав М. Х. Рейтерн, переконливо свідчить, що тарифні питання майже у всіх державах належать до найважливіших економічних і політичних питань. Зміни будь-яких податків, без сумніву, не можуть не впливати на побут населення, полегшуючи його, або, навпаки, обтяжуючи підданих. Наприклад, посилення акцизу стосується виробників і споживачів, але воно не здійснює суттєвого перевороту в умовах власне виробництва, отже, народної праці. Зміна двох-трьох тарифних статей, за М. Х. Рейтерном, легко може зупинити цілі галузі фабричної промисловості й не тільки розорити фабрикантів, але кардинально змінити умови життя в усіх областях країни [16, с. 121].

Наступний етап становлення теоретичних основ нової митної політики, на наш погляд, пов'язаний з діяльністю на посаді міністра фінансів Миколи Християновича Бунге. Одним із головних напрямів політики протекціонізму було створення умов надходження в країну не іноземних готових виробів, а фінансових інвестицій. Важливим критерієм успішної інвестиційної політики є створення потужної національної грошової системи. Саме з цієї позиції треба розглядати його діяльність як натхненника нових тенденцій в економічній діяльності імперії [26].

У зв'язку з цим діяльність Міністерства фінансів останньої чверті ХІХ ст. була присвячена реформам, спрямованим на зміцнення грошової системи. Це вимагало ліквідації інфляційного паперово-грошового

обігу і введення золотої валюти. Для проведення грошової реформи, забезпечення розміну паперових грошей на золото необхідний був величезний золотий запас. Через те з 1884 р. міністр фінансів М. Х. Бунге продовжив діяльність щодо накопичення у Державному банку золота з надходжень від мит. Для регламентації сплати мита у золотому еквіваленті щорічно коректувались «Временные правила об оплате таможенных сборов». Згідно з цими положеннями, повноваження збирачів «золотих» мит покладалися тільки на філії Держбанку [10, арк. 145]. Таким чином, Міністерство фінансів через розгалужену мережу Держбанку контролювало надходження мит, що сприяло акумулюванню грошових коштів і спрямуванню їх на виконання стратегічних завдань.

С. Загорський писав про урядову діяльність М. Х. Бунге: «Його особистість викликала загальну повагу й давала підстави вважати, що в складі нашої вищої адміністрації з'явився діяч, ім'я якого, тісно пов'язане з кращими днями «доби великих реформ», внесе у новий державний курс соціальну та економічну справедливість» [11, с. 134].

М. Х. Бунге був прихильником прямих податків і відкидав ідею посилення непрямих податків. Але повністю здійснити реформу непрямих податків йому не вдалося. Вже дуже легкою і дохідною вважалася справа стягування акцизів і мита. Тому проти відміни цих податків виступали консерватори, які мали в цьому значну підтримку впливових верств суспільства. Перший і єдиний акциз, який лібералам удалося відмінити, – соляний акциз. Скориставшись неврожаєм 1880 р. у деяких губерніях імперії, ліберали запропонували відмінити соляний акциз. 23 листопада 1880 р. імператор підписав указ, у якому проголошувалося: «у важку годину неврожаю, що спіткав деякі зі східних і південних губерній імперії, явити ввіреному нам божественним промыслом народу нашому новий доказ наших турбот про його добробут», а також висловлювалася надія, що відміна соляного акцизу не тільки зменшить тягар бідніших верств населення, а й сприятиме розвитку землеробства, скотарства й низки галузей промисловості [23].

Наслідком відміни соляного акцизу був швидкий розвиток соляної промисловості. За статистичними даними, протягом десятиріччя виробництво солі зросло з 48 до 85 млн пудів, експорт збільшився з 27 до 48,2 тис. пудів, імпорт скоротився з 9,5 до 1,2 млн пудів, споживання на одну особу зросло з 24,2 до 30,2 фунта за рік. Ціни у місцях видобування солі скоротилися на суму акцизу, а доходи від рибних промислів зросли з 829 тис. у 1879 до 1,9 млн руб. у 1891 р. [15, с. 11–14].

У центрі уваги М. Х. Бунге була тарифна політика, яка сприяла розвитку експорту та обмеженню імпорту. Але протекціонізм

М. Х. Бунге був дуже поміркованим. Він добився незначної переваги експорту над імпортом, яка утримувалася протягом тривалого часу. М. Х. Бунге виступав проти обмеження імпорту, вважаючи, що це призведе до розвитку монополізму.

З продовженням протекційного курсу також була пов'язана діяльність уже згаданого Івана Олексійовича Вишнеградського (міністр фінансів 1886–1892 рр.). До посади міністра фінансів І. О. Вишнеградський обіймав керівні посади в правлінні Південно-Західної залізниці, мав великий досвід роботи щодо виконання експортних та імпортних перевезень, чудово знав особливості розвитку українських губерній. Як член Державної ради з Департаменту державної економії І. О. Вишнеградський отримав доручення Олександра III опрацювати пропозиції стосовно покращання фінансового стану імперії. У своєму щоденнику щодо цього державний секретар О. Половцев, зокрема писав: «Відповідаючи на запитання Олександра III стосовно його думки про стан фінансів, І. О. Вишнеградський зазначав їх тяжкий стан і говорив, що неможливо знайти вихід зі складнощів збільшенням дрібних податків, а необхідно змінити докорінно засади фінансової й митної політики» [22, с. 471]. Ці та інші ідеї І. О. Вишнеградського відображені в доповіді «О задачах финансовых учреждений в деле устранения дефицита в государственном бюджете. 1886 год». Крім горілкової та тютюнової монополії збільшенню державних прибутків могла також сприяти раціональна постановка тарифної справи на залізницях, що підвищило б ефективність їх використання і принесло користь торгівлі [28, с. 75–76].

Ситуація дійсно була складна. Як зазначає Л. Б. Кафенгауз, потреби країни у спеціальних машинах на початку 90-х рр. XIX ст. задовольнялися головним чином іноземним увезенням, на частку місцевого виробництва припадали конструктивно недосконалі механізми [14, с. 42]. Комплекс урядових заходів, до розробки яких були причетні М. Х. Рейтерн, М. Х. Бунге, І. О. Вишнеградський, дав позитивний результат [9, с. 100, 102]. Такий же висновок робить на початку XX ст. і дослідник цієї проблеми М. М. Соболев: «Найбільш вагомі результати вжитих заходів вплинули на імпорт сільськогосподарських машин і устаткування, сумарна вага яких за період з 1881 по 1885 рр. скоротилася з 867 до 435 тис. пудів – майже у 2 рази» [27, с. 602]. Тільки з 1894 до 1899 рр. вартість продукції, виготовленої металообробними підприємствами, збільшилась у 3,5 рази [12, с. 23]. З точки зору валових показників для українських губерній друга половина XIX ст. стала свідченням продовження промислового зростання. За період з 1860 до 1897 рр. кількість фабрик і заводів лише у Київській губернії зросла у 4 рази – з 45 до 177; у Херсонській губернії у 1837 р. було 110 підприємств, у 1900 р. – 486 фабрик і заводів виробляли продукції

на 59 млн руб. [13, с. 91]; у Харківській губернії в 1871–1899 рр. кількість промислових підприємств зросла з 79 до 259. Зростання промислового потенціалу українських губерній позитивно впливало на прискорення процесу формування професійних кадрів технічної інтелігенції, робітників.

Значне місце у процесі формування й практичного застосування теорії протекціонізму належить С. Ю. Вітте. Обіймаючи високу адміністративну посаду в правлінні Південно-Західної залізниці, С. Ю. Вітте виступив ініціатором наукового підходу до розробки залізнично-тарифної справи. У 1883 р. він видав науково-практичну працю «Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов». Головна ідея цієї книги в тому, що залізничні тарифи повинні визначатися не випадково, а базуватися на економічному законі попиту й пропозицій. У другому виданні цієї праці автор сформулював не тільки політекономічні, але й соціально-політичні погляди. Виходячи з положень книги, симпатії С. Ю. Вітте тяжіли до «реалістичної школи» Г. Шмоллера та А. Вагнера. Свої ідеї про залізничні тарифи С. Ю. Вітте багаторазово впроваджував у практику на підпорядкованих йому залізницях.

З метою розвитку та впорядкування залізнично-торговельних операцій С. Ю. Вітте уклав низку угод з управліннями австрійських, німецьких, румунських прикордонних залізниць і заснував на цих прикордонних станціях митні агентства (аналог сучасних контор митних брокерів) [5, с. 237]. 10 березня 1889 р. С. Ю. Вітте призначають директором новоствореного Департаменту залізничних справ при Міністерстві фінансів. Створення цього департаменту стало наслідком політики радикальних протекційних реформ. Саме 1889 р. відбулася реформа залізничних шляхів сполучення, залізнична система була націоналізована державою.

Погляди С. Ю. Вітте щодо протекціонізму набули більш чіткого змісту в його урядовій програмі 1893 р. Автор програми, обґрунтовуючи проблему співвідношення приватного підприємництва і державного начала в економічному розвитку, до загальних заходів державної підтримки зараховував: охоронний митний тариф; сприяння для держави зовнішньоторговельні угоди; розробку й прийняття раціональних залізничних тарифів; доступність кредиту для підприємців [28, с. 90].

Захистити місцевих виробників від конкуренції з іноземними виробами на внутрішньому ринку можна завдяки протекціоністській політиці, але С. Ю. Вітте розумів це не як абсолютну істину. Суть проблеми в тому, що країна потребувала не тільки захисту промисловості, але й вітчизняних виробів високої якості у достатній кількості і за доступними цінами для широкого кола споживачів. При цьому

малося на увазі, що після досягнення конкурентоспроможності власними товарами уряду потрібно поквартитися, щоб справедливі вимоги споживачів не опинилися під монопольною владою окремих промислових привілейованих груп. Інакше кажучи, потрібно повністю виключити можливість того, щоб митний тариф сприяв створенню необгрунтованих привілеїв приватним підприємствам, а, навпаки, дійсно надавав позитивного захисту вітчизняній промисловості в цілому.

Саме на зазначену особливість протекціонізму звертав увагу М. М. Соболев. Він зазначав: «Загальний підсумок усіх переplat російського народу завдяки діючій митній системі сягає 631 млн руб. на рік. Якщо підрахувати суму переplat, викликаних митною політикою, за II половину XIX ст., то ми отримаємо вражаючу цифру близько 14–15 млрд руб.» [27, с. 843]. Таким чином, промисловці в умовах становлення виробництва для отримання надприбутків штучно підтримували тенденцію на високі ціни, користуючись загальнодержавним протекційним політичним курсом. Отже, як перед промисловцями, так і перед урядом існувало головне завдання – отримати максимальні фінансові надходження для форсування індустріалізації. С. Ю. Вітте усвідомлював усі риси, характерні для методу форсування подій, особливо в умовах бурхливого економічного розвитку країн Західної Європи та США. Тому для пошуку коштів з метою їх подальшого інвестування в розвиток промисловості держава мала здійснити цей крок і покласти важкий тягар на плечі вітчизняного споживача. Саме про ці аспекти модернізації зазначав і урядовий «Вестник финансов» у 1895 р., у якому йшла мова про перекачку коштів з села у промисловість і ця політика тривала вже більше двадцяти років.

У зв'язку з цим значно зростали завдання Департаменту торгівлі й мануфактури, серед них: інтенсифікація й нові форми регулювання торгівлі; контроль за розвитком фабрично-заводської промисловості; торгове судноплавство й суднобудування; реформування митної та податкової систем; піднесення на новий якісний рівень страхової справи в умовах інтенсивної капіталізації господарського життя країни; удосконалення торговельно-промислової статистики.

Особливе місце в програмі відводилося зовнішній торгівлі. Із 1892 р. митна політика країн Західної Європи набула суттєво нового спрямування із широким використанням у практичній діяльності взаємних тарифних конвенційних поступок, інакше кажучи, встановлювався режим найбільшого сприяння в торгівлі між країнами Європи. Доступ російських товарів до нових ринків збуту значно звужився [19]. Тому для покращання стану зовнішньої торгівлі та її пристосування до нових реалій програма передбачала такі заходи: ознайомлення російських товаровиробників зі зразками товарів, які за кордоном користувалися найбільшим попитом; створення торговельно-

промислових компаній для збуту певного роду товарів за кордон; установа пільгових провізних тарифів; спрощення процесу надання пільгових кредитів для зовнішньої торгівлі; заснування інституту комерційних агентів. У подальшому ці положення зафіксовано в «Законе о биржах» (1905 р.) та «Законе об основном промышленном налоге» (1904 р.) [6, с. 184–185].

Питання, пов'язані з переорієнтацією експорту із сировини на готові вироби, С. Ю. Вітте обґрунтовував так: «Наш вивіз до цього часу зосереджується переважно на сировині, на найменш прибутковому в міжнародній торгівлі товарі. Шляхом ретельного вивчення іноземного попиту, вимог споживачів іноземної промисловості, узгодженими діями можна поступово підготувати перехід до збільшення вивозу саме перероблених продуктів, завдяки чому народна праця отримує більше вигоди з експорту» [28, с. 97]. Таким чином, стратегічне завдання Департаменту торгівлі й мануфактур, згідно з ідеями С. Ю. Вітте, полягало у формуванні пропозицій щодо проведення митно-тарифного курсу, який відповідав би головному завданню урядової політики – сприяння перш за все розвитку галузей переробної промисловості. Ці галузі не тільки б задовольняли попит внутрішнього ринку, але й успішно конкурували б за кордоном.

У зв'язку з цим перед Департаментом торгівлі і мануфактур ставилося завдання прогнозувати вплив чинних та перспективних митних ставок на різноманітні галузі економіки й відслідковувати досягнення мети від їх застосування. Програма С. Ю. Вітте 1893 р. мала логічне продовження у таких програмних документах: «Замечания Министерства финансов на записку предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения» (травень 1897 р.); «О необходимости установления и затем непременно придерживаться определенной программы торгово-промышленной политики империи» (лютий 1899) [17, с. 173–195].

У другій половині XIX ст. протекціоністський політичний курс фактично охоплював усі сфери економічного й політичного життя суспільства: промисловість, торгівлю, транспорт, освіту. Зосередження питань митно-тарифного регулювання в департаментах Міністерства фінансів дозволило централізовано запроваджувати в практику нові теоретичні моделі торговельної та митної політики. Важлива роль у цьому процесі належала керівникам Міністерства фінансів. Вони, як правило, виступали ініціаторами корінних змін у митній політиці держави. Специфіка російського протекціонізму полягала в тому, що через брак вільних капіталів уряд був змушений здійснювати індустриальні перетворення за рахунок внутрішніх ресурсів, тобто населення. З цим фактором приходилося рахуватися всім міністрам фінансів Російської імперії в другій половині XIX ст. Дер-

жавне регулювання процесом індустріалізації (що в умовах низької щільності населення, недостатнього рівня капіталізації і слабкої транспортної інфраструктури себе частково виправдало) створило умови для посилення монополізації в ціноутворенні. І це змусувало російський уряд періодично звертатися до зарубіжних замовників з метою посилення конкуренції на внутрішньому ринку. Одночасно протекційні заходи виконали свою роль по перетворенню імпорту товарів в імпорт капіталів, про що свідчили обсяги зростання інвестицій наприкінці XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Анфимов А. М.** Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.
2. **Берлин П.** Русская буржуазия в старое и новое время / П. Берлин. – М.: Московский рабочий, 1922. – 316 с.
3. **Бутенко В. А.** Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности / В. А. Бутенко. – СПб.: Тип. т-ва Сытина, 1910. – 120 с.
4. **Вернадский И. В.** О внешней торговле / И. В. Вернадский // Русский вестник. – М., 1856. – Т. 2. – Кн. 4. – 703 с.
5. **Глинский Б.** Граф Сергей Юльевич Витте / Б. Глинский // Исторический вестник. – 1915. – Т. СXL. – № 4. – С. 225–243.
6. **Гуляев А. И.** Торговля и торговые установления / А. И. Гуляев. – М.: Изд-во В. М. Саблина, 1912. – 291 с.
7. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 248, спр. 298.
8. **Ден В. Э.** Каменноугольная и железодобывающая промышленность / В. Э. Ден. – СПб.: Типография И. Трофимова, 1912. – 241 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 447.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 542.
11. **Загорский С.** Новый энциклопедический словарь / С. Загорский, Н. Х. Бунге. – СПб., 1911. – Т. 8. – 733 с.
12. История Харьковского паровозостроительного завода 1895–1917. – Х.: Промінь, 1956. – 159 с.
13. Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 573 с.
14. **Кафенгауз Л. Б.** Эволюция промышленного производства России (1870–1930 гг.) / Л. Б. Кафенгауз. – М.: Наука, 1994. – 312 с.
15. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. – СПб.: Министерство финансов, 1913. – 247 с.
16. **Рейтерн М. Х.** Биографический очерк / М. Х. Рейтерн. – СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1910. – 217 с.
17. Материалы по истории СССР. – М.: Высшая школа, 1989. – Т. IV. – С. 173–195.
18. **Менделеев Д. И.** Докладная записка. Материалы для пересмотра таможенного тарифа / Д. И. Менделеев. – СПб.: Типогр. Вульфа, 1889. – 118 с.
19. Морозов О. В. Митна ідеологія Російської імперії і капіталізація в українських губерніях в першій половині XIX ст. / О. В. Морозов // Грані. – 2010. – № 4. – С. 3–8.

21. Пихно Д. И. Главнейшие нужды сельского хозяйства / Д. И. Пихно. – К., 1902. – 84 с.
22. Половцев А. Дневник государственного секретаря / А. Половцев. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – 543 с.
23. ПСЗРИ: второе собрание. – Т. LIV. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1895. – № 61578.
24. Російський державний історичний архів. – Ф. 268, оп. 1, спр. 73.
25. Скальковский А. Русский торговый флот и срочное пароходство / А. Скальковский. – СПб., 1887. – 232 с.
26. Соболев М. Н. История русско-германского торгового договора / М. Н. Соболев. – Пг.: Типография Министерства финансов, 1915. – 202 с.
27. Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке / М. Н. Соболев. – Томск: Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. – 870 с.
28. Хадонов Е. Е. Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861–1904 гг.) / Е. Е. Хадонов. – М.: ЮПАПС, 1997. – 240 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2011

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ДО ПИТАННЯ ПРО СТУПІНЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ
АКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Висвітлено участь буржуазії українських губерній Російської імперії в суспільно-політичному житті країни у модерну добу, стереотипи її поглядів та соціальної поведінки.

Ключові слова: буржуазія, менталітет, громадсько-політична діяльність, українські губернії.

Освещено участие буржуазии украинских губерний Российской империи в общественно-политической жизни страны в модернизационную эпоху, стереотипы ее взглядов и социального поведения.

Ключевые слова: буржуазия, менталитет, общественно-политическая деятельность, украинские губернии.

The participation of the Ukrainian provinces' bourgeoisie in the socio-political life of the Russian Empire in the era of modernization and the stereotypes of their attitudes and social behavior are highlighted.

Key words: the bourgeoisie, mentality, social and political activity, the Ukrainian province.

Наприкінці XIX – початку XX ст., у результаті реформ, розпочатих імператором Олександром II, у Російській імперії, зокрема в її українських губерніях відбувався перехід від традиційного аграрного до індустріального суспільства. Згадані процеси супроводжувалися соціальною модернізацією, кардинальною зміною інститутів та соціальних відносин, руйнацією станів, виникненням нових класів та соціальних груп. Так, ринкова стихія, яка запанувала в царській Росії в пореформений час, швидкий промисловий розвиток неминуче вели до утворення в Наддніпрянській Україні буржуазії. З часом, прошажок підприємців українських губерній ставав все більш стабільним, чітко окресленим елементом тогочасного соціуму. Тож, науково важливим і актуальним видається з'ясувати, наскільки верства населення Наддніпрянщини, яка володіла інструментами контролю над засобами виробництва та робочою силою, відповідала історичній місії, що на неї покладалася в той час, якою власне було її місце та роль у суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст.

Останнє питання зовсім не виглядає риторичним, зважаючи на те, що оцінки діяльності буржуазії з боку сучасників (до якого б політичного табору вони не належали – від лівих до крайніх правих), були далекими від позитиву. Так, один з лідерів російських лібералів П. Б. Струве зазначав у 1917 р., що перехід до капіталістичного суспільства тому і відбувався так болісно в країні, що «ті елементи, які повинні були активно створювати нові форми побуту (тобто власне буржуазія. – *О. Ш.*), опинилися в силу різних причин історично неспроможними у вирішенні цього завдання» [28, с. 6]. Усе це змушує уважніше придивитися до стереотипів поглядів та соціальної поведінки верстви, яка уособлювала прогрес у тогочасному суспільстві, з'ясувати наскільки активною була її суспільно-політична діяльність на початку XX ст.

Остання проблематика вже привертала увагу вітчизняної історіографії. Її окремі аспекти останнім часом розглядали у своїх розвідках Т. І. Лазанська, О. М. Донік, М. М. Москалюк, О. О. Постернак та ін. [14; 9; 10; 17; 22]. Разом з тим зазначену тему не можна вважати вичерпаною. А отже, зупинимося на цьому докладніше.

Слід зазначити, що шлях України до капіталізму мав складний, нелінійний характер, відбувався повільно та суперечливо. На темпі та проявах тогочасних трансформаційних процесів суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в рамках старих політичних структур, за існування в імперії поліцейсько-авторитарного режиму, у своєрідній феодалній оболонці. Останнє, звичайно, позначалося на світогляді підприємців, їхній громадсько-політичній позиції.

У зв'язку з цим згадаємо, що на Заході передмодернізаційний період переважно був пов'язаний саме з появою ділових, заповзятливих

людей, які прагнули до змін у суспільстві й самі їх активно продукували. Але в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях, подібних активних представників бізнесу, які б до того мали чималі фінансові ресурси, було вкрай мало. Причину останнього можна побачити як в економічній відсталості країни, вузькості її внутрішнього ринку, так і у дуже розвинутих серед населення патерналістських настроях щодо держави, відсутності у нього традицій особистої свободи. Адже в царській Росії переважав пасивно-споглядальний тип особистості, який і був характерним для традиційного суспільства.

Наявність активних громадян не вписувалася в існуючу систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «на горі» і тільки самими державними інституціями. Як згадували сучасники, в імперії «тривалий час панувала течія: «Мовчати, не розмірковувати» [11, с. 350]. Відповідно, як писав у 1900 р. на сторінках «Промышленного мира» сучасник, «промисловці і торговці, поряд з іншими групами населення, у нас ніколи не вчилися спільно мислити і разом вживати заходів, які б стали у пригоді для їхнього добробуту. Їм завжди вбивалося у голову, що за них подумаютъ, зроблятъ, що треба» [10, с. 53]. У свою чергу, як визнавав у 1901 р. урядовий «Вестник финансов», «незначне поширення середнього класу та традиції країни приводить до того, що більшість найголовніших починань здійснюється урядом або знаходиться у найтіснішій від нього залежності» [3, № 41, с. 58]. А отже, зовсім не дивно, що підприємці імперії часто демонстрували недостатній рівень активності, що в економіці тоді, за твердженням царських урядовців, так і не «розвинулася животворна сила заповзятливості, знання, рухливості капіталу...» [16, с. 181].

Зазначене певним чином можна віднести і до участі представників підприємницької верстви у суспільно-політичних процесах в країні в пореформений час. Проте життя все ж брало своє. Тож уже з кінця XIX ст. можна спостерігати прагнення буржуазії України до певної соціальної та політичної інтеграції – участі у громадському житті, в діяльності об'єднань і союзів, що представляли їхні корпоративні інтереси.

Щоправда зробити це за існування в країні де-факто феодальної деспотії було вкрай непросто. Адже «до останнього часу, – наголошував у 1906 р. у своїй доповіді на з'їзді Союзу промислових і торговельних підприємств Російської імперії (у наступному секретар цих з'їздів) гірничий інженер А. А. Вольський, – представництво усіляких групових інтересів у Росії можливо було тільки дозвільним порядком і, до того ж, під більш-менш пильним наглядом різних урядових органів, до міністрів включно... Навіть право клопотань тих або ін-

ших громадських груп перед різними урядовими установами необхідно було отримувати кожен раз дозвільним шляхом» [5, с. 1].

Утім, незважаючи на це, підприємці прагнули більш активно відстоювати свої інтереси перед царизмом і, перш за все, шляхом участі у різного роду галузевих та комерційних об'єднаннях. Певна роль у цьому плані відводилася біржам країни. Статут Торговельний (статті 656 та 657, т. XI Зводу законів Російської імперії) давав останнім таке визначення: «Біржі – це збірні місця або зібрання осіб, які належать до торговельного класу, для взаємних з торгівлі зносин або оборудок. Вони утворюються в портових та інших містах, в яких відбувається значна торгівля». Бюджети бірж формувалися за рахунок внесків членів біржових товариств, а також зборів за вхід та штрафних коштів. Безпосередньо біржовими справами керували утворювані біржовою спільнотою комітети. Саме вони і повинні були репрезентувати інтереси місцевих підприємницьких кіл перед владою. Зокрема, у листопаді 1903 р. на нараді представників біржових комітетів імперії, було визнано бажаним, щоб «біржові організації були... органами дорадчими та репрезентували торгівлю та промисловість за зразком західноєвропейських торговельних палат» [5, с. 4].

Відповідно в статутах окремих бірж українських губерній ми зустрічаємо вказівку на функції біржових комітетів як органів офіційного представництва підприємницької верстви населення. Так, ст. 28 Статуту одеської біржі до обов'язків біржового комітету відносила «надання уряду, за ухвалами біржового товариства, усілякого роду пропозицій, які мають на меті користь та успіхи будь-якої галузі торгівлі і промисловості», а також «клопотання про усунення незручностей, які мають місце від яких-небудь розпоряджень або прийняття законів у царині торгівлі, промисловості чи торговельного судноплавства» [4, № 4, с. 142].

Однак розгорнути подібну повноцінну діяльність біржі країни багато в чому виявилися неспроможними. Причину останнього можна побачити у тому, що, як зазначали сучасники, «наші біржі до недавнього часу виникали вельми рідко і розвивалися вельми туго» [5, с. 3]. Дійсно, до кінця XIX ст. у 130 містах, які згідно офіційної статистики існували в українських губерніях царської Росії, було створено лише 7 бірж. До того ж кількість підприємців, які брали участь в їх діяльності була зовсім незначною. Так, з числа великих торговельних підприємств Російської імперії на біржах на початку XX ст. мали своє представництво не більше 8% [5, с. 6]. Подібне явище мало місце і в Україні. Станом на 1904 р. у діяльності Харківської кам'яновугільної та залізоторговельної біржі брало участь лише 88 торгівців та промисловців, Єлісаветградської біржі – 108 осіб, а Київської – усього 61 підприємець [5, с. 5].

Чимало бірж тоді були навіть неспроможні зводити свої річні бюджети без більшого або меншого дефіциту. Зокрема, серед бірж, які діяли в українських губерніях, з дефіцитом працювала та ж Єлісаветградська біржа, а Одеська та Харківська ледь зводили свої річні рахунки. Відповідно вельми незначним був і наявний капітал біржових організацій. У більшості випадків їхній бюджет становив усього лише 2–4 тис. крб. На цьому тлі навіть порівняно невеликий за тогочасними мірками бюджет Київської біржі (в 1904 р. він дорівнював приблизно 20 тис. крб.) здавався вже досить вагомим [5, с. 5]. «Очевидно, в наших біржових організаціях щось неладно, якщо вони не становлять із себе достатньо притягальної сили для осіб, які займаються торгівлею», – наголошувалося на I з'їзді представників промисловості і торгівлі Російської імперії в 1906 р. [5, с. 4].

Причини останнього можна побачити у тому, що біржові комітети царської Росії репрезентували інтереси лише окремих груп підприємців та окремих секторів народного господарства. «Цілі галузі промисловості та торгівлі... у біржовому товаристві та комітеті свого представництва не мають», – зазначалося на сторінках урядової преси на початку ХХ ст. [4, № 4, с. 142]. А звідси, як згадували сучасники, «широкі верстви торговельно-промислового населення були байдужими до діяльності комітетів...». Так, голова Харківського біржового комітету в 1909 р. вказував на той факт, що «між комітетом та широкими колами торговельно-промислового класу немає зв'язку» [4, № 4, с. 142].

Разом з тим, цілком слушним є спостереження українського дослідника О. М. Доніка, який звернув увагу на небажання багатьох підприємців українських губерній до активного проведення своїх зібрань [9, с. 167]. Відповідно більша частина бірж імперії, за твердженням сучасників, «була неспроможна розвинути скільки-небудь помітну громадську діяльність» [5, с. 7], вжити заходів для пом'якшення в країні соціального конфлікту. Так, коли в 1905 р. Міністерство торгівлі та промисловості (МТіПр) запропонувало одеському біржовому комітету надати свої пропозиції щодо можливих заходів з метою покращання побуту моряків торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну, останній так і не знайшов нагоди це зробити. Єдине, на що спромоглися члени комітету, було ухвалення рішення про організацію у зимовий час лекцій для матросів з окремих питань морської справи [25, с. 164].

Водночас чимале значення бізнес-кола імперії приділяли створенню галузевих та районних об'єднань, які б могли відстоювати їхні інтереси перед царизмом. Як відомо, першу представницьку організацію промислової буржуазії Донбасу та Криворіжжя – З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії було створено ще в 1874 р. з метою ре-

презентації інтересів своєї галузі у державних установах, сприяння економічному розвитку регіону. Згадана організація, яка об'єднувала власників підприємств кам'яновугільної, металургійної та залізничної промисловості, прагнула впливати на митну політику уряду та розподіл казенних замовлень, будівництво залізниць у регіоні.

Згодом виникла ще низка подібних об'єднань підприємців країни. Наприклад, у 1907 р. царизмом було затверджено «Положення про з'їзди судновласників». Останні створювалися з метою «з'ясування загальних та місцевих потреб російської судноплавної промисловості для розробки заходів, спрямованих на її розквіт». І вже в лютому 1908 р. у столиці імперії відбувся загальний з'їзд діячів у сфері торговельного мореплавства. Пізніше, в грудні 1908 р., МТіПр ухвалило «Положення про порайонні з'їзди судновласників». Їхнє завдання уряд убачав в «об'єднанні судновласників для правильного з'ясування та раціонального захисту інтересів торговельного мореплавства; для того, щоб давати компетентні висновки... стосовно найважливіших питань місцевих потреб» [29, с. 5].

Крім того, ще в 1906 р. було вирішено за необхідне проводити загальні з'їзди діячів промисловості та торгівлі імперії, «як важливої їх представницької організації», яка б намагалася добитися від самодержавства реалізації своїх законних економічних інтересів. Ця структура, що об'єднала найзначніші районні та галузеві підприємницькі організації, стала найвпливовішою в мережі представницьких угруповань буржуазії, прагнучи виступати від імені усього великого капіталу країни. Зокрема, на VI з'їзді представників промисловості і торгівлі в травні 1912 р. наголошувалося, що «треба, щоб діяльність організацій з промисловості і торгівлі зосередила свої сили не тільки на розробці різних питань, які торкаються промисловості і торгівлі, з'ясуванні їхніх потреб, способів та засобів до їх розвитку, але й на тому, щоб відомості з цих питань... були відомі і суспільству, і уряду, і законодавчим установам» [6, № 22, с. 5111].

Створення подібних об'єднань свідчило про якісно новий етап у консолідації сил української та російської буржуазії, про досягнення нею певного рівня громадської самосвідомості. Проте переоцінювати організацію відповідних спілок та з'їздів представників великого бізнесу царської Росії, наголошувати (як інколи має місце в історичній літературі), що вони «підпорядковували своїм інтересам громадське життя» [17, с. 19] і фактично визначали політику царського уряду, на нашу думку, все ж не варто. Недаремно самодержавство потурбувалося про те, щоб на подібних з'їздах представники бізнес-еліти імперії не виходили за межі обговорення становища певних галузей промисловості, не допускали на них розгляду будь-яких стонронніх питань, особливо політичних.

Слід також підкреслити, що становище представників капіталу у добу пізнього самодержавства, рівень їхньої громадсько-політичної активності та стереотипи поглядів багато в чому визначалися тими загальними умовами стосовно розвитку підприємництва, які існували в той час у країні. Адже всі ці вкрай сумнівні в правовому відношенні «ділові операції», шляхом яких накопичувалися перші мільйони, найсприятливіше відчували себе саме під дахом абсолютистської системи влади. До того ж низьку продуктивність праці своїх робітників власники засобів виробництва імперії Романових зазвичай компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної платні. Фактична відсутність робітничого законодавства в країні відкривала для цього майже необмежені можливості, і буржуазія прагнула й надалі зберігати в цьому питанні «status quo»*.

Тож своїм збагаченням багато хто з представників буржуазії був зобов'язаний безпосередньо царизму і саме з ним пов'язував своє майбутнє. Згодом вона посідала все більш консервативну позицію, підтримуючи царизм, який, розмахуючи адміністративним кийком, найчастіше діяв за відомим принципом «тащить и не пуцать». Отже, в той час відбувалася фактична інтеграція багатьох ділових людей до феодалної системи відносин, коли капіталісти та імперська бюрократія вже не могли обійтися один без одного, хоча б через власні корисні інтереси. Так, Г. В. Плеханов ще наприкінці XIX ст. звертав увагу на те, що «буржуазія вміє отримувати користь із існуючого режиму і тому не тільки підтримує деякі його сторони, але і цілковито стоїть за нього у певних своїх прошарках». Російські капіталісти, наголошував один з лідерів російської соціал-демократії, «дуже падкі» на державне втручання, «оскільки воно виражається у заступницькому тарифі, субсидіях, гарантіях і т. п.» [21, с. 223, 224].

У свою чергу це дозволяло самодержавству тримати буржуазію на короткому повідку, погрожуючи, у випадку її опозиційності, перекрити кисень, тобто позбавити необхідної фінансової підтримки – пільг, субсидій, залізничних замовлень тощо. Як зазначав на початку XX ст. відомий вчений-економіст І. Х. Озеров, у Російській імперії «створювалася промисловість лояльна, винятково залежна від бюрократичної волі... Унаслідок цієї політики вельми численні та заможні групи повинні були жити в постійному страху за своє майбутнє, трепечучи за наступний день і благаючи собі милості у всесильної

---

*Зокрема у пояснювальній записці МТіПр до низки запропонованих ним на початку XX ст. законопроектів з робітничого питання відзначалося, що негативне ставлення влади до спроб об'єднання робітництва і в особливості до страйків часто «відбирало в підприємців спонуку йти назустріч бажанням робітників» [20, с. 10–11].

бюрократії» [19, с. 222, 223]. Таке становище згодом обумовило і той факт, що виросшений в тепличних умовах підприємець не був готовий до цивілізованої конкуренції, ставав рабом усієї тогочасної системи.

Усе це визначало політичні уподобання буржуазії України та Росії, яка була далекою від сприйняття ліберальної системи цінностей. Як підкреслював у своїй праці М. І. Туган-Барановський: «Буржуазно-ліберальний напрям ніколи не відігравав у нас великої ролі... , наша буржуазія не мала підстав бути ліберальною за тією простою причиною, що і за панування казенщини їй жилося чудово» [31, с. 422]. Дійсно, не підлягає сумніву, що за своїми ідейними переконаннями представники капіталу українських губерній найчастіше дотримувалися консервативних поглядів, були прибічниками в тому чи іншому вигляді монархічного ладу, розглядали політичну стабільність у державі як запоруку успішності своєї підприємницької діяльності. Відповідно характерним явищем у процесі капіталістичної трансформації, яку тоді переживала Україна, була політична недосвідченість, вузькість соціальних поглядів буржуазії, їхній соціальний егоїзм.

І хоча деякі підприємці активно займалися благодійною діяльністю, наприклад О. К. Алчевський, О. Д. Хараджаєв або брати Ф. та М. Терещенки (останні входили до складу Імператорського людинолюбного товариства), рівень громадсько-політичної активності, відповідальності перед суспільством більшості представників буржуазії України був явно недостатнім.

Та й взагалі значення тогочасного меценатства, за усієї важливості цієї справи, не можна перебільшувати. Те, що це дійсно так, підтверджують численні спогади сучасників щодо вкрай негативного ставлення громадської думки імперії до підприємців країни та їхньої діяльності. Пояснення цьому багато в чому знаходиться на поверхні. Адже, коли справа заходила про кроки, які дійсно могли суттєво вплинути на становище трудящих мас (скоротити робочий день, відчутно підняти платню, поліпшити умови праці та побуту) і, відповідно, суттєво позначитися на рівні отриманого прибутку, реакція підприємців зазвичай вже була іншою, ніж коли йшлося про утримання своєї коштом навчального закладу або кількох ліжок у лікарні*. Відповідно вже на задній план відходили декларовані раніше «бажання допомогти ближньому», «високі моральні принципи» тощо.

Зокрема, проти урядових пропозицій про обмеження робочого часу на початку ХХ ст. рішуче виступили гірничопромисловці Донецького регіону. Основними аргументами при цьому були твердження,

---

*У 1912 р. М. С. Авдаков зазначав, що «підприємці влаштовували лікарні, організовували лікарняну допомогу... через необхідність, заради приваблювання та затримання робітників» [6, № 22, с. 5093].

що скорочення робочого часу неминуче призведе до падіння виробництва, розорення капіталістів і зменшення платні робітникам. Так, у доповіді на першому з'їзді представників промисловості та торгівлі імперії відомий підприємець і меценат, виконавчий директор Південноросійського Дніпровського металургійного товариства І. І. Ясюкович наголошував, що від запровадження вищезгаданого законопроекту виплавка чавуну здорожчала б не менше, ніж на 1,23 коп. з пуда, а вироблення готового металу – на 5,5 коп. Водночас кількість заводських робітників необхідно б було збільшити на 41,86%. У цілому ж, вважав І. І. Ясюкович, усе це «нашій південній металургії повинно обійтись не дешевше 7900 тис. карбованців на рік», а отже, на його думку, урядовий закон про скорочення робочого дня пролетарів був недоречним та неприпустимим [8, с. 56]. Утім не викликає сумнівів, що вищезгадане лише погано приховувало корисливі інтереси підприємців, які не бажали втрачати свої можливі прибутки. Останнє чудово розуміли й сучасники, в тому числі ліберально налаштовані політики країни. Так, представники кадетів на сторінках видання «Русская мысль» (1906 р., кн. 3, с. 180) зазначали з цього приводу, що «життя спростовує всі побоювання» діячів великого бізнесу.

Слід також згадати, що коли в 1908 р. МТіПр внесло в Думу страхові законопроекти, в комісії з робітничого питання вони пролежали без руху більше двох років. Адже октябристська більшість комісії на чолі з Є. Є. Тізенгаузенем, відбиваючи настрої торговельно-промислових кіл імперії, відкрито гальмувала роботу над цими актами. Зрештою октябристи, устами Є. Є. Тізенгаузена, висловились за «поступовість та обережність» у страхових питаннях, підкреслюючи, що в країні ще немає відповідних умов для поширення дії закону на всі групи робітничого класу [7, с. 83]. Підсумком спільних зусиль правих та октябристів і став той факт, що дію страхових законів у 1912 р. було поширено лише на 15% робітників.

І надалі репрезентанти великого капіталу усіма силами гальмували проходження соціальних законів у Російському парламенті. Висловлюючи занепокоєння з цього приводу, царський високопосадовець В. І. Тимірязев у виступі в Державній Раді підкреслював: «Я добре розумію спосіб думок тих осіб, які вважають своїм обов'язком з особливою обережністю ставитися до тих законопроектів, які торкаються соціальних реформ у державі, але мені видається, що ця обережність не повинна йти так далеко, щоб зовсім відмахуватися від соціальних законопроектів», що це, зрештою, може тільки привести «до повної зупинки законодавчої творчості в цій галузі» [13, с. 410]. Що власне у той час і відбулося.

Треба також ураховувати, що представники трудящих верств населення України не могли не відчувати і зверхне ставлення до себе ба-

гатьох роботодавців (навіть й тих з них, хто сам був вихідцем з селянського стану). Зокрема, український дослідник А.Г. Болебрух справедливо зазначав, що стосунки між підприємцем та найманим працівником в імперії Романових «нагадували феодално-кріпосницькі звичаї: хазяїн зараховував себе до касты «благородных», а своїх робітників – до «черни» [1, с. 216]. А звідси можна бачити і зневажливе, презирливе ставлення багатьох представників тогочасної підприємницької верстви до простого люду, їхньої людської гідності. Так, чиновник МТіПр підкреслював у 1911 р., що на пароплавах судовласника І. Древицького, які здійснювали рейси Азовським морем, чорнороби і косарі розміщувалися просто на палубі, до того ж у страшенній скупченості. Однак господар уважав це цілком прийнятним та нормальним. «Для них іншого і не треба», – пояснював він представникові влади [24, оп. 6, спр. 1884, арк. 55 зв.].

Обурення робітників викликали також постійні понаднормові роботи (циркуляр міністра фінансів від 14 березня 1898 р. дозволяв застосовувати їх у необмеженому розмірі), великі штрафи, а головне, бруталність господарів та адміністрації. «Адміністрація бачить у своєму підлеглому не людину, а річ, раба, худобу, над якою вона може безперешкодно знущатися», – зазначалося у свідченні початку ХХ ст. [15, 1 авг.]. У свою чергу одеські пролетарі в розмові з кореспондентом місцевого видання нарікали, що в країнах Західної Європи дивляться на робітників, «як на людей, а в нас далеко не так» [18, 11 июня]. Отже, є всі підстави стверджувати, що в багатьох відношеннях буржуазія країни ставилася до робітництва як європейські держави до своїх колоній.

Усе вищезгадане, звичайно, не могло не позначатися на поглядах пролетаріату України. Відповідно його ставлення не тільки до існуючого режиму, але й фактично до всіх підприємців ставало все більш ворожим. Досить яскраво це відбиває і термінологія, що використовувалася в нелегальній літературі початку ХХ ст., яку видавали різні робітничі організації та страйкові комітети. У численних прокламаціях і листівках представники вищих класів, підприємці іменувалися не інакше, як «експлуататори», «кровопивці», а найчастіше просто «вороги». І таке ставлення не могли виправити ніякі пожертвування та благодійність. Крім того, відверто недоброзичливий погляд на підприємницьку діяльність та заповзятливість ділових людей тоді переважав серед офіцерства, царської бюрократії, поміщиків, духовенства. У результаті, за свідченням сучасників, у той час на промисловців майже усі «дивилися як на оббирачів населення» [23, с. 32].

До того ж підкреслимо, що добродійні справи підприємців царської Росії далеко не завжди були обумовлені дійсно безкорисними намірами, їх певною самопожертвою. Зокрема, не треба забувати, що

в умовах самодержавства, коли добродійність було введено в ранг державної служби, благодійні вчинки приносили не тільки чини, урядові нагороди та почесні звання (що теж давало можливість підвищити свій соціальний статус, наприклад, долучитися до лав дворянства), а й цілком реальну матеріальну вигоду, можливість, ставши відомим владним колам, отримати певні преференції та субсидії для своєї справи. Так, відомий правознавець, професор Київського університету О. Ф. Кістяківський зазначав у своєму щоденнику: «Здавна на святій Русі повелося, що найзавзятіші експлуататори, державні грабіжники, торговельні плутяги та шахрайські ділки, накопичивши кричущими неправдами величезний статок, крихітки від нього виділяють на добродійність...». «Тут, між іншим, – продовжував О. Ф. Кістяківський, – досягається ще одна мета: вони знайомляться з офіційними сферами, за допомогою яких вони сторицею шляхом нахабної експлуатації повертають те, що вони жертвують» [12, с. 586]. Зрештою, не побоюючись особливо помилитися, можна стверджувати, що усвідомлення промисловцями Наддніпрянської України взаємозв'язку між своїми прибутками та становищем народних мас тоді так і не відбулося.

Слід також згадати, що буржуазія України не виявляла особливого інтересу до діяльності партій (перш за все національних українських), була політично інертною та апатичною. Як зазначав у своїх спогадах К. Скальковський, «серед купецтва тоді ще твердо панувала думка, що громадськими справами займається тільки той, в кого погано йдуть власні» [26, с. 293]. Разом з тим, якщо представники капіталу і приєднувалася на початку ХХ ст. до організацій на кшталт «Союзу 17 октября», то це ще зовсім не свідчило про їхні прагнення забезпечити рух країни саме у бік класичних ліберальних цінностей, як інколи стверджується у вітчизняній історичній літературі. Адже партія, яку радянська історіографія традиційно кваліфікувала як суто буржуазну і до якої належала верхівка промислових та банківських кіл (зокрема, М. С. Авдаков), насправді за своєю природою була організацією служилого дворянства або частково одворяненої торговельно-промислової буржуазії, яка зовсім не збиралася замахуватися на підвалини самодержавного ладу Російської імперії, вважаючи неприйнятним для країни повноцінний парламентський устрій.

З іншого боку, деякі консервативно налаштовані підприємці долучалися до діяльності монархічних організацій. Усе це дало підстави тому ж М. І. Туган-Барановському стверджувати, що «у нас не було капіталістичної культури і не було буржуазії в західноєвропейському сенсі слова» [30, с. 420]. Цікаво, що подібну точку зору фактично поділяли і в царському уряді. Так, на засіданні Ради міністрів імперії в 1905 р. констатували, що «немає у нас скільки-небудь міцно сфор-

мованого класу, який відповідає поняттю західноєвропейської буржуазії» [27, с. 82].

Щоправда у рік виборів до IV Державної думи окремі представники фінансової та промислової буржуазії українських губерній все ж таки дійшли думки щодо необхідності більш активної участі великого бізнесу в суспільно-політичному житті, діяльності законодавчих установ країни. Зокрема, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у своєму передвиборному зверненні 1912 р. закликала «спрямувати усі сили на те, щоб серед членів законодавчих палат були особи, які знають промисловість і торгівлю, розуміють їх інтереси та їх велике державне значення...», вбачаючи цьому запоруку «народного добробуту та гармонійного розвитку всіх духовних сил нації», зміцнення в країні «підвалин законності, громадської справедливості та досконалих політичних форм» [6, № 36, с. 5753]. У свою чергу, голова Ради з'їзду М. Ф. фон Дітмар на сторінках журналу «Горнозаводское дело» закликав до «нової великої справи – виходу промисловості і торгівлі на арену активного політичного життя» [6, с. 5754]. Однак і він в останньому вбачав лише проведення до складу Думи «дійсних представників промисловості, які змогли б викликати у суспільства та держави не тільки інтерес, але й любов та повагу до цієї галузі народної праці». Водночас той же фон Дітмар наголошував, що «ми (підприємці. – *О. Ш.*) не хотіли і не могли дати програми – не прийшов ще час для російської промисловості в цілому» [6, с. 5753]. Не дивно, що, реагуючи на подібні заяви, газета «Киевская мысль» у 1912 р. підкреслювала «убозтво політичної думки вітчизняної буржуазії» [6, с. 5753].

Згадуючи про рівень громадсько-політичної активності промисловців Російської імперії, слід також відзначити створення в листопаді 1912 р. партії прогресистів, яку очолили представники великого капіталу центрального промислового району брати В. П. та П. П. Рябушинські, А. І. Коновалов та ін. Згадана організація хотіла примусити самодержавство піти на поступки, вважаючи, що торговельно-промисловий клас повинен відігравати важливу політичну роль, ініціюючи здійснення політичних та соціальних реформ і водночас виступаючи на захист інтересів підприємців. Утім, ідея політичного об'єднання великої буржуазії країни на ґрунті прогресизму виявилася нездійсненою. Адже переважна більшість підприємців імперії не виявила зацікавленості у приєднанні до партії, яка пропагувала ідеї конституціоналізму, створення відповідального міністерства, а отже своїми діями могла викликати невдоволення царизму. Відповідно серед відомих підприємців України – симпатиків прогресистів – можна хіба що згадати представника родини цукрозаводчиків Терещенків Михайла (в майбутньому члена Тимчасового уряду Росії).

Зрештою, заводчики та фабриканти українських земель Російської імперії так і не змогли висунути скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. Недаремно великий князь Олександр Михайлович Романов зазначав у своїх спогадах: «Кожен розсудливий фінансист повинен був усвідомлювати, що поки селянин буде скніти у нещасті, а робітник жити у халупі, важко очікувати вагомих результатів у сфері розвитку російського економічного життя. Але короткозорі ділки 1913 року були мало стурбовані віддаленим майбутнім. Вони були впевнені, що зможуть реалізувати за готівку все ними набуто до того, як гряне грім...» [2, с. 237, 238].

Таким чином, хоча початок ХХ ст. і позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу українських губерній, в Україні (як і в царській Росії в цілому) так і не виникла потужна підприємницька верства, яка б стала рушійною силою оновлення, важливим чинником суспільно-політичного життя. Певна громадсько-політична та навіть ділова пасивність представників буржуазії (особливо великої) визначалася усіма історичними умовами становлення капіталізму в країні. Можна також стверджувати, що відсутність в українському суспільстві міцно сформованих традицій діяльності національної буржуазії, її мінімальний вплив на широкі народні маси й обумовили в підсумку поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Болебрух А. Г.** Вавилонський синдром / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія і археологія. – Д., 2008. – Вип. 16. – С. 214–219.
2. Великий князь Олександр Михайлович. Воспоминания. – М.: Захаров. Аст, 1999. – 525 с.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901.
4. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1912.
5. **Вольский А. А.** Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы представительства, необходимого в ближайшем будущем / А. А. Вольский. – СПб.: Тип. А. Киршбаума, 1906. – 23 с.
6. Горнозаводское дело. – 1912.
7. Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия пятая. – СПб.: Гостипография, 1912. – Ч. II. – 3822 с.
8. **Дитмар Н. Ф.** Записка XXXI съезду горнопромышленников юга России / Н. Ф. Дитмар. – Х.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906.
9. **Донік О. М.** Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2010. – Вип. ХVІ. – С. 159–172.
10. **Донік О. М.** Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2010. – Вип. ХVІІ. – С. 52–69.

11. **Епанчин Н. А.** На службе трех императоров. Воспоминания / Н. А. Епанчин. – М.: Наше наследие, 1996. – 576 с.
12. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) / О. Ф. Кістяківський: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 646 с.
13. Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др. – Л.: Наука, 1984. – 664 с.
14. **Лазанська Т. І.** Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 114–136.
15. Моряк. – Вена. – 1912.
16. Материалы по истории СССР / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: АН СССР, 1959. – Т. VI: Документы по истории монополистического капитализма в России. – 800 с.
17. **Москалюк М. М.** Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01. – «Історія України» / М. М. Москалюк. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 34 с.
18. Одесский листок. – Одесса. – 1906.
19. **Озеров И. Х.** Как расходуются в России народные деньги / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1907. – 305 с.
20. **Пажитнов К. А.** Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России / К. А. Пажитнов. – СПб.: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1910. – 97 с.
21. **Плеханов Г. В.** Избранные философские произведения: в 5 т. / Г. В. Плеханов. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 847 с.
22. **Постернак О. О.** Буржуазія південних губерній Російської імперії під час революції 1905–1907 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02. – «Всесвітня історія» / О. О. Постернак. – Одеса, 2010. – 15 с.
23. Промышленность и торговля. – 1908. – № 2.
24. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 95.
25. Русское судоходство. – 1905. – № 6.
26. **Скальковский К.** Воспоминания молодости. 1843–1869 / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А. Суворина, 1906. – 410 с.
27. Совет министров Российской империи. 1905–1906 гг.: Док. и материалы / сост. С. С. Атапин, Б. Д. Гальперина. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
28. **Струве П. Б.** В чем революция и контрреволюция? / П. Б. Струве // Родина. – 1992. – № 3. – С. 6–7.
29. Труды I-го съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района. 10–20 августа 1909. – Одеса: Центр. тип., 1909. – 134 с.
30. **Туган-Барановский М. И.** Интеллигенция и социализм / М. И. Туган-Барановский // Вехи; Интеллигенция в России: сб. ст. 1909–1910. – М., 1991. – С. 419–439.
31. **Туган-Барановский М. И.** Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – М.: «Московский рабочий», 1922. – 428 с.

Надійшла до редколегії: 10.01.2012

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА БОРОТБЬБА
В СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІЙ ЕМІГРАЦІЇ
ПІСЛЯ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП**

Розглянуто боротьбу за владу в РСДРП у серпні–жовтні 1903 р.

Ключові слова: еміграція, більшовики, меншовики, РСДРП.

Рассмотрена борьба за власть в РСДРП в августе–октябре 1903 г.

Ключевые слова: эмиграция, большевики, меньшевики, РСДРП.

This article is about struggle for power in RSDLP from august to october 1903 year.

Key words: emigration, bolsheviks, mensheviks, RSDLP.

В історії Росії початку ХХ ст. важливе місце займають події літа 1903 р., коли у Брюсселі, а згодом у Лондоні відбувся ІІ з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії, наслідком якого стала поява двох течій в соціал-демократії – більшовизму та меншовизму. Саме перша з них очолила революцію 1917 р., що суттєво змінила обличчя світу. У радянські часи події на з'їзді та після нього отримали тлумачення в чорно-білому забарвленні, де все, що уособлювало більшовизм, уважалося правильним і, навпаки, все, пов'язане з меншовизмом, заслуговувало на осуд. Слід звернути увагу на оцінку подій осені 1903 р., яку дав лідер більшовиків В. Ленін у своїй роботі «Розповідь про ІІ з'їзд РСДРП», де зазначав, що «розглядаючи поведінку мартовців після з'їзду, їх відмову від співробітництва (про що редакція ЦО (Центрального органу – *Ю. К.*) їх офіційно просила), їх відмову від роботи на ЦК, їх пропаганду бойкоту, – я можу тільки сказати, що це божевільна, негідна членів партії спроба розірвати партію» [17, с. 10]. Саме ця оцінка дій меншовиків і стала основною в тлумаченні перипетій тієї боротьби, яка розгорнулася після з'їзду. В основу досліджень радянських авторів було покладено концепцію з короткого курсу «Історії ВКП (б)», де події після ІІ з'їзду РСДРП було викладено таким чином. «Після ІІ з'їзду боротьба всередині партії ще більше загострилася. Меншовики з усіх сил намагалися зірвати рішення ІІ з'їзду партії і захопити центри партії. Меншовики вимагали включення своїх представників у редакцію «Іскри» і в ЦК в такій кількості, щоб вони мали більшість у редакції і ривну з більшо-

виками кількість меншовиків у ЦК. З огляду на те, що це протирічило прямим рішенням II з'їзду, більшовики відкинули вимогу меншовиків. Тоді меншовики таємно від партії створили свою антипартійну фракційну організацію, на чолі якої стояли Мартов, Троцький та Аксельрод, і «підняли, – як писав Мартов, – повстання проти лєнінізму». Прийомом боротьби проти партії вони вибрали – «дезорганізацію всієї партійної роботи»... (вираз Леніна). Вони закріпилися в «Закардонній Лізі» російських соціал-демократів,^{9/10} якої склали відірвані від роботи в Росії інтелігенти-емігранти, і стали обстрілювати звідтіля партію, Леніна, лєнінців» [8, с. 43].

Така велика цитата наведена нами з метою показати повністю ту тезу, яка стала провідною для радянської історико-партійної науки. Ось і Г. Зінов'єв наприклад писав, що «генерали», що співробітничали в «Іскрі», відклали свої пера і відмовилися писати в газеті, де не було ні Мартова, ні Аксельрода. Слід відзначити, що радянські автори, особливо в 1920–1930-х рр., відверто приписували меншовикам навіть те, що вони не робили. Так, історик К. Розенблом відзначав, що «меншовики створюють для боротьби проти партії негласний центр «Бюро меншості»... та намагаються видавати свій орган «Крамoла» [25, с. 102]. Про це ж писав і відомий радянський дослідник Я. Волін, який стверджував, що меншовики почали видавати свою газету «Крамoла», «яка внесла дезорганізацію у відносини між ЦК та комітетами» [3, с. 440]. Проведені нами дослідження не дозволяють робити висновок про факт створення подібного центру та видання газета з назвою «Крамoла».

Необхідно підкреслити, що головні події протистояння мали місце не в Росії, а в еміграції, особливо в її центрі – Швейцарії, де знаходилися головні дійові особи конфлікту. Саме робота в еміграції вже наприкінці XIX ст. стала дуже важливою складовою частиною російського революційного руху. На початку ж XX ст. Швейцарія перетворюється на головний осередок не тільки соціал-демократичної, а й усієї революційної еміграції. Про це свідчить листування між російськими дипломатами у вересні 1903 р., в якому основними еміграційними центрами в Швейцарії було названо Женеву, Базель та Цюрих [1, спр. 8, арк. 27].

З іншого боку, партійні працівники на місцях у Росії не зовсім розуміли причин розколу, орієнтуючись на думку лідерів або спираючись на доступну їм інформацію. А вона була різна, залежно від джерел її надходження. Так, один із прихильників лєнінської лінії з Костроми в листі до Женєви підкреслював, що «Хіба можна було замінити без шкоди для «Іскри» Леніна Аксельродом, Мартова – Дейчем? Старі люди не можуть цього зрозуміти – така людська психоло-

гія. Але чому не хочуть зрозуміти цього молоді товариші?» [11, с. 17]. З іншого боку, прихильник меншовиків з Петербургу з радістю повідомляв про вихід Леніна з редакції «Іскри», вважаючи це активною протидією можливому деспотизму. Він підкреслював, що «якщо вже відусь (Плеханов – *Ю. К.*) його (Леніна – *Ю. К.*) кинув, це значить, що йому тепер кінець» [5, спр. 127, арк. 2]. Надзвичайно симптоматичним є лист від нової редакції «Іскри» до Харкова в січні 1904 р., в якому дається своя інтерпретація подій в Женеві. «Після з'їзду, – писалося в листі, – багато старих діячів «Іскри» попали в ряд «несправжніх», «підозрілих», довір'я Леніна було передано вчорашнім «економістам» [26, спр.1032, арк. 4]. Слід зазначити, що належність до «економізму» (напряму у російській соціал-демократії у 1898–1903 рр.) в очах прихильників «Іскри» був найстрашнішим «злочином». Можна навести також оцінки, що наводилися партійними працівниками, які з'явилися в еміграції лише в 1903 р. Так, у спогадах меншовика Н. Жорданії розходження між більшовиками та меншовиками сформульовано надзвичайно просто, що, звичайно, не надавало ваги принциповим моментам. «На якому ж ґрунті, – писав Н. Жорданія, – у них були суперечки? З дуже простого питання про деталі організаційного будівництва партії. ... Мені здалося, що це було спробою товкти воду в ступі. Я не бачив великої різниці між ними» [7, с. 39].

Отже, головні події восени 1903 р. розгорнулися в Женеві, де на той час перебували і Ленін, і Плеханов, і Мартов. Уже в листі від 31 серпня 1903 р. до П. Аксельрода лідер майбутніх меншовиків Ю. Мартов зазначав, що в Женеві відбувається різка поляризація сил – частина емігрантів підтримувала Леніна і Плеханова, інша частина – Мартова [22, с. 87]. Більшовики відстоювали необхідність неухильного виконання організаційних рішень II з'їзду РСДРП у той час, як меншовики з ними не погоджувалися, готуючись до боротьби з центральними органами партії. Як писала у своїх спогадах соціал-демократ Ф. Дабкіна «після з'їзду боротьба між ними (більшовиками та меншовиками – *Ю. К.*) загострилася. Більшовики часто влаштовували диспути з меншовиками, щоб допомогти товаришам, які приїхали з Росії, зрозуміти суть розбіжностей» [6, с. 98]. Інший прихильник більшовиків Е. Ессен писав, що впадала в очі значна різниця у ставленні членів ворогуючих фракцій між собою та до своїх прихильників «У меншовиків, – писав він, – відносини зовнішньо були немов більш інтимні та товариські ... На відміну від меншовиків наша більшовицька група являла собою одне компактне ціле» [33, с. 35]. Звичайно, оцінюючи дані в спогадах характеристики необхідно враховувати умови, в яких ці спогади писалися.

Слід підкреслити, що протягом усього періоду соціал-демократичної еміграції саме меншовики складали більшість у росій-

ських колоніях за кордоном. Це, у свою чергу, зазначав і В. Ленін, який вважав, що «Закордонна частина партії, де гуртки відрізняються відносною довготривалістю, де групуються теоретики різних відтінків, де рішуче переважає інтелігенція – ця частина партії повинна була опинитися більш схильною до точки зору «меншості». Ось чому так і сталося, що скоро вона стала дійсно більшістю» [15, с. 15]. Користуючися своєю перевагою в еміграції меншовики вже у вересні 1903 р. розпочали підготовку до активної боротьби проти центральних органів РСДРП саме в еміграції. Так у середині вересня в Женеві відбувалося три наради, в яких взяли участь 17 прихильників «меншості». Ініціатором та лідером цих зборів став Ю. Мартов, який виклав план кампанії по боротьбі з більшовиками [26, спр. 1032, арк. 84]. Головною складовою кампанії стало таке явище, як бойкот. Основні риси бойкоту було викладено більшовиком Л. Гальперіним у листі до іскрівської групи в Берліні. Отже, як зазначав Гальперін, «першим кроком у цьому відношенні був вихід із редакції Мартова, згодом відмова всіх їх від співробітництва в «Іскрі», відмова в грошових коштах..., вихід Блюма (Й. Блюменфельда – *Ю. К.*) з типографії, і тепер... поведінка Протокольної комісії, яка всіма силами намагається спровокувати ЦК на агресивні дії проти них» [19, с. 294]. В ухваленій резолюції про чергові завдання (автори – Мартов і Троцький – *Ю. К.*), також повідомлялося про необхідність розпочати боротьбу проти ЦО та ЦК з метою зміни їх складу. Серед заходів важливо звернути увагу на такі: посилити вплив меншості, активніше посилати на партійну роботу своїх прихильників, бойкотувати дії ЦК і на місцях, звинувачувати ЦК і ЦО в непрацездатності, відмовлятися виконувати розпорядження центральних органів партії, нарешті бойкотувати до тих пір, поки в редакцію не кооптують Аксельрода, Засулич та Потресова [19, с. 247–249].

Необхідно зрозуміти, які підстави мали прихильники Мартова для своїх дій. Відповідь на це знаходиться в роботах самого Ю. Мартова, який звинуватив більшість у створенні режиму «осадного стану», що призвело до дезорганізації партійної роботи. Він підкреслював, що подібний склад центральних органів, де з шести осіб п'ять були прихильниками Леніна, приводив до бюрократичного тиску на революційний рух, заборону на інакомислення [20, с. 245–246]. На нашу думку, тлумачення Ю. Мартова лежать дещо в емоційному спектрі, оскільки подібний склад центральних органів партії було обрано цілком легітимно на II з'їзді. Зі свого боку, звичайно, більшість теж здійснила заходи для посилення свого впливу за кордоном та в Росії. Так, вони свідомо намагалися утримати меншовиків за кордоном, відмовляючи тим, хто збирався в Росію у наданні явок та адрес [28, спр. 206, арк. 19].

Наступним кроком, який показав намагання більшості зосередити у своїх руках усю повноту влади, став інцидент з типографією РСДРП, яку очолював прихильник меншості Й. Блюменфельд. На 30 вересня 1903 р. була призначена передача справ по типографії та експедиції від Й. Блюменфельда представнику більшовиків М. Литвинову. Слід зазначити, що з середини вересня 1903 р. Й. Блюменфельд приєднався до бойкоту, оголошеному меншовиками, і практично паралізував діяльність типографії РСДРП [27, спр. 8, арк. 26]. Коли ж представники більшовиків 28 вересня з'явилися в типографії, він закрив їх у кімнаті і покинув приміщення [21, с. 121–133]. Такі дії завідувача типографії стали приводом до третейського суду, який засудив поведінку Й. Блюменфельда [18, с. 133]. Тим не менше 30 вересня 1903 р. йому було сплачено 4 тис. франків за типографію [2, с. 487].

Атмосфера в Женеві у вересні–жовтні 1903 р. ставала все напруженішою. Як писав у своїх спогадах закордонний представник ЦК Ф. Ленгнік, «я приїхав у Женеву... і застав там дві цілком ворожих половини «єдиної партії», які вже повністю склалися, що вели одна проти одної дуже правильну позиційну боротьбу. Кожного, хто приїжджав із Росії, посилено агітували обидва табори, і багато хто з них повністю заплутувався і ніяк не міг визначитися, йти до «беків» чи до «меків» і зависав у просторі» [12, с. 132].

Необхідно визнати, що тактика бойкоту центральних органів партії виявилася досить дієвою. Перш за все, відмова Мартова, Потресова, Троцького та ін. від співробітництва у «Іскрі», значно знизилася, на наш погляд, її інтелектуальний потенціал. Вряд чи молоді представники більшості – Б. Кнунянц, П. Красіков, І. Лалаянц могли зрівнятися у літературному відношенні з тими, хто відмовлявся від співпраці. Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії, створена восени 1901 р. як єдиний представник РСДРП за кордоном, знаходилася під меншовицьким впливом і повністю відмовила більшовикам у матеріальних коштах. Л. Дейч у своєму листі до П. Аксельрода 5 вересня 1903 р. із задоволенням наголошував на тому факті, що поїздки лідерів меншовиків по різних містах у Швейцарії, Англії та Франції привели до того, що можливі фінансові надходження з боку багатих росіян на користь РСДРП було заблоковано [26, спр. 1032, арк. 81]. Один із київських соціал-демократів В. Вакар у своєму листі Г. Плеханову наприкінці 1903 р. відверто зазначав, що «те, що вона (меншість – *Ю. К.*) веде наступальну, а Ленін оборонну кампанію, доводить, що саме їм, (їм, а не Леніну) притаманні адміністративно-бюрократичні уподобання» [23, с. 17].

У таких умовах Ленін та його прихильники були змушені піти на переговори з меншістю стосовно владнання організаційних пи-

тань. У середині вересня 1903 р. було проведено серію переговорів, під час яких досягнуто базової угоди про кооптацію всієї старої редакції «Іскри» з тим, щоб «при голосуванні певного кола питань редакція розподілялась на дві рівноправних групи, кожна з яких мала б два голоси» [19, с. 258]. Але вже через декілька днів В. Ленін відмовився від своєї згоди і запропонував разом з Г. Плехановим лише кооптацію двох редакторів до складу «Іскри». Вони мотивували свою позицію тим, що «не можна від редакції вимагати, щоб вона кооптувала зовсім незгодну з нею більшість і тим більше не можна вимагати, щоб частина редакції тільки з милості цієї більшості користувалася правом викладати в «Іскрі» свої погляди» [19, с. 264]. Слід підкреслити, що й серед меншовиків були незгодні з позицією своїх лідерів, їх тактикою ультиматумів. Так, один з лідерів меншовиків Л. Дейч у своєму листі до П. Аксельрода 20 вересня 1903 р. наголошував на тому, що «наша позиція вдвічі складніша: з одного боку, ми повинні боротися на незаконному ґрунті, оскільки самі визнаємо рішення з'їзду обов'язковими, а з іншого – ми не вміємо і не зможемо відстояти й те, що за нами готові будуть визнати безпристрастні особи» [26, спр. 199, арк. 83]. Остання нарада відбулася 4 жовтня 1903 р. у присутності Леніна, Плеханова і керівника закордонного відділу ЦК Ф. Ленгніка, з одного боку, і Мартова, Аксельрода, Засулич і Потресова, з іншого, але й вона ні до чого не привела. Цікавим є оцінка переговорів з боку Плеханова, коли він ще підтримував Леніна: «Старовер, Засулич і Аксельрод говорять або нехай нас виберуть в ЦО, або ми будемо підтримувати конфлікт» [24, с. 379].

Тим не менше переговори було зірвано, і боротьба в Женеві вступила в дуже гарячу стадію. В. Ленін вирішив залучити до боротьби ЦК, запрошуючи його представника – Г. Кржижанівського – прийти до Женеві і у всьому розібратися особисто. «По-моєму, – писав він у листі до Г. Кржижанівського 20 жовтня 1903 р., – архіважливо було б послати Лань (парти́йний псевдонім Г. Кржижанівського – *Ю. К.*) сюди хоча б на пару тижнів, хоча б на один тиждень. Це дало б дуже, дуже багато, ... поглянути на точку кипіння, добитися повного взаємопорозуміння. ... Не домовившись до кінця, важко йти в ногу» [13, с. 309]. Але, прийшовши за кордон, Г. Кржижанівський повів себе невпевнено, з точки зору більшовиків, намагаючись примирити обидві сторони [4, с. 182].

Урешті-решт більшовики вирішили перенести центр боротьби в Закордонний відділ ЦК на чолі з Ф. Ленгніком. Зміст його позиції добре видно із листа до Г. Плеханова 13 жовтня 1903 р., де він підкреслював, що «пройде півроку гарячої, божевільної боротьби і всі наші «вільні козаки» будуть загнані в глухий кут» [32, с. 207]. Більшовики прекрасно розуміли, що головним центром протидії їхній по-

літиці є Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії. Саме тому вони вирішили запропонувати Лізі такі зміни в статуті, які б робили з неї звичайний комітет РСДРП за зразком тих, що існували в містах Росії. З нашої точки зору це було недоцільним, оскільки Ліга об'єднувала групи сприяння в багатьох містах Європи. Так, наприклад, тільки в Швейцарії групи сприяння Лізі існували в Женеві, Берні, Цюріху та Лозанні. Про те, що це був тактичний хід, свідчать наступні події, коли на початку 1905 р. ті ж більшовики утворювали в різних містах групи РСДРП, а не групи сприяння, до чого вони закликали своїх опонентів у 1903 р. Отже, 10 жовтня 1903 р. ЦК РСДРП надіслав адміністрації Ліги циркуляр, в якому були присутні вимоги привести Статут Ліги у відповідність до Статуту РСДРП. У цьому документі значно звужувалася компетенція Ліги навіть у місцевих справах [9, арк. 2]. Симптоматичним є повне ігнорування з боку Центрального Комітету вже існуючого статуту Ліги, відмова радитися з адміністрацією, намагання вирішити все силовими методами [9, арк. 3]. У відповідь 15 жовтня член адміністрації Ліги Л. Дейч надіслав відкритого листа всім членам Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії, а 17 жовтня з'явився відкритий лист 11 членів Ліги до Центрального Комітету РСДРП. У цих документах відкидалися спроби реформувати Лігу силовими методами. Можна погодитися з висновком, зробленим жандармським генералом О. Спіридовичем, який зазначав, що «Центральний Комітет умисно довго не давав дозволу меншовикам на літературні видання, а згодом, задумавши паралізувати вплив меншовиків у закордонній «Лізі Російської Соціал-Демократії»... став сам виробляти новий статут для Ліги» [30, с. 76].

Таким чином, конфронтація між двома групами в РСДРП ставала все гострішою, а їхні позиції все більше віддалялися одна від одної. Звичайно, що в цих умовах на перше місце виходила позиція Г. Плеханова як найбільш відомого в Європі і авторитетного представника російської соціал-демократії. В основі його дій була необхідність постійно залишатись першим у партії. Як зазначала одна з його вірних прихильниць Л. Аксельрод, «він виходить із постійного бажання бути керівником, першим обличчям в партії, так він зможе вплинути на меншовиків, але не на більшовиків» [29, спр. 10, арк. 4]. Меншовики блискуче використали своє знання сильних та слабких сторін характеру Г. Плеханова. Це відбулося під час II з'їзду Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії, який тривав з 26 по 31 жовтня 1903 р.

На самому з'їзді меншовики повели активну атаку на Г. Плеханова та його позиції. При цьому, як згадував учасник подій К. Тахтарев, Ю. Мартов на передостанньому засіданні виступив із заявою про те, що В. Ленін мав на меті поставити Г. Плеханова в редакції «Іс-

кри» «у стан безсилої меншості», а самому стати ідейним керівником РСДРП [31, с. 24]. Ця подія стала останньою краплею для Г. Плеханова, який розірвав свої дружні стосунки з В. Леніним і одноосібно кооптував у редакцію колишніх її членів. Саме таким чином він намагався зберегти своє панівне становище в партії. Важко сказати, чи були у В. Леніна такі уподобання, але факт залишається фактом. Реакцію самого ж В. Леніна характеризувала його неподана заява, в якій він зазначав, що пішов зі з'їзду, оскільки не хотів бути присутнім при поданні «брудних пліток, чуток, приватних розмов, які здійснив Мартов» [16, с. 58]. У всякому випадку В. Ленін не торкається суті чуток та пліток, а лише відкидає форму їх подачі.

Кінцем вищеозначених подій стала заява В. Леніна про складення з себе повноважень члена Ради партії та члена редакції Центрального Органу. Він писав: «Не поділяючи точки зору члена Ради партії і члена редакції ЦО Г. В. Плеханова про те, що в даний момент поступка мартовцям і кооптація шістки корисна в інтересах єдності партії, я складаю з себе повноваження члена Ради партії і члена редакції ЦО» [14, с. 64]. Дуже скоро В. Ленін був кооптований до складу Центрального Комітету РСДРП, де він продовжив боротьбу з меншістю.

Таким чином, можна зробити висновок, що події вересня–жовтня 1903 р. привели до поразки В. Леніна та його прихильників, посилення розколу в лавах РСДРП та дезорганізації партійної роботи як в Росії, так і в еміграції.

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Росії. – Ф. Канцелярія МЗС, оп. 470, 1903.
2. В. И. Ленин. Биографическая хроника / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 1. – 628 с.
3. **Волин Я. Р.** Борьба В. И. Ленина против оппортунизма за создание и укрепление партии ового типа (1894–1904 годы) / Я. Р. Волин. – Пермь: Пермское книжное изд-во, 1965. – 661 с.
4. **Гусева З.** Борьба продолжается / З. Гусева // Москва. – 1968. – № 1. – С. 182–188.
5. Державний архів Російської федерації – Ф. 1776, оп. 1, спр. 127, арк. 2. 123.
6. **Драбкина Ф.** В большевистском подполье / Ф. Драбкина // Юность. – 1956. – № 5. – С. 96–100.
7. **Жордания Н.** Моя жизнь / Н. Жордания. – Станфорд, Калифорния: Станфордский ун-т, 1968. – 131 с.
8. История ВКП (б). Краткий курс. – М.: Партиздат, 1938. – 283 с.
9. Інститут соціології РАН. – Фонд архівного зберігання. – Дейч Л. Открытое письмо членам ЗЛРРС. – Д.
10. Інститут соціології РАН. – Фонд архівного зберігання. Загранична лига Российской революционной социал-демократии – ЦК.

11. Кистории борьбы за III съезд партии (декабрь 1903 март 1905 г.) // Красный архив. – 1935. – Т. 1 (68). – С. 13–38.
12. **Ленгник Ф. В.** В те далекие годы / Ф. В. Ленгник // Нева. – 1965. – № 12. – С. 130–133.
13. **Ленин В. И.** Г. М. Кржижановскому. 20 октября 1903 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 46. – С. 308–310.
14. **Ленин В. И.** Заявление о сложении с себя должности члена Совета партии и члена редакции ЦО / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 8. – С. 64
15. **Ленин В. И.** К партии / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 9. С. 13–21.
16. **Ленин В. И.** Неподанное заявление / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 8. – С. 58–62.
17. **Ленин В. И.** Рассказ о II съезде РСДРП / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 8. – С. 1–20.
18. Ленинский сборник I. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 263 с.
19. Ленинский сборник VI. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 360 с.
20. **Мартов Л.** Борьба с «осадным положением» в Российской социал-демократической рабочей партии (Ответ на письмо Н. Ленина) / Л. Мартов // Наши противники. Сборник документов и материалов. – М.: Изд-во Коммунистического университета им. Я. Свердлова, 1928. – С. 240–254.
21. Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 502 с.
22. Письма П. Б. Аксельрода и Ю. О. Мартова. – Берлин: Русский революционный архив, 1924. – 368 с.
23. Письмо В. В. Вакара Г. В. Плеханову // Советские архивы. – 1980. – № 3. – С. 17–19.
24. **Плеханов Г. В.** Об улыбке авгура / Г. В. Плеханов. – Соч.: в 24 т. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – С. 376–388.
25. **Розенблюм К.** Второй съезд партии / К. Розенблюм. – Л.: Ленпартиздат, 1933. – 136 с.
26. Російська національна бібліотека. Архів будинку Плеханова. – Ф. 1097, оп. 1.
27. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 1.
28. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 70, оп. 3.
29. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 257, оп. 1.
30. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917 / А. И. Спиридович. – Париж: Тип. «Франко-Русская печать», 1922. – 477 с.
31. **Тахтарев Н.** Ленин и социал-демократическое движение (по личным воспоминаниям) / Н. Тахтарев // Былое. – 1924. – № 24. – С. 3–27.
32. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова / Под ред. М. Т. Иовчука. – М.: Наука, 1973. – Т. 1. – 415 с.
33. **Эссен Э. Э.** Товарищ Ленин как человек. Мозг партии – Враг врагов рабочего класса / Э. Э. Эссен / Ленин и Красный флот. – Л.: Редакционно-изд. отдел Морведа, 1924. – С. 34–39.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

**РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІЦІЇ
В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1860–1900 рр.**

Стаття присвячена проведенню реформ загальної поліції в Катеринославській губернії.

Ключові слова: Катеринославська губернія, загальна виконавча поліція, поліцейська реформа.

Статья посвящена проведению реформ общей полиции в Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, общая исполнительная полиция, полицейская реформа.

This article is about reforms of the general police in Katerinoslavskaya province.

Key words: Katerinoslavskaya province, general executive police, police reforms.

У Російській імперії у 60–70-ті рр. XIX ст. було проведено буржуазні реформи, які мали об'єктивний та послідовний характер в умовах необхідності якісних змін у самодержавній країні. Ці перетворення якісно вплинули на соціально-економічні відносини, відкривши новий етап у розвитку імперії. В економічній сфері простежувалася криза поміщицького господарства, яке трималося на примусовій неефективній праці закріпачених селян. У соціальній сфері спостерігалось зростання селянських протестів проти панщини, що призводило до збільшення кількості антифеодальних виступів. Для порівняння наведемо дані: 1831–1840 рр. – 328 селянських повстань; 1841–1850 рр. – 545; 1851–1860 – 1010 повстань [16]. Саме з метою утримання ситуації під контролем та убезпечення країни від соціальних потрясінь, які б підірвали основи функціонування всієї системи влади, імператор Олександр II запропонував проведення реформування «зверху». З цією метою у січні 1857 р. було створено Секретний комітет з селянського питання «для обговорення заходів з улаштування побуту поміщицьких селян». Скасування кріпосного права в Росії неминуче вимагало проведення й інших буржуазних реформ – у сфері місцевого самоврядування, суду, освіти, фінансів, військової справи та поліцейському апараті.

Проблематика вивчення реформування поліції неодноразово підіймалася у сучасній науковій діяльності українських істориків пра-

ва, які досить плідно займаються вивченням діяльності та структурування як загальноросійського поліцейського апарату, так і його губернських ланок, у контексті реформування загальноімперської поліції. Слід відзначити роботи харківської школи істориків права під керівництвом О. Н. Ярмиша, які висвітлюють як регіональні аспекти діяльності виконавчої і політичної поліції на Харківщині, так і загальноросійське законодавство та його відображення в Україні. Наукова школа при Одеській національній юридичній академії займається розробкою питань, пов'язаних з міською поліцією Одеси. Проблеми ж, пов'язані з діяльністю поліції Катеринославщини, потребують детального вивчення і аналізу.

Отже, внаслідок скасування кріпацтва відбувалося піднесення торговельно-промислової діяльності: в містах з'явилася значна кількість нових робочих рук, створювалися нові можливості для підприємництва, посилювалися зв'язки між містами та повітами, формувалися передумови для встановлення нових форм сімейного та суспільного життя. У руслі подій опинилося й перетворення поліцейської системи, 18 лютого 1858 р. імператор наказав Міністерствам та Особливій нараді (яка складалася, в основному, з губернаторів) розробити пропозиції щодо облаштування повітової поліції. Таким чином, 8 червня 1860 р. було підписано указ, який залишав за поліцією лише виконання «початкових дізнань стосовно кримінальних злочинів» і передавав попереднє слідство судовим слідчим, які підпорядковувалися «загальним судовим місцям».

У повітах було створено поліцейські управління під керівництвом ісправників, які призначалися губернаторами. 25 грудня 1862 р. було схвалено «Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний по общему учреждению управляемых» [3, с. 107]. Тимчасовий характер визначався тим фактором, що комплексне реформування поліції пропонувалося завершити після проведення земської та судової реформи.

Повіти, як і раніше, поділялися на стани на чолі зі становим приставом, сотськими та десятськими. У містах, підпорядкованих повітовому управлінню, поліцейську службу несли міські та дільничні пристави, а також поліцейські наглядачі. Об'єднання не стосувалося центральних та найбільших міст, де зберігалася міська поліція, якою керував поліцмейстер, що призначався губернатором. Міста поділялися на частини на чолі з міськими приставами, помічником пристава та поліцейськими наглядачами [12, с. 81]. Одним з таких міст був і Катеринослав. До основних напрямів діяльності поліції входили: стеження за порядком та благочинністю з метою охорони суспільної безпеки шляхом попередження та припинення злочинів, ліквідація нещасних випадків, розшук злочинців, конвоювання затриманих осіб та ін. Че-

рез двірників та швейцарів поліція повинна була дізнаватися про притони з підозрілими та безпаспортними людьми і цю інформацію доносити відповідному околоточному наглядачеві.

Згідно з «Тимчасовими правилами» в Катеринославській губернії було створено вісім повітових поліцейських управлінь: Бахмутське, Верхньодніпровське, Катеринославське, Новомосковське, Олександрівське, Павлоградське, Ростовське, Слав'яносербське; два округи: Маріупольський Грецький округ (Олександрівський повіт), Нахичеванський Вірменський округ (Ростовський повіт), який в 1859 р. було приєднано до Маріупольського повіту, а також територія Азовського Козацького війська (Олександрівський повіт). На межі 1887–1888 рр. місто Ростов було відокремлено і частина його земель приєднана до новоствореного Маріупольського повіту [4, спр. 251, арк. 86–87].

У губернському місті Катеринославі існувало поліцейське управління, яке очолював поліцмейстер. Поліцмейстер та його помічники призначалися губернатором. Поліцмейстеру підпорядковувалися адміністративно-поліцейські частини (у містах їх очолювали міські пристави, дільниці – дільничні пристави). У штаті міських поліцейських управлінь були також «виконавчі рядові поліції» – помічники приставів. Заключною ланкою у ланцюгу влади були «нижні чини» – городові. Також існувала посада секретаря, який займався канцелярською, алфавітним каталогом та іншою документацією.

Мета поліцейської реформи 1862 р. полягала у тому, що поліція повинна була «стежити за виконанням законів, охороняти безпеку і справи суспільного благоустрою» [17]. Саме як наслідок виконання цього завдання стало створення спеціалізованих органів кримінального розшуку.

Адміністративно-територіальний поділ держави, з яким було пов'язано облаштування та діяльність місцевих органів внутрішніх справ у пореформений період, не зазнав вагомих змін. Основними адміністративними одиницями були губернії та області. Повіти зберегли поділ на стани. Нововведенням став розподіл повітів на волості – одиниці станового селянського управління, яке поширювалося на декілька поселень.

Окремо слід зазначити, що згідно з губернською постановою (1775 р.) усі губернії Російської імперії поділялися на дві частини: які керувалися за Загальною Установою та за Окремою Установою. Так, Катеринославська губернія належала до першої групи губерній, хоча місто-порт Маріуполь мало власні окремі статусні елементи (наприклад, свою міську поліцію) [15, с. 68]. Таким чином на прикладі поліції Катеринославщини можна проаналізувати організацію поліції в Російській імперії взагалі.

Керування поліцією згідно ст. 1 «Времених правил» було таким: «У губерніях, які керуються за Загальним правилом, міська та земська поліція об'єднувалися в загальну повітову поліцію, відомству якої належав увесь повіт з безповітовими містами, посадами, містечками та селищами, які знаходилися в ньому» [8]. Таким чином, у Катеринославській губернії поліцейське управління було колегіальним органом, який очолював повітовий ісправник. До складу управління входили також помічник ісправника та члени – засідателі [3, с. 107].

У 1867 р. було видано «Інструкцію околоточним наглядачам». Згідно з інструкцією в структурі поліції було створено нову посаду – околоточного наглядача, функції якого полягали у допомозі дільничним приставам у містах та керівництві діяльністю нижніх чинів поліції – городових [6, с. 110–113].

Підсумком проведення реформування поліції в Катеринославській губернії стала перевірка (ревізія) урядових закладів 1872 р., яка показала, що в губернії існуючий штат поліції та кількість поліцейських частин у повітових містах не достатні для нормального їх функціонування. Так, загальний висновок жандарма-ревізора по Ростовському повіту зводився до того, що «шкода, але частенько зусилля та робота поліції паралізується тим, що багато справ та вимог не відповідають обмеженому складу поліції виконавчих чинів у місті» [4, спр. 40, арк. 19]. У Ростові, де була досить розвинута внутрішня та зовнішня торгівля, а нагляд за нею входив у обов'язки поліції, разом з цим була значна кількість «праздного люда» – це жебраки, каторжники, що йшли по етапу до заслання, безпаспортні та ін., що додавало труднощів у виконанні поліцією своїх функцій. «Невеликий склад службовців, – писав перевіряючий у своєму звіті, – міській поліції (3 поліц. частини по 4 особи у кожній – *Д. К.*) – на 2 міста (Ростов-на-Дону та Таганрог – *Д. К.*) – більше, ніж 70 тис. населення, недостатньо для постійного акуратного та уважного нагляду за чистотою та порушеннями благоустрою, коли вони постійно виконують доручення та вимоги від різних організацій та судових установ» [4, спр. 40, арк. 20]. У цілому, характеристика діяльності поліції в Ростовському повіті була оцінена як задовільна. За даними вищевказаної ревізії можна узагальнити функції повітової та міської поліції в усій Катеринославській губернії. Головними серед них були:

1. Попередження злочинів, розшук порушників та втікачів [4, спр. 134], жебраків, утримання арештантів та прибирання приміщень. Ці проблеми здебільшого виникали у Маріупольському [4, спр. 40, арк. 72] та Павлоградському повітах [4, спр. 40, арк. 67].

2. Пошук утрачених документів, відзнак, загублених/викрадених печаток [4], пригультних тварин, продаж майна, яке належало поліцейському управлінню. Оголошення такого роду друкувалися в «Катери-

нославських губернських відомостях», де місцева поліція мала свої колонки, за які і несла відповідальність.

3. Шефство над сирітськими притулками [4, спр. 40, арк. 10], проблеми народного продовольства (посів озимих та ярових сортів пшениці, запаси хліба на рік), охорона народного здоров'я селян, наприклад, контроль за наданням медичної допомоги селянам, які постраждали від епідемії віспи та холери у Павлоградському повітовому поліцейському управлінні [4, спр. 40, арк. 65], Маріупольському повіті [4, спр. 40, арк. 71] та ін.

Окремо треба відзначити обов'язки поліції у веденні діловодства та рахівництва; ці ділянки були проблемними і не досить якісно виконувалися в Ростовському [4, спр. 40, арк. 1–20], Бахмутському [4, спр. 40, арк. 44–48], Павлоградському [4, спр. 40; арк. 63–65] та Маріупольському повітах [4, спр. 40, арк. 68–71]. Стосовно ведення діловодства – найбільше недоліків було із складанням «алфавіток» із прізвищами затриманих з різних справ, веденням книг реєстрації та іншої документації, але ця праця більше трималася на плечах секретарів повітових поліцейських управлінь [4, спр. 40, арк. 49–52]. До справ по розрахунках відносилися такі, як збір державного податку, зберігання грошових коштів затриманих та боржників на рахунку поліцейського управління [4, спр. 135, арк. 5]. Так, «за повільність та невиконання розпоряджень губернського керівництва (збір державного податку – Д. К.) поліцейському управлінню оголошено догану» [4, спр. 40, арк. 55].

Слід зазначити, що з розвитком революційного руху, який прийняв згодом жорсткі терористичні форми, губернська поліція повинна була допомагати політичній поліції, що з часом починало займати все більше часу і сил. Цей обов'язок був досить об'єктивним, але разом з тим доволі об'ємним та складним. Оскільки городові були ближче до звичайних громадян, тому так звані «інформатори» краще йшли на контакт з ними, що звісно, допомагало жандармерії у справі розкриття революційних організацій. Разом з тим ця допомога забирала багато часу і сил у загальної поліції, що у свою чергу призводило до незадовільних результатів у сфері їх безпосереднього відомства. Тому 9 липня 1878 р. почало діяти «Тимчасове положення про поліцейський устрій у 46-ти губерніях, які керуються Загальним положенням» [2, с. 120]. За цим положенням у структурі поліції з'явилася нова посада урядника із розрахунку 1 урядник на 5 тис. населення (в Катеринославській губернії це 120 осіб). Уже через 10 днів, 19 липня 1878 р., з'явилася «Інструкція поліцейським урядникам». «Поліцейські урядники, – зазначалося в ній, – повинні на ділянках, їм підпорядкованих, охороняти суспільний спокій та слідкувати за проявами будь-яких чуток, спрямованих проти уряду, закон-

ної влади та громадського спокою» [6, с. 120–124]. Таким чином, зрозуміло, що посада поліцейського урядника створювалася на допомогу політичній поліції. У листопаді 1880 р. внаслідок доповіді Міністра МВС М. Т. Лорис-Мелікова імператор Олександр II підпорядкував виконавчу поліцію Департаменту державної поліції.

Убивство царя 1 березня 1881 р. довело недостатню ефективність поліції в протистоянні революціонерам-терористам. Це призвело до подальшого реформування правоохоронних органів з метою ліквідації тих недоліків, які істотно впливали на роботу поліції. Так, 14 серпня 1881 р. вступило в дію «Положення про заходи щодо охорони державного порядку та суспільного спокою». Це положення в умовах посиленої охорони надавало місцевим керівникам поліції та жандармських управлінь широкі повноваження, у тому числі попереднє затримання, проведення у будь-який час обшуків у всіх без винятку приміщеннях, накладання арешту на власність та інші дії для вияву неблагонадійних елементів у суспільстві [10].

Зміцнюючи поліцію на місцях, царський уряд паралельно розширяв її повноваження. Логічним продовженням Положення 14 серпня стало «Положення про поліцейський нагляд, який встановлюється за розпорядженням адміністративної влади» від 12 березня 1882 р. Це положення встановлювало гласний поліцейський нагляд, який теж належав до обов'язків загальної поліції [11].

Отже, з 1878 р. у Катеринославській губернії у справах, які стосувалися розшукової частини, виконавча поліція фактично була підпорядкована політичній. Згідно з циркуляром катеринославського губернатора від 9 лютого 1878 р. поліцмейстеру та урядникам у повітах, на які розповсюджувався циркуляр МВС, фінансування місцевої поліції з розшукової частини складало 3 тис. рублів на рік на губернію з наданням звіту за витрачені кошти [4, спр. 105, арк. 3–20]. Тому сищики в залежності від вагомості інформації, яку вони приносили, та її надійності, отримували в місяць від 15 рублів у 1878–1879 рр., до 25–30 рублів у 1881–1884 рр.

На першу вимогу Катеринославського губернатора повітові ісправники зобов'язані були передавати інформацію про «благонадійність» учителів, учнів, лікарів та ін. представників інтелігенції, про політичні переконання як окремих громадян, так і цілих організацій (1881–1885 рр.) [4, спр. 135; спр. 136 та ін.]. Склалася ситуація, коли виконавча поліція потрапила під «подвійне підпорядкування». З метою оптимізації вертикалі влади в структурі поліції в лютому 1883 р. було проведено реформу, у підсумку якої Департамент державної поліції було перетворено у Департамент поліції. Саме з цього часу виконавча поліція концентрує свою основну увагу на політичному розшуку, таким чином підпорядковуючись жандармерії. У 1890 р. було

введено в дію останню редакцію «Уставу про припинення та попередження злочинів» [12], який підбив підсумки діяльності уряду з реформування поліції в означений період.

Царська влада намагалася приділяти більше уваги формуванню кадрів загальної поліції. Треба зазначити, що до реформ 1870-х рр. кадрове забезпечення поліції знаходилося, з нашої точки зору, на досить низькому рівні. Керівні посади в ній займали, як правило, військові офіцери запасу, що за станом здоров'я були вимушені піти у відставку, а на посади нижніх чинів набиралися, загалом, непридатні до стройової служби солдати. Основним документом, що регламентував підбір кадрів та їх просування по службі, став «Устав про службу по визначенню від уряду» 1896 р. [14]. До осіб, які вступали на службу в поліцію, висувалися досить непрості вимоги, у тому числі, російське підданство, гарний стан здоров'я, дані про попередню службу та воєнну повинність. Разом з тим заборонялося приймати на службу осіб, які знаходилися під слідством та судом, повернулися з місць позбавлення волі, боржників, які не могли погасити борги, нижніх чинів з рангу оштрафованих, та осіб, які за віросповіданням належали до іудаїзму (окремі обмеження існували і для осіб католицького віросповідання) [14, с. 3–5].

Велику увагу уряд приділяв долученню до служби в поліції армійських офіцерів у відставці. Вони зараховувалися до штату поліції зі збереженням військових чинів чи з «перейменуванням в чини цивільні», які відповідали військовим чинам. Збереження військових чинів стосувалося таких посад, як поліцмейстер, повітовий ісправник та їхні помічники. Найнижчі посади військових чинів перетворювалися у чини цивільні [14, с. 203–205].

Посади нижніх чинів міської та повітової поліції замінювалися переважно освіченими запасними та відставними нижніми військовими чинами. На посади околоточних наглядачів призначалися особи з усіх верств населення, рівень освіти яких дозволяв їм грамотно скласти протокол правопорушення чи інших дій, які здійснювала поліція. Треба зазначити, що нижні чини поліції та державної охорони значилися на державній службі, але право на отримання пенсій не мали.

Велика увага з боку царського уряду приділялася заробітній платні та грошовій винагороді поліцейських. Наприклад, тільки для найнижчих чинів поліції та жандармерії існувала така форма винагороди, як додаткова плата за на строкову службу. Додаткову плату нижні чини отримували у разі відмови від отримання першого офіцерського чи класного чину – 100 руб. у рік, за вислугу дванадцять років у званні унтер-офіцера – один раз на три роки по 34 руб., за понаднормову службу – половину річного окладу. У Катеринославській губернії поліцмейстер отримував 1500 руб., помічник поліцмейсте-

ра – 1 тис. руб., пристав – 700 руб., помічник пристава – 400 руб., околоточний наглядач – 400 руб., городовий – 180 руб. на рік [9]. Для порівняння: старший вчитель у Юзівці (теперішній Донецьк) отримував 480 руб. у рік, а його помічники – по 300 руб. Заробітна плата старшого вчителя дорівнювала доходу непогано оплачуваного заводського спеціаліста, а жалування молодших учителів – заробітній платі шахтарів [18]. Таким чином, поліцейські на посадах, нижчих за рангом, ніж посада околоточного наглядача, отримували невелику заробітну плату, що відповідним чином впливало на виконання ними своїх професійних обов'язків та призводило до корупції.

В офіційних друкованих виданнях («Губернські відомості», «Вісник поліції», «Урядовий вісник» та ін.) постійно підіймалися проблеми поліцейської служби, надавалися відповіді на письмові звернення, які надходили до редакції, навіть організовувалися дискусії з приводу необхідності перетворень в окремих питаннях роботи поліції. Цікавим є факт, що в «Урядовому віснику» в розділі «Накази» навіть друкувалася інформація про відпустки вищих чинів поліції, а в «Катеринославських губернських відомостях» можна знайти деяку інформацію і про кадрові зміни [5, с. 1]. Треба підкреслити, що «Катеринославські губернські відомості» довгий час залишалися єдиним офіційним джерелом інформації в губернії. Тому матеріали, опубліковані в «Катеринославських губернських відомостях», є цінним джерелом для істориків та краєзнавців [1, с. 98].

Разом із зростанням революційних настроїв на території імперії царський уряд продовжував і реформування поліції та удосконалення її розшукового апарату. До початку 1890-х рр. апарат царизму на Катеринославщині сконцентрував свої сили, активізуючи їх у двох основних напрямках: боротьба з першими соціал-демократичними об'єднанням на Катеринославщині; втримання невдоволення робітничого класу заводів та фабрик губернії. Основними функціями поліції в цей час стали нагляд за робітниками на фабриках, заводах та інших майстернях Брянського заводу, Юзовських шахтах та ін; нагляд за селянами, за торговцями, шинкарями, за робітниками на «воді» та на морі, у лікарнях та монастирях; за письменниками, лікарями та іншими службовцями земств; за публічними лекторами; за особами, які займаються в бібліотеках та читальнях; за студентською молоддю середніх та вищих навчальних закладів; за можливими хворими (з 1893 р. – після епідемії холери).

Діяльність революційних організацій почала розвиватися на Катеринославщині, за даними поліції, з появою П. Л. Точинського та Є. Г. Мунбліта, який приїхав з Одеси. У 1895 р. відбулася першо-травнева демонстрація у Монастирському лісі, організована висланими з Москви до Катеринослава революціонерами Г. Д. Лейтейzenом,

О. М. Винокуровим, Т. І. Томмом та С. А. Белкіним. Вислани з Петербурга в 1895 р. К. М. Норинський, Т. Тимофеев та ін. розповсюджували літературу та листівки серед робітників Брянського та Дніпровського заводів. У 1894–1895 рр. працював соціал-демократичний гурток катеринославських ремісників на чолі з М. Д. Єфимовим. У серпні 1895 р. жандармерія швидко розгромила гурток, багато в чому завдяки діяльності загальної поліції [4, спр. 251]. Соціал-демократична діяльність в Катеринославі тимчасово припинилася. Унаслідок подібних успішних дій значно зміцнило свої позиції губернське жандармське управління. На 1895 р. у ньому було 4 офіцери (у тому числі 2 помічники начальника – в Бахмутському та Слав'яносербському повітах і в місті Маріуполі), 3 вахмістра, 18 унтер-офіцерів.

Департаментом поліції за 1897–1901 рр. було видано більше ніж 10 циркулярів, в яких викладалися основні напрями діяльності виконавчої поліції. Серед них найважливішими ставали нагляд за агітацією серед робітників, своєчасні доноси при виявленні девіантної поведінки, вивчення настроїв фабричного населення губернії.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку із зростанням чисельності пролетаріату та поширенням робітничого руху було створено фабрично-заводську поліцію. На жовтень 1898 р. за приватні кошти було запроваджено 572 посади поліцейських у промислових районах України (у Катеринославській губернії за рахунок підприємців утримувалося 295 поліцейських, тоді як у Херсонській губернії – 20). Таким чином, на Катеринославщині в другій половині 1890-х рр. простежується вагоме зміцнення поліцейського апарату. У всепідданішому звіті за 1899 р. зазначалося, що штат поліції було збільшено на 13 поліцейських наглядачів, 18 урядників та 199 нижніх поліцейських чинів. На кошти підприємств утримувалося ще 4 поліцейських пристави, 14 наглядачів, 9 околоточних, 71 урядник, 435 городових. Отже, штат лише фабрично-заводської поліції на 1900 р. складав 763 поліцейських на 111 200 осіб фабричного населення, тобто 1 поліцейський припадав на 160 осіб (за загальними нормами 1 на 400). У подальшому уряд регулярно асигнував кошти на зміцнення штатів та збільшення утримання чинам фабрично-заводської поліції. Зрештою, завдяки здійсненню реформам боротьба поліції з революційним рухом на Катеринославщині та в самому губернському місті була достатньо ефективною.

Підводячи підсумок, зазначимо, що протягом другої половини XIX ст. законодавство Російської імперії відносно поліцейського апарату постійно змінювалося. Не варто виділяти період другої половини XIX ст. як окремий, адже монархічна Росія мала історичні традиції і її законодавство зрідка змінювалось кардинально. Важливим до сьогодні залишаються питання якості законодавства на практи-

ці, порівняно з його регламентацією на папері, оскільки завжди існує людський, моральний фактор, який законодавство не фіксує.

Звісно, поліцейське законодавство мало і свої недоліки, які заважали виконанню службових обов'язків: різноманітність функцій, які належали до поліцейського відомства; невелика заробітна платня нижніх чинів поліції; не завжди правильний підбір кадрів; бюрократичний апарат, який не мав чіткої структури підпорядкування і у деяких випадках переплітався з адміністративною владою, в основному в повітах, де часто повітовий ісправник буквально ототожнювався з головою місцевої адміністрації; при різноманітності обов'язків на загальну поліцію було покладено частково і функції політичної поліції, що вкрай плутало підпорядкування в органах. Помітно підвищилося значення Міністерства внутрішніх справ, у діяльності якого все більшу роль почали відігравати суто поліцейські завдання. Особливе місце у зв'язку з цим посів у складі міністерства Департамент поліції.

Унаслідок реформи 1861 р. поліція була представлена в якісно новому вигляді, взявши на себе функції, які раніше виконував поміщик, його наймана охорона та вотчинна поліція. Це стеження за селянами було запроваджено з метою не допустити невдоволення та протидії монархії з боку нового класу, представники якого часто залишало свої наділи та переїжджали до міста. Саме тому в 1862 р. була розпочата поліцейська реформа, яка зачепила всі, без винятку, губернії Російської імперії і в тому числі Катеринославську.

Бібліографічні посилання

1. Аванесян Д. З. «Катеринославські губернські відомості» як джерело з історії культурного життя катеринославщини XIX ст. / Д. З. Аванесян / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник 2009 р. – Вип. 6. – С. 98–110.
2. Временное положение о полицейских управлениях в 46-ти губерниях, Обществу Учреждению управляемых. 9 июля 1878 г. // История полиции России / под ред. В. М. Курицина. – М.: Щит-М. – 1999. – 200 с.
3. Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждению управляемых. 25 декабря 1862 г. // История полиции России / под ред. В. М. Курицина. – М.: Щит-М. – 1999. – 200 с.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11 (Канцелярія Катеринославського губернатора), оп. 1.
5. Катеринославские губернские ведомости. – 1878. – № 56.
6. История полиции России / под ред. В. М. Курицина. – М.: Щит-М. – 1999. – 200 с.
7. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – Екатеринослав: Типогр. губ. правления, 1889.
8. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е, отд. 2-е. – Т. XXXVII. – № 39087.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XXIV. – № 23854.

10. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 14 августа 1881 // Свод законов Российской империи: в XVI т. – СПб., 1892. – Т. XIV. – Прил. I к ст. 1 Устава о предупреждении и пресечении преступлений.

11. Положение о полицейском надзоре, который устанавливался по распоряжению административной власти. 12 марта 1882 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Отд. 2-е. – Т. II. – № 730.

12. **Рыбников В. В.** История правоохранительных органов Отечества / В. В. Рыбников, Г. В. Алексушин. – М.: Щит-М, 2007. – 296 с.

13. Устав о пресечении и предупреждении преступлений // Свод законов Российской империи: в XVI т. – СПб., 1890. – Т. XIV.

14. Устав о службе по определению от правительства // Свод законов Российской империи: в XVI т. – СПб., 1892. – Т. III. 101.

15. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х.: Консум, 2001. – 288 с.

16. **Федоров В. А.** История России 1861–1917. Предпосылки и подготовка крестьянской реформы [Электронный ресурс] / В. А. Федоров. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/fedorov_rushistory/ch01_i.html

17. История права Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ukr-pravo.ho.ua/ukraina_v19-20_v/gos-stroy-19-20.html

18. Ранняя история Юзовки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ukrstor.com/ukrstor/yuz-schl.html

Надійшла до редколегії 03.02.2012

УДК: 94:323. 113–054. 72 (94+ 477)

О. І. Савченко

Запорізький національний університет

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В АВСТРАЛІЇ

Розглянуто причини формування, чисельність, соціальний склад та заняття перших українських переселенців в Австралії. Проаналізовано їхню суспільну діяльність та участь у роботі організацій російських політичних емігрантів на початку XX ст.

Ключові слова: українська еміграція, Австралія, іммігрант, суспільна діяльність, політичні емігранти.

Рассмотрены причины формирования, численность, социальный состав и занятия первых украинских переселенцев в Австралии. Проанализирована их общественная деятельность и участие в работе организаций российских политических эмигрантов в начале XX в.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Австралия, иммигрант, общественная деятельность, политические эмигранты.

© О. І. Савченко, 2012

The causes of formation, quantity, social staff and occupation of the first Ukrainian emigrants in Australia are studied in the article. The social activities and participation of political emigrants in the work of Russian organizations in the beginning of the XX century are analyzed.

Key words: Ukrainian emigration, Australia, immigrant, social activity, political emigrants.

Вивчення історії формування української еміграції протягом останніх двох десятиліть переживає справжнє піднесення. З цієї тематики видаються монографії, друкуються статті, збірники, проводяться наукові конференції [10; 13; 14; 15; 17; 18; 19]. Значним кроком у дослідженні української діаспори стала робота з підготовки до публікації багатотомної праці «Енциклопедія української діаспори» [2].

Проте, незважаючи на інтенсивні розвідки цієї проблеми, у її вивченні залишається ще немало «білих плям». Однією з таких, на наш погляд, недостатньо розробленою проблемою є питання, пов'язане з першими українськими переселенцями до Австралії. До цього часу не проаналізовано соціальний і персональний склад українських емігрантів першої хвилі на п'ятому континенті, не досліджено їхні заняття і суспільне життя, а також не встановлена чисельність вихідців з України, які проживали в Австралії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На підтвердження подібної думки наведемо цитати із найавторитетніших робіт, присвячених українським емігрантам в Австралії. У одній із перших праць з цієї тематики, що побачили світ після проголошення незалежності України, була колективна монографія, підготовлена співробітниками Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН України за редакцією А. Шлепакова. У ній зазначається, що до 1947–1948 рр. «кількість українців, що проживала в Австралії обчислювалась одиницями» [23, с. 70]. А автори довідника «Зарубіжні українці» пишуть, що на початку ХХ ст. в Австралії «проживала дуже незначна кількість сімей трудових емігрантів» [4, с. 223].

У першому томі «Енциклопедії Українознавства», що вийшла в Україні у 1993 р. вказується, що «до 1948 р. в Австралії жили нечисленні українські переселенці; українське життя не було організоване» [3, с. 15]. У монографії В. П. Трошинського і А. А. Шевченка, опублікованій у 1999 р., відомості про українських емігрантів на початку ХХ ст. умістилися у одному абзаці. Автори пишуть про створення у Брізбені Українського робітничого гуртка, який очолив В. Харченко. Він організував із співвітчизників театральну групу, яка поставила першу українську виставу в Австралії – «Назар Стодоля» [21, с. 122].

У четвертому томі фундаментальної праці з історії зарубіжних українців «Енциклопедія української діаспори» міститься стаття про

наших співвітчизників на п'ятому континенті [2, с. 18, 19]. У ній наводяться поодинокі факти перебування українців у Австралії у XIX – на поч. XX ст., саме на них посилаються вітчизняні дослідники. Однак автори статті в «Енциклопедії» не визначають її чисельність та соціальний склад.

Брак інформації про витоки української еміграції на п'ятому континенті характерний і для робіт, що видаються в Австралії. У 2001 р. там вийшов енциклопедичний довідник «Українці в Австралії». Характеризуючи витоки українського переселенського руху, один із його авторів – А. Жуківський – пише: «Поселення українців в Австралії можна вважати «наймолодшим» тому, що своє існування починає ця «українська колонія» від розселення «переміщених осіб» після закінчення 2-ої світової війни, точніше від 1948 року» [22, с. 9]. У статті К. Кенез «Перші відвідувачі з України», опублікованій у вступі до довідника, розповідається про прибуття до Австралії перших українських емігрантів у XIX ст. Досить фрагментарно автор пише про діяльність переселенців з України на початку XX ст. Як впливає із статті, до її написання був залучений матеріал із робіт австралійських істориків Р. Еванса та Е. Говор [22, с. 32–36].

Наведені приклади свідчать про те, що проблеми складу, функціонування й чисельності першої хвилі українських емігрантів в Австралії ще не дістали належного висвітлення, а тому й стали предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати різноманітні аспекти, пов'язані з формуванням та діяльністю вихідців з України на п'ятому континенті наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому під «вихідцями з України» ми розуміємо не тільки етнічних українців, а й представників інших національностей, які в цей час проживали на українських землях, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Перші українські переселенці з'явилися в Австралії ще на початку XIX ст. Серед них у літературі згадується ім'я вихідця з Полтавської губернії Федора Зубенка. Він служив матросом на російському кораблі «Открытие», що прибув до Сіднея у 1820 р., і через хворобу залишився на континенті [22, с. 32]. У джерелах зустрічаються відомості про українця Джона Лютського (можливо Луцького), який у 1832 р. на о. Тасманія обіймав посаду «державного ботаніка», а також про двох емігрантів зі Львова – Казимира Кабанта й Володимира Коссака, які прибули до Австралії у 1852 р. [13, с. 35]. У 1850 р. до Австралії прибув відставник австрійської армії Михайло Гриб, який займався сільським господарством [2, с. 18]. Проте до початку XX ст. кількість емігрантів з України на п'ятому континенті була незначною.

Розвій еміграції був пов'язаний з початком процесів трудової еміграції, що посилювались у світі на зламі XIX–XX ст. Економічна емі-

границя тоді являла собою відбиття й неминучий результат відносно-го й абсолютного зубожіння більшості населення. Зазнаючи злиднів і нестатків, українці змушені були шукати кращої долі на чужині. Основна маса українських трудових емігрантів виїжджала до Канади й США, проте частина наших співвітчизників добиралася до Австралії.

Характерною рисою першої хвилі вітчизняної еміграції на п'ятий континент було те, що вона походила не безпосередньо з України, а брала витoki переважно з території Росії. На відміну від західних українців, яким у пошуках землі й роботи доводилося емігрувати за океан, безземельні українці з Наддніпрянщини мігрували на схід Російської імперії. На Далекому Сході, особливо в басейні Амуру і у Приморському краї, налічувалося чимало вільних земель, що потребували вмілих хліборобів. Тому уряд реалізовував державні програми переселення землеробів з лівобережних губерній України у східні райони країни. За період з 1896 по 1901 рр. сюди переселилося близько 1,6 млн українців. Незважаючи на те, що дехто з них згодом повернувся на батьківщину, у 1914 р. на Далекому Сході проживало близько 2 млн українців [20, с. 233].

Практично вся українська еміграція в Австралії складалася з робітників і селян, які приїхали сюди з Далекого Сходу, Південного Сибіру і Китайсько-Східної залізниці. Переселенню вихідців з України на п'ятий континент сприяло декілька факторів. По-перше, демографічна ситуація в країні потребувала значної кількості робочої сили. Адже на початку ХХ ст. в Австралійському Союзі, що мав площу у 7,7 млн км, проживало лише 4,5 млн мешканців. Величезні регіони країни потребували залюднення й освоєння, а тому гострою була потреба в трудових ресурсах. По-друге, оскільки уряд країни тоді дотримувався політики «білої Австралії», забороняючи в'їзд сюди вихідцям із Азії й Африки, він відкривав широкий доступ на континент емігрантам-європейцям. По-третє, запроваджуючи для них спрощений порядок в'їзду до країни, парламент Австралії тільки у 1911–1912 рр. асигнував на пропаганду еміграції 30 тис. ф. ст. [6, с. 66]. У багатьох містах Далекого Сходу діяли спеціальні імміграційні бюро та фірми, що займалися вербовкою і відправкою бажаних переселитися на п'ятий континент. Квиток на пароплав, що вирушав з Владивостока або з одного з портових міст у Маньчжурії, коштував близько 12 ф. ст., з харчуванням та ліжком у каюті третього класу [7].

Серйозною проблемою, що постає перед дослідниками української еміграції в Австралію наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. є встановлення її загальної кількості. Це пов'язано з тим, що австралійська імміграційна служба на той час часто реєструвала усіх, хто прибував з Російської імперії як росіян, не розрізняючи їх за національною

ознакою. У матеріалах переписів Австралії, а також статистичних документах, в окремих випадках, указувалися райони Росії, вихідцями з яких були переселенці. В архівах країни зберігаються дані про їх належність до тієї чи іншої релігійної конфесії. Ці документи використовують австралійські дослідники у працях з історії імміграції до п'ятого континенту. Причому чимало з них займаються проблемами вивчення імміграції з Росії та встановленням чисельності її етнічних груп. Тому у даній статті ми будемо використовувати як вітчизняні джерела, так і роботи австралійських істориків, документи переписів Австралії й матеріали австралійського архіву, що є у нашому розпорядженні. Значний фактичний матеріал з обраної теми автор вилучив з часописів, що видавали російські політемігранти на п'ятому континенті у 1913–1917 рр. – «Известия Союза русских эмигрантов» та «Рабочая жизнь».

Відомий австралійський дослідник імміграції з території Російської імперії Чарльз Прайс на основі документальних даних установив, що у другій половині ХХ ст. загальна чисельність вихідців з Росії в Австралії дорівнювала: у 1871 р. – 720 осіб, у 1881 р. – 1308 осіб, а у 1891 р. – 2970 осіб [30, с. 55]. Із матеріалів офіційних переписів населення Австралійського Союзу, що проводилися на початку ХХ ст. видно, що кількість іммігрантів із Російської імперії постійно зростала. У 1901 р. їх було 3372 особи, а у 1911 р. вже налічувалося 4456 осіб [28, с. 116]. Протягом наступних років потік емігрантів з Росії продовжував зростати і становив: у 1912 р. – 1154 особи, 1913 р. – 1334, у 1914 р. – 1446, у 1915 р. – 716, у 1916 р. – 497 осіб [28, с. 1124]. Отже, за період з 1912 по 1916 рр. до Австралії прибуло ще 5147 переселенців з Росії. Якщо додати це число до кількості вихідців з Росії в Австралії на 1911 р., то до 1917 р. їх мало бути 10603 особи. Разом з тим, у ці роки дехто з них залишав п'ятий континент. Так, у 1916 р. число реемігрантів становило 466 осіб, а у 1917 р. – 618 осіб [29, с. 30]. Якщо врахувати, що відтік іммігрантів продовжувався у 1912–1915 рр., але у помітно менших обсягах, можна говорити про те, що за офіційними даними на 1917 р. в Австралії налічувалося майже 9 тис. переселенців з Російської імперії.

До них варто додати частину іммігрантів, які потрапляли на п'ятий континент нелегально. Усі австралійські автори сходяться на тому, що належного обліку тих, хто прибував у країну, на той час не було. Адже працівники митниці, як правило, не знали російської мови та погано уявляли як виглядають паспорти переселенців. Так, австралійський історик Е. Фрід у своїй дисертації наводить приклади того, як обходили діюче імміграційне законодавство переселенці з території Російської імперії. Дехто з них, після того, як проходив митницю, відправляв поштою свої документи знайомим до Росії. Оскільки

ки основні з них – паспорт і довідка про стан здоров'я – не мали фотографій, то за ними могли в'їхати до Австралії інші люди. Причому подібна процедура могла повторюватися неодноразово [25, с. 17–18].

Розповідали також про те, що чоловік, якого називали прізвиськом «Консул» за те, що він носив окуляри і мав інтелігентний вигляд, прибув до Австралії без паспорта й медичної довідки. Він був дезертиром російської армії й, нелегально перетнувши кордон Китаю, вирушив на пароплаві до Австралії. Не маючи ніяких документів, він упевнено показав представнику імміграційної служби театральну програмку, й той дозволив йому вийти на берег.

Нерідко іммігранти прибували на континент неофіційно на торговельних кораблях як нелегальні пасажирки або в якості матросів. Подібним чином добиралися до Австралії переважно представники російських опозиційних партій, які, засуджені царатом на позбавлення волі, тікали із сибірської каторги та в'язниць за кордон. Після російської революції 1905–1907 рр. на п'ятий континент прибуло близько 500 політемігрантів [14, с. 122]. Отже, якщо додати число неофіційних іммігрантів з Росії до Австралії до офіційно зареєстрованих, то, наш погляд, можна говорити про те, що їх загальна кількість на початок 20-х рр. XX ст. могла складатися близько 10 тис. осіб.

Проте найскладнішим є встановлення етнічної належності вихідців з Росії, яких нерідко записували не за національністю прибулих, а за країною виїзду. І хоча імміграційні чиновники вели окремий облік представників таких національних груп з Росії, як поляки, фіни, євреї, нерідко деякі з них (особливо асимільовані євреї) реєструвалися як росіяни. Подібний підхід застосовувався до українців і білорусів. Тому для етнічної ідентифікації переселенців з Росії варто врахувати їх віросповідання. У матеріалах офіційних переписів Австралії є дані про їх належність до релігійних конфесій. Так, за підрахунками австралійської дослідниці Е. Говор, із 4 456 іммігрантів, що прибули з Росії до 1911 р., найбільше було іудеїв – 1 802 особи, лютеранів – 800. Віруючих англіканської церкви – 367, пресвітеріан – 149, інших протестантів – 270, католиків – 345, греко-католиків – 273, інших християн – 273, представників інших нехристиянських релігій – 8 і атеїстів – 386 осіб [27, с. 148]. Спираючись на ці матеріали можна стверджувати, що майже половину переселенців з Росії склали євреї. Значна частка лютеран, католиків, протестантів, віруючих англіканської церкви й пресвітеріан указує на те, що досить значними за чисельністю етнічними групами іммігрантів з Росії були поляки, естонці, фіни, латиші, естонці і навіть німці.

Ч. Прайс у статті «Росіяни в Австралії: демографічний огляд», спираючись на матеріали іммігрантських служб, пише, що у 1901 р. із загальної кількості вихідців з Російської імперії в Австралії, що на-

лічувала 3372 особи, 401 складала переселенці з України. Причому євреїв налічувалося 338 осіб, а представників інших національностей лише 73. Тобто євреї становили близько 85% вихідців з України. Проте у наступні роки кількість неєврейської еміграції з українських земель постійно зростала. У 1921 р. із загальної кількості переселенців з України, яких Ч. Прайс нараховує 1550 осіб, вони становили вже 690 осіб, у той час єврейських переселенців налічувалося 860 осіб. Таким чином, чисельність неєврейської, а отже переважно етнічної української еміграції досягла на початку 20-х років ХХ ст. 46% [30, с. 55].

Значний інтерес становлять наведені Ч. Прайсом відомості про походження українських емігрантів, які прийняли австралійське громадянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На 1885 р. їх було всього 12 осіб, які своєю батьківщиною назвали такі регіони України: по 2 особи вказали своїм місцем народження Київ, Одесу й Крим, по 1 особі – Катеринослав, Львів, Поділля та Волинь, а ще 2 особи не вказали місце народження [30, с. 57]. За період з 1886–1905 рр. натуралізувався вже 21 український переселенець. Серед них було 11 одеситів, 3 особи з Поділля, по 2 – з Таврії та Львова й по одному – з Криму і Полтави, а ще один не вказав свого місця народження. Протягом наступних десяти років, з 1906 р. по 1916 р., число українців, які прийняли австралійське громадянство зросло у 10 разів і становило 212 осіб. Найчисельнішими були групи емігрантів, що прибули з Одеси – 49 осіб, Києва – 47, Полтави – 22 й Харкова – 16 осіб [30, с. 55].

Суттєво відрізняються від наведених даних відомості українського політемігранта Г. Піддубного, який на початку ХХ ст. перебував на п'ятому континенті. У своїх спогадах він писав, що на той час українці складала приблизно третину від загальної кількості переселенців з Російської імперії [8, с. 107]. Отже, за оцінкою Г. Піддубного, число українських емігрантів мало дорівнювати 3–3, 5 тис. осіб.

Переважаюча більшість з них потрапляли в Австралію у дуже непросте становище. Їх соціальний статус й суспільне становище, у поєднанні з незнанням англійської мови, не дозволяли українцям розраховувати на отримання кваліфікованої, добре оплачуваної роботи. Тому вони згоджувалися на будь-яку роботу, що потребувала важкої фізичної праці. Українці працювали чорноробами у вугільних та залізничних копальнях, на будівництві залізниць, на рубці цукрової тростини та були зайняті на сільськогосподарських роботах. Згодом, вони освоювалися в новій країні, вивчали мову, набували фахової підготовки й знаходили собі більш престижну роботу. З часом серед українців з'являлися перші фермери, кваліфіковані промислові робітники, чимало з них осідало в містах, а окремим, навіть, вдавалося вступити до вищих навчальних закладів.

Територіально українці розселилися по кількох штатах Австралійського Союзу. Найчисельніша колонія наших співвітчизників перебувала у штаті Квінсленд і його столиці місті Брізбені. За підрахунками Е. Говор у Квінсленді у 1911 р. проживало 66,6% усіх переселенців з Росії [27, с. 150]. Чимало українців мешкало у штатах Південний Уельс та Південна Австралія. Значно менше налічувалося їх у північних штатах країни. Численні колонії наших земляків розміщувалися у Сідней, Мельбурні, Таунсвіллі, Брокен-Хіллі та інших містах. Трудове і суспільне життя українців було тісно пов'язане з діяльністю усєї російської колонії в Австралії. Проте, як зазначав Г. Піддубний, між собою українці спілкувалися переважно рідною мовою [8, с. 108].

Цікаві дані про українських емігрантів, які прибували на п'ятий континент, містять документи австралійських архівів. Це відомості про дату народження переселенця, час прибуття до Австралії, його заняття та місце проживання. Наведемо лише деякі з них. Так, М. Остапенко народився у 1887 р., а прибув до Австралії у квітні 1914 р. у віці 27 років. На час складання документу він проживав у Брізбені, де працював робітником. А. Бордюженко, 1870 р. народження, приїхав на п'ятий континент у 1913 р. і працював робітником у Таунсвіллі. М. Хебенко, що народився у 1872 р., емігрував 5 серпня 1913 р. і працював фермером у Ханмані. Тесляром у Мосмані працював Г. Глушко, який народився у 1878 р. і приїхав до Австралії у березні 1912 р. Є. Пилипенко, який народився у 1880 р., прибув на п'ятий континент у серпні 1913 р. й працював шахтарем. В. Слінько, 1870 р. народження, емігрував до країни у січні 1911 р. й працював монтером у Мосмані [31, арк. 13–22].

Крім трудових переселенців з України до Австралії прибували й політичні емігранти, які брали активну участь у революційних подіях 1905–1907 рр. Репресовані царатом, вони перебували на каторзі або засланні до Сибіру та на Далекому Сході, й, як правило, емігрували на п'ятий континент після втечі із місць позбавлення волі. Таким був С. Богуславський, який вступив до лав РСДРП у 1903 р. у Нікополі. За революційну діяльність його було заарештовано і засуджено до заслання в Іркутську губернію. Саме звідти у 1911 р. він утік до Австралії [9, с. 72–73]. Ще одним українським політемігрантом був наш земляк П. Швець – активний учасник грудневого збройного повстання в Олександрівську у 1905 р. Пізніше він переїхав до Мелітополя, де його заарештували. Проте на шляху до Нерчинської в'язниці він зумів утекти й у 1908 р. емігрував до Австралії [9, с. 722].

Під впливом політичних емігрантів, які представляли різні опозиційні партії Росії, значно поживішала робота першої організації вихідців з Росії в Австралії – Спілки російських емігрантів [5,

1913. – 26 грудн.]. Створена ще у 1910 р., вона все більше набувала суспільно-політичного характеру. Наприкінці 1911 р. на чолі Спілки став Ф. Сергеев (Артем), що вплинуло на активізацію роботи організації. Політична діяльність Артема на початку ХХ ст. була пов'язана з Україною, де він працював у соціал-демократичних організаціях Катеринослава, Харкова і Донбасу. Заарештований і засуджений до заслання в Сибір, він у 1910 р. здійснив утечу і перебрався на п'ятий континент [1, с. 64].

Спільні завдання, пов'язані з необхідністю вирішення соціальних та правових проблем, створювали умови для об'єднання українських і російських емігрантів в єдиній організації. Тому у статуті Спілки російських емігрантів, прийнятому в кінці 1915 р., зазначалося, що вона об'єднує не тільки росіян, але й представників різних націй і народностей Росії. Українські емігранти також брали участь у роботі «Австралійського товариства допомоги політичним засланням та каторжанам в Росії», створеного на п'ятому континенті політемігрантами. Серед членів цих організацій зустрічається багато українських прізвищ: К. Бабійчук, Л. Будко, А. Величко, К. Гальченко, Ф. Гончаренко, Є. Затонський, О. Зузенко, Д. Іващук, Є. Ковальчук, Г. Крамаренко, І. Майборода, Д. Максимчук, О. Магуличенко, І. Павленко, Я. Петрушенко, М. Пилипенко, І. Радченко, М. Семенюк, С. Ткаченко, Г. Шевченко та ін.

Крім загальноемігрантських організацій вихідців з Російської імперії із збільшенням числа політемігрантів у штаті Квінсленд почали створюватися партійні групи та нові товариства. У травні 1914 р. тут розпочала роботу «Група допомоги російській і українській партіям соціалістів-революціонерів». Метою групи стало надання матеріальної допомоги двом національним партіям і поширення серед емігрантів літератури соціалістів-революціонерів [5, 1914. – 8 трав.].

Із зростанням чисельності українських емігрантів, розвитком їх національної свідомості створювалися умови для створення їх самостійної організації. На початку 1915 р. у Брізбені було засновано «Український робітничий гурток». Інформуючи про цю подію, друкований орган Спілки російських емігрантів часопис «Известия» повідомляв, що усі, хто цікавиться його роботою, можуть звернутися до Григорія Марченка [5, 1915. – 18 берез.].

Члени гуртка створили бібліотеку, для якої на зібрані кошти придбали українську літературу, твори Т. Шевченка, а також виписали політичну пресу із-за кордону. На ці потреби у 1915 р. було виділено 1 ф. ст. 12 ш. [12, 1916. – 18 лют.]. Популярністю серед читачів бібліотеки користувалися українські закордонні періодичні видання. Серед них часопис Української соціал-демократичної партії «Боротьба», що видавався у Женеві. На замовлення емігрантів співро-

бітники бібліотеки надсилали літературу у різні куточки Австралії. Значне місце в діяльності «Українського гуртка» посідала культурно-просвітницька робота. У липні 1915 р. у Брізбені силами гуртківців удалося поставити виставу «Назар Стодоля» за твором Т. Шевченка. Усі кошти, отримані від спектаклю, український гурток передав до фонду допомоги політичним каторжанам і засланцям у Росії [5, 1915. – 18 берез.].

На початку 1916 р. часопис Спілки російських емігрантів «Рабочая жизнь» опублікувала касовий звіт «Українського робітничого гуртка» за 1915 р. З нього видно, що за звітний період прибуток організації становив 5 ф. ст. 5 ш. На той час це була досить значна сума. У цьому ж номері часопису повідомлялося, що з 1 січня 1916 р. секретарем гуртка став Г. Мелашич [5, 1915. – 5 серп.].

Варто зазначити, що Г. Мелашич тісно співробітничав з періодичним виданням Спілки російських емігрантів часописом «Известия», публікуючи на його сторінках матеріали з української тематики. У лютому 1915 р. на першій сторінці часопису з'явилася його стаття «Російський цар і український народ у Галичині». У ній автор охарактеризував становище українського народу, що опинився у роки Першої світової війни у ворогуючих військових блоках. Говорячи про національний рух у Галичині, Г. Мелашич зазначав, що в результаті тривалої боротьби західні українці змогли добитися визнання урядом їхньої рідної мови та виборчого права. Соціалістична і Трудова партії Галичини, діючи легально, мали свої клуби і видавали власні часописи. Автор підкреслював, що п'ятимільйонне українське населення Галичини, Буковини і Закарпаття змогло створити розгалужену мережу національної освіти, починаючи з початкових шкіл й закінчуючи вищими навчальними закладами. Однак після вступу в Галичину російських військ і створення на її території окремої губернії, констатував Г. Мелашич, почалися гоніння на український рух. Русифікація краю призвела до того, що українська мова була заборонена не тільки в освіті й суспільному житті, а і в приватному листуванні. Усі українські періодичні видання було закрито, а бібліотеки й читальні зали – ліквідовано. Унаслідок розорення і занепаду західноукраїнських земель більше 300 тис. українців були змушені тікати до Відня і Будапешта. Завершував свою статтю Г. Мелашич сумним висновком, що царат не приніс українцям Галичини ні щастя, ні визволення [5, 1915. – 4 лют.].

Ще одна об'ємна стаття Г. Мелашича «Сучасний український рух» друкувалася в декількох номерах «Известий» протягом лютого 1916 р. У ній автор проаналізував особливості розвитку українського національного руху в роки світової війни. Зауваживши, що з початком війни в політичних партіях усіх воюючих країн спостерігав-

ся розкол, він звернув увагу на схожість подібних процесів і в Україні. Далі Г. Мелашич детально зупинився на аналізі тактичних положень провідних українських партій в роки Першої світової війни [5, 1916. – 3 лют.].

Українським проблемам присвячувалася стаття, надрукована на сторінках «Известий» у липні 1915 р. Вона називалась «Український рух і війна» й була вміщена за підписом «П-ый», за яким переховувався, вже згадуваний нами, емігрант Г. Піддубний. Стаття відкривалася стислим оглядом історії українського руху за період з 1861 р. і до 1914 р. Переходячи до його аналізу в умовах війни, він зазначав, що її початок влада використала як привід для переходу у наступ на права українців. Це проявилось у тому, що в Галичині царат забороняв соціалістичні організації українців та їхні періодичні видання, а на східній Україні антимонархічні партії були знову заганні у підпілля. Разом з тим, автор відмічав активізацію роботи українських політичних організацій за кордоном. Він наводив дані про діяльність у США та Канаді відразу декількох українських соціалістичних організацій, що видавали чотири періодичні видання антивоєнної спрямованості. Аналіз становища в українському русі дозволив автору зробити висновок про те, що перспективи його розвитку будуть залежати як від часу завершення війни, так і від того, хто в ній переможе. Завершувалася стаття висловленням упевненості у тому, що народні маси України «виберуться з казенного царизму на свіже повітря і при денному світлі залікують свої рани» [5, 1915. – 8 лип.].

У 1917 р. після повалення самодержавства в Росії на батьківщину почали повертатися політемігранти. Їх від'їзд призвів до згорання роботи українських організацій в Австралії. Після цього українські трудові емігранти все більше інтегрувалися в економічну й політичну систему країни, приймаючи австралійське громадянство. Однак найбільш політизована частина наших співвітчизників перейшла до організацій російських емігрантів, що продовжили свою діяльність на п'ятому континенті. Так, О. Зузенко і М. Остапенко брали активну участь у акції протесту проти політики властей, проведених російськими емігрантами у березні 1919 р. у Брізбені, що в австралійській історіографії дістала назву «повстання червоних прапорів» («The Red Flag Riots») [26, с. 13].

Таким чином, аналіз життя та діяльності вихідців з України на п'ятому континенті на початку ХХ ст. сприяє розширенню наших знань про одну з маловідомих сторінок вітчизняної історії. Подальше дослідження цієї проблеми дозволить наблизитись до створення цілісної й об'єктивної історії формування української діаспори.

Бібліографічні посилання

1. **Артем (Ф. А. Сергеев).** Статті, речі, письма / Ф. А. Сергеев (Артем). – М.: Политиздат, 1983. – 351 с.

2. Енциклопедія української діаспори: у 7 т. / гол. ред. Василь Маркусъ. Вид. 1-е – К.: «ІНТЕЛ», 1995. – Т. 4. (Австралія–Азія–Африка). – 248 с.
3. Енциклопедія Українознавства. Т. 1. Перевидання в Україні. – Л., 1993. – 400 с.
4. Зарубіжні українці: довідник. – К.: Україна, 1991. – 251 с.
5. Известия Союза русских эмигрантов (Брізбен).
6. **Каневская Г. И.** Классовые основы эмиграционного законодательства Австралийского Союза (1901–1939 гг.) / Г. И. Каневская // XVIII науч. конф. по изучению Австралии и Океании. Тезисы докладов. – М.: Наука, 1987. – С. 64–68.
7. К сведению отправляющихся в Австралию // Океанский вестник (Владивосток). – 1910. – 18 берез.
8. **Піддубний Г.** Українські робітники в Австралії / Г. Піддубний // Західна Україна. – 1930. – № 7–8. – С. 106–113.
9. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. – М.: Госполитиздат, 1934. – 756 с.
10. **Попик С.** Українці в Австрії 1914–1918: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К.; Чернівці, 1999. – 236 с.
11. Українці в Аргентині. – К.: Мистецтво, 1997. – 272 с.
12. Рабочая жизнь (Брізбен).
13. **Расевич В.** Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни / В. Расевич // Вісник Львівського ун-ту. – Л., 1999. – Серія історична. – Вип. 34. – С. 317–330.
14. **Савченко А. И.** Пресса российских политических эмигрантов в конце XIX – начале XX веков / О. И. Савченко. – М.: МАДИ, 1997. – 192 с.
15. **Савченко А. И.** Украинская эмиграция в Австралию / А. И. Савченко // Тихоокеанский путь развития: Концепции и реальность. Тезисы XXII науч. конф. по изучению Австралии и Океании. – М.: Наука, 1996. – С. 35–38.
16. **Савченко О. И.** Українська зарубіжна преса наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. И. Савченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – 182 с.
17. **Сидоренко Н. М.** Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. / Н. М. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр української преси, 2000. – Ч. 1: Українська таборова періодика в першій світовій війні. – 204 с.
18. **Сидоренко Н. М.** Проблеми національно-духовного самоствердження в українському «таборовому просторі» Європи першої половини XX ст.: 1914–1949 рр. / Н. М. Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців. – О.; К.; Л., 1999. – Історія. Ч. 2. – С. 412–422.
19. **Сковронська І.** Матеріали до вивчення української еміграційної преси в англomовному середовищі (історіографічний аспект) / І. Сковронська // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. IX Всеукр. наук.-теор. конф. – Л., 2005. – С. 216–220;
20. **Субтельний О.** Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 508 с.
21. **Трощинський В. П.** Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
16. Українці Австралії: енциклопед. довід. / ред.: В. Шумський, М. Шумський. – Сідней: Вільна думка, 2001. – 672 с.
22. Українці в Аргентині. – К.: Мистецтво, 1997–272 с.
23. Українці в зарубіжному світі / під ред. А. М. Шлепакова. – К.: Наук. думка, 1991. – 137 с.

24. Census of the Commonwealth of Australia. 1911. Vol. I–III. – Melbourne, 1917. – 550 p.
25. **Fried E.** Russians in Queensland (1886–1925). BA (Hons) thesis, University of Queensland / E. Fried. – Brisbane, 1980. – 110 p.
26. **Evans R.** The Red Flag Riots: A Study of Intolerant / R. Evans. – Brisbane: University of Queensland Press, 1988. – 226 p.
27. **Govor E.** Australia in the Russian mirror. Changing Perceptions 1770–1919 / E. Govor. – Melbourne, 1997. – 275 p.
28. Official year book of Commowealt of Australia. 1901–1916. – № 10. – 1917. – Melbourne. – 1670 p.
29. Official Statistiks Commowealt of Australia. Australian Demography. – Bulletin No. 40. – Melbourne, 1922. – 459 p.
30. **Price C.** Russian in Australia: A demographic survey / C. Price / / Russia and the Fifth Continent. – Brisbane. – 1992. – P. 54–80.
31. Queensland. State Archives (Brisbane). – QSA: PRE / A639. – 10583 of 1919. – List of Russians in Queensland.

Надійшла до редколегії: 10.10.2011

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДИНАМІКА ЗМІН**

Проаналізовано динаміку кількісного та специфіку етнічного складу міського населення Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: міське населення, чисельність городян, етнічна структура, національна приналежність.

Проанализирована динамика количественного и специфика этнического состава городского населения Екатеринославской губернии конца ХІХ – начала ХХ вв.

Ключевые слова: городское население, численность горожан, этническая структура, национальная принадлежность.

The dynamics of quantitative and specific ethnic composition of the urban population of Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century is analysed.

Key words: urban population, quantitative of urban population, ethnic structure of urban population, ethnicity.

© Л. В. Гриженко, 2012

Висвітлення питання складу міського населення Катеринославської губернії у модерну добу та особливостей його розвитку є досить назрілим та важливим. Варто зазначити, що формування кількісного складу населення є суттєвим наслідком змін його етнічної структури. А тому, враховуючи, що основи сучасного етнічного складу населення були закладені ще в добу раннеіндустріального суспільства, актуальність даного дослідження обумовлена важливістю вивчення особливостей національної структури населення сьогодення.

Проблема чисельності та структури населення в дореволюційній історіографії не виступала об'єктом спеціальних досліджень і залишалася поза увагою дослідників. Проте вагомий внесок у вивчення цього питання зробили вчені радянської доби. Такі відомі дослідники, як А. В. Баранов, Ю. В. Бромлей, Л. М. Иванов, Ф. Є. Лось, А. Г. Рашин, Б. В. Тихонов не тільки запровадили в науковий обіг важливий статистичний матеріал, а й намагалися його ґрунтовно аналізувати [1; 3; 8; 13; 31; 39].

У сучасній історіографії склад міського населення та динаміка його змін досліджуються, як правило, в контексті розвитку урбанізаційних процесів. Йдеться про студії В. М. Константинової, Ю. О. Нікітіна, Н. П. Пашиної, Т. В. Портнової, Г. Ф. Турченко, О. В. Халатах, Д. М. Чорного, О. Б. Шляхова [10; 15; 27; 29; 40–43]. На особливу увагу також заслуговують праці А. Г. Бистрякова, А. Каппелера, Б. Кравченка, В. І. Лазебник, В. І. Наулка, які розкривають більш широкі аспекти специфіки етносоціальної структури населення Наддніпрянської України [4; 9; 11; 12; 14]. Основною джерельною базою дослідження є статистичні та довідкові матеріали кінця ХІХ – початку ХХ ст., що мають велике значення для вивчення цієї проблеми [5–7; 16–26; 28; 30; 32–38].

Отже завдання цієї статті полягає в аналізі динаміки розвитку та вивченні складу населення міст Катеринославщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. крізь призму висвітлення кількісних змін та особливостей формування національної структури міських жителів краю.

Слід зазначити, що на зламі століть жителі міського простору Російської імперії склали лише 13,4% (16 828 395 осіб) загальної кількості населення, з яких майже 1,4% були мешканцями міст Катеринославської губернії [28, с. 3].

У період з 1880 по 1914 рр. кількість міського населення Катеринославщини зросла більш ніж на 35% (з 209 976 осіб у 1880 р. до 538 486 осіб у 1914 р.) [32, арк. 2]. Причому, варто відзначити, що упродовж указаних років найбільш інтенсивно серед міст регіону збільшувалося населення Луганська (у 23 рази), Олександрівська (у 13 разів) та Катеринослава (у 8 разів). Це було зумовлено актив-

ним розвитком торговельної та промислової діяльності, що, у свою чергу, створювало досить сприятливі умови для проживання. Останнє, в результаті, й стало важливим мотивуючим фактором у виборі місця проживання прийдешнього люду. Натомість динаміка зростання з 1880 р. населення Маріуполя, Павлограда, Верхньодніпровська, Новомосковська, Бахмута та Слов'яносербська, кількість жителів яких на 1914 р. збільшилася в 4; 3; 2,5; 2; 1,6; 1,5 раза відповідно, відбувалася більш помірно. У період капіталістичної трансформації суспільства у цих містах простежується тенденція варіювання процесів збільшення чи зменшення загальної кількості їхніх жителів. Головними причинами цього виступав як санітарний неблагоустрій у цих населених пунктах, так і спад виробництва. Як наслідок – зростання рівня смертності та внутрішньої міграції населення до міст регіону із більш сприятливими умовами проживання.

За нашими підрахунками, зробленими на підставі даних Центрального Статистичного Комітету, станом на 1880 р. питома вага городян Катеринославської губернії до загальної кількості населення регіону складала біля 14,9% (209 976 осіб). На початку 1890-х рр., незважаючи на зростання абсолютної кількості міського населення до 232 575 осіб, його питома вага зменшується до 12,6%. Останнє пов'язано з передачею у 1887 р. до складу Області Війська Донського густонаселених Ростова, Таганрога та Нахічевані [19, с. 23]. У зв'язку з такими адміністративними перетвореннями міський територіальний простір губернії помітно звузився. Та вже з перших років ХХ ст. частка городян в губернії поступово зростає. Зокрема, у 1900 р. при збільшенні кількості міських жителів до 343 239 осіб, їх питома вага вже сягала біля 14,4%. У наступні роки цей показник продовжує зростати: у 1910 р. він становив 15% (477 888 городян), у 1914 р. – 16,2% (538 486 городян). Та все ж наведені дані свідчать про відносно низьку питому вагу міських жителів у складі населення Катеринославської губернії.

Водночас зазначимо, що в самому місті Катеринославі у 1914 р. проживало 211,1 тис. осіб (40,9% міського населення всієї губернії). Ураховуючи те, що Катеринославська губернія порівняно з іншими губерніями була найбільш урбанізованою, й, беручи до уваги той факт, що на її території знаходилися потужні промислові центри (Донбас, Кривбас), можна констатувати певну невідповідність наведених статистичних даних із реально існуючою ситуацією.

Пояснення можна побачити в тому, що офіційна статистика того часу певною мірою відставала від швидкої модернізації Катеринославщини і, відповідно, відносила до міських поселень лише адміністративні осередки [39, с. 51]. Однак, на межі століть на території

краю виникло багато нових містечок, фабрично-заводських селищ, посадів. Крім того, чимало сільських населених пунктів перетворилися на індустріальні чи торговельно-промислові селища (фактично дрібні міста), втративши при цьому свій традиційно аграрний характер [40, с. 29]. Достатньо вказати на виникнення та швидке зростання таких населених пунктів, як Юзівка (29 тис. осіб станом на 1897 р.), Нікополь (19 тис. осіб), Кривий Ріг (17,1 тис. осіб), Кам'янське (16,9 тис. осіб), Горлівка (10,4 тис. осіб) та ін. А отже, з урахуванням населення цих індустріальних центрів, реальна питома вага городян Катеринославщини вже наприкінці XIX ст. становила приблизно 16%. Та все ж згадані промислові селища ще довго не отримували статус міст. Це свідчить про застарілість офіційної класифікації міст, яка існувала в Російській імперії та штучність історико-юридичного визначення самого поняття «місто».

Для відтворення більш повної демографічної ситуації в регіоні варто визначити співвідношення динаміки зростання міського та сільського населення губернії. Так, у 1890 р. на одного городянина припадало 6,8 мешканців сільської місцевості [19, с. 12]. У наступні роки цей показник поступово зростає на користь міста (1897 р. – 1:6,2; 1900 р. – 1:6; 1905 р. – 1:5,6; 1910 р. – 1:5,4; 1914 р. – 1:5,3). Це свідчить про виразну тенденцію до посилення урбанізаційних процесів у регіоні, а значить – підтверджує тезу про поступове збільшення ролі міст у суспільному житті в модерну добу.

Зазначимо, що в цей час помітно збільшується середній щорічний – як механічний (за рахунок прийшлого люду), так і природний (за рахунок народжуваності) – загальний приріст міського населення регіону. Якщо з початку 80-х рр. XIX ст. він становив 4 133, то з 90-х рр. XIX ст. у процесі посиленої індустріалізації суспільства цей показник суттєво зростає [32, арк. 2]. З 1897 р. до 1904 р. загальний щорічний приріст жителів міського простору Катеринославщини сягнув вже 17 640, а в період 1904–1910 рр. становив понад 18 900 [32, арк. 2].

Отже, у містах Катеринославської губернії темпи приросту населення до кінця першого десятиліття XX ст. значно зросли, перевищуючи показники 80-х рр. XIX ст. майже в 4,5 рази. Певною мірою це було обумовлено як підвищенням життєвих стандартів зі збільшенням рівня народжуваності та зменшенням рівня смертності, так і розширенням території міст за рахунок включення прилеглих до них поселень (наприклад, приєднання до території Олександрівська колонії Шенвіза), створення нових міст (Луганськ) [33, арк. 13]. Крім того, розширення залізничної мережі, сприятливі кліматичні умови, наявність родючих ґрунтів, посилений розвиток торговельної діяльності були також своєрідним стимулюючим чинником поживлення міграційного руху.

Прийшло населення, складаючи значний відсоток городян, мало вагоме значення у зростанні чисельності жителів міст Катеринославської губернії. Так у 1890 р. серед загальної кількості міського населення прийшлий елемент складав понад 24,5% [19, с. 11]. У наступні роки цей показник коливається: 1897 р. – 20,8%, у 1900 р. – 19,4%, у 1909 р. – 30,4%, у 1913 р. – 24%.

Варто відзначити, що після 1910 р. темпи механічного приросту чисельності міського населення вже не були настільки інтенсивними. У період з 1910 до 1914 рр. середній щорічний показник приросту сягає 15 149. Не менш вагомими були і показники природного приросту городян губернії. Протягом 1880–1914 рр. найбільший середній щорічний приріст міського населення серед корінного населення був у Катеринославі (1 606 осіб), Маріуполі (759 осіб), Луганську (594 осіб) та Олександрівську (565 осіб), що говорить про достатньо високий ступінь урбанізації цих міст. Значно нижчими показники природного приросту населення були у Бахмуті (420 осіб), Павлограді (353 осіб), Новомосковську (133 осіб) та Верхньодніпровську (123 осіб), що обумовлювалося як незадовільним санітарним станом, так і низьким соціально-економічним потенціалом цих міст. У цілому ж, показник щорічного природного приросту міського населення Катеринославської губернії (570 осіб) був досить вагомим у порівнянні із загальноросійським (834 осіб).

Безумовно, на стані чисельності населення в містах регіону суттєво відображався рівень народжуваності та смертності. Відзначимо, якщо з початку 80-х рр. XIX ст. до 1904 р. характерним було збільшення кількості городян Катеринославщини за рахунок народжених (наприклад, у 1880 р. на одного померлого припадало 1,3 народжуваних; у 1885 р. – 1:1,4; у 1890 р. – 1:1,4,8; у 1895 р. 1:1,5; у 1900 р. – 1:1,7; у 1903 р. – 1:1,9), то, починаючи з середини першого десятиліття XX ст., рівень смертності знову зростає (у 1905 р. – 1:1,5; у 1910 р. – 1:1,4), що, в першу чергу, було викликано поширенням епідемій та великими людськими втратами, пов'язаними із революційними подіями та російсько-японською війною. З 1911 р. і до початку Першої світової війни народжуваність знову помітно перевищувала смертність із середнім показником співвідношення 1:1,8. У цілому рівень народжуваності з 1880 р. по 1914 р. зріс майже в 1,7 раза.

Водночас на межі XIX–XX ст. міста Катеринославської губернії мали досить високий від загальної кількості міського населення відсоток померлих: Новомосковськ (1%), Олександрівськ (2%), Луганськ (2,2%), Верхньодніпровськ (2,2%), Катеринослав (2,3%), Маріуполь (2,3%), Слов'яносербськ (2,4%), Бахмут (2,6%), Павлоград (3%) [21, с. 69].

Фактично, високий коефіцієнт смертності у дитячому віці до одного року (на 1 тис. осіб – 22%) урівнювався низьким коефіцієнтом смертності людей зрілого віку: від 30 до 39 років на 1 тис. осіб помирало 1,2%; від 40 до 49–1,8%; від 50 до 59–2,8%; від 60 і більше – 8% [38, с. 10]. Завдяки цьому знижувався і загальний коефіцієнт смертності.

Разом з тим зазначимо, що дані як смертності, так і народжуваності серед жителів міського простору Російської імперії більш ніж у півтора раза перевищували відповідні показники у більшості європейських країн (зокрема Франції, Німеччини, Норвегії) [38, с. 4].

Варто відзначити, що на межі XIX–XX ст. лідером за кількістю населення краю був Катеринослав. Саме в губернському центрі було сконцентровано майже 42% загальної кількості городян регіону. Серед найбільш заселених міст слід також відзначити Новомосковськ (7,1%), Олександрівськ (7,3%), Бахмут (9,3%), Луганськ (10,4%) та Маріуполь (16%). В інших містах щільність населення була дещо нижчою: Слов'яносербськ (0,7%), Верхньодніпровськ (2,1%), Павлоград (5,6%).

Міграційні процеси та, зокрема, переселення населення з інонаціональних районів імперії суттєво позначилися на динаміці етнічних трансформацій у містах губернії. На відміну від сільської місцевості, де домінуючі позиції в складі населення займали саме українці, у міському просторі Катеринославщини, як правило, переважали представники інших національностей.

Етнічна структура міст краю була досить строкатою. Більше за всіх на межі XIX–XX ст. в них проживало росіян (98 047 осіб), українців (65 166 осіб), євреїв (62 602 осіб) [28, с. 163]. Досить вагомою серед загальної кількості міського населення губернії була також частка поляків (2,1%), білорусів (1,1%) та німців (1%). Менше 1% населення міст становили греки (0,7%), татари (0,5%), турки (0,4%), цигани (0,2%), вірмени (0,1%) та ін. Звичайно, ці кількісні показники з роками постійно варіювалися, але загальної картини етнічного розвитку міського середовища вони не змінили.

Ні релігійна конфесія, ні місце в соціальній структурі не могли бути головними критеріями в реальному відображенні етнічної структури міського середовища. Тому, як правило, при підрахунку кількості окремих національних груп населення автором до уваги брався мовний фактор та підданство громадян. Так, виходячи з підрахунків Центрального Статистичного Комітету відносно національного складу населення міст Катеринославської губернії за 1904 р., 1910 р. та 1914 р., можна простежити зміни чисельності міських жителів за етнічною ознакою аж до початку світової війни [32, арк. 3]. Характерно, що у відсотковому відношенні кількість українців, росіян та біло-

русів, які при статистичних обліках цих років за подібністю мови та культури виокремлювалися в одну національну категорію російськомовних, складала 71,7% (1904 р.), 73,9% (1910 р.) та 70% (1914 р.). Згідно даних Перепису у 1897 р. їх питома вага складала 68,6% [28, с. 163]. Таким чином, бачимо, що у відсотковому відношенні загальна частка українців, росіян та білорусів у перше десятиліття ХХ ст. помітно зросла. Зменшення ж питомої ваги цих етносів відносно загальної кількості міського населення у 1914 р. було обумовлено як збільшенням чисельності іноземних підданих, так і з відтоком російського населення в передвоєнний період.

Характерним було й те, що урбанізація Катеринославської губернії в модерну добу проходила без суттєвої участі українців. Як не дивно, та саме українці були тут найменш урбанізованою національною групою, віддаючи перевагу росіянам та євреям. Останні ж в переважній своїй більшості були міськими жителями.

Зазначимо, що загальна етнічна структура міст регіону значно різнилася від загальногубернського. Так, згідно Перепису 1897 р. на межі ХІХ–ХХ ст. на протигагу містам головну масу населення в губернії складали саме українці (68,9%) [28, с. 8]. Натомість у містах частка українців була вчотири рази меншою і становила лише 18%. Причому якщо в містах росіяни, євреї та німці займали передові позиції, то в губернії їх співвідношення до загальної кількості населення регіону не було таким визначальним. Так, у цілому в губернії росіяни становили 17,27%, євреї – 4,69%, а німці – лише 3,83% [28, с. 8].

Варто відзначити, що представництво українців у містах краю зменшувалося пропорційно ступеневі індустріалізації регіону. Проявлялася чітка тенденція: чим більшим було місто і чим віддаленіше воно знаходилось від села, тим менше в ньому проживало українців. Домінуючою була кількість українців в Олександрівську (42,9%), Верхньодніпровську (55,9%), Бахмуті (61,75%) та Новомосковську (77,2%). Значно меншою була чисельність українського етносу в Маріуполі (10%), Катеринославі (15,7%), Павлограді (33,4%), Луганську (36,1%), Слов'яносербську (36,2%).

Таку малу частку українців в етнічній структурі міського населення губернії багато дослідників трактує як свідоме небажання перших називати себе українцями через невизнання свого походження, наданням переваги російській мові, що неабияк було вигідно імперському урядові. Через це значна частина українців була записана росіянами. Суттєво позначилися на малій кількості українців у містах і особливості їх менталітету, пов'язаного зі збереженням архетипу селянина-трудівника. Так, будучи більше прив'язаними до землі, українці продовжували переважати в сільській місцевості. А тому,

через явну їх меншість у міському середовищі, міста слугували зручним середовищем для русифікації тих українців, які там проживали.

Домінуючою етнічною спільнотою в містах губернії були росіяни. Вони складали майже 40,7% усього міського населення [28, с. 163]. Так, кількість російського населення в містах перевищувала українське більш ніж в 1,5 раза. Це свідчить про те, що російський етнос на межі століть відігравав вирішальне значення в розвитку промисловості, транспорту та міської інфраструктури Катеринославщини. Така домінуюча роль росіян у містах пояснюється не тільки широким потоком робітників, – вихідців з Росії. У цьому випадку треба враховувати той факт, що, як правило, міста були центрами імперської адміністрації, зосередження збройних сил, де переважали представники саме державної нації. Найбільш русифіковані були такі міста, як Павлоград (34,4%), Катеринослав (41,8%), Слав'яносербськ (43,3%), Маріуполь (63,2%) та Луганськ (68,1%). Значно менше у відсотковому відношенні було росіян у Новомосковську (9,6%), Верхньодніпровську (11%), Бахмуті (18,9%), та Олександрівську (24,7%). Як правило, росіяни переважали на адміністративних, судових та поліцейських посадах, серед представників громадської і станової служби, робітників і службовців залізниці, на підприємствах.

Другою за своєю чисельністю етнічною групою в міському середовищі Катеринославської губернії були євреї (25%) [28, с. 163]. Досить велика концентрація в містах краю єврейського населення обумовлена як професійною специфікою цього етносу, так і політикою царського уряду, який, звинувачуючи євреїв у жахливому стані села, змушував їх переселятися із сільської місцевості та прикордонних поселень до міст.

Найвищою частка єврейського населення була у Павлограді (27,6%), Олександрівську (27,8%), Верхньодніпровську (30,7%) та Катеринославі (35,4%). Така щільність осілості їх тут пояснюється високим рівнем розвитку торговельної діяльності у вищезазначених містах. А враховуючи те, що основна маса єврейства була задіяна у сфері торгівлі, це був вагомий стимул, щоб оселитися саме на цій території. Найнижчою ж частка цієї етнічної групи була у Бахмуті (16,6%), Маріуполі (15%), Новомосковську (11,1%) та Луганську (7,1%).

З кінця XIX ст. до 1914 р. чисельність єврейського населення в містах краю збільшилася більш ніж удвічі (з 62 459 до 132 912 осіб), відповідно питома вага зросла на 1% (з 26% у 1897 р. до 27% у 1914 р.). Таким чином, сприятливі для євреїв умови проживання в міській місцевості Катеринославської губернії сприяли стабільному закріпленню їхніх позицій на цій території.

Крім вищезазначених етнічних спільнот варто згадати поляків та німців. Зазначимо, що ці етноси хоч і не були чисельно домінуючими у міському середовищі регіону, проте мали вагоме значення у громадській діяльності міста. Так серед поляків зустрічалося чимало лікарів, юристів, педагогів, громадських діячів та військових. Німці ж доволі часто працювали чиновниками або займалися промисловою та комерційною діяльністю [24, с. 15]. Відносно динаміки відсоткового відношення до загальної кількості міського населення, то їх питома вага, починаючи з кінця XIX ст. до 1914 р., суттєво не змінилася. Наприклад, якщо чисельність поляків за цей період збільшилася майже втричі (1897 р. – 5 147 осіб, 1914 р. – 15 493 особи), то їх частка серед міського населення зросла лише на 0,4% [32, арк. 22]. Подібною є ситуація відносно німецького етносу, чисельність якого за цей час збільшилася у 2,5 рази, а питома вага відповідно – на 0,3% [32, арк. 28].

Інші народності міст Катеринославської губернії, як вже зазначалося вище, були значно меншими за своєю кількістю і часто не перевищували навіть 1%. Попри своєрідні риси матеріальної та духовної культури, укорінені стереотипи та звичний спосіб життя досить часто етноси (особливо малочисельні) асимілювали і не могли чітко визначити свою національну приналежність. Це неабияк відбивалося на чіткій градації розподілу городян за етнічним принципом, посилювало її умовність, сприяючи натомість формуванню нового типу мислення й свідомості городян.

Таким чином, динаміку чисельності жителів міст Катеринославської губернії визначали три головних фактори: природний рух населення (народжуваність, смертність, природний приріст), міграційні та етнічні процеси. Загальна кількість міського населення Катеринославщини з 80-х рр. XIX ст. по 1914 р. не була стабільною і постійно змінювалася. У цілому ж упродовж досліджуваного періоду зберігалася тенденція до збільшення міського населення. За 1880–1914 рр. кількість городян краю зросла з 224 тис. до 538 тис., а їх питома вага у всьому населенні регіону з 14,9% до 16,2%, майже на 1,3%, що говорить про посилення урбаністичних процесів. Як правило, активізація міграційних та демографічних процесів позначалася на зміні етнічного складу жителів міст. А це, у свою чергу, вело до суттєвих трансформацій у конфесійній та соціальній структурі населення, що повинно стати предметом для інших наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Баранов А. В.** Социально-демографическое развитие крупного города / А. В. Баранов. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 191 с.

2. **Бойко Я. В.** Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI вв.). Этностатистический очерк. – Вип. 1 / Я. В. Бойко. – Черкассы: Генеза, 2007. – 48 с.
3. **Бромлей Ю. В.** Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 411 с.
4. **Быстряков А. Г.** Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XVIII – начало XX вв.) / А. Г. Быстряков. – Д.: Арт-Пресс, 2001. – 144 с.
5. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – 312 с.
6. Города России в 1904 году. – СПб.: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1906. – 1460 с.
7. Города России в 1910 году. – СПб.: Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1914. – 1120 с.
8. **Иванов Л. М.** О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России: сб. ст. – М.: Наука, 1971. – С. 312–340.
9. **Каппелер Андреас.** Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Л.: Вид.-во Укр. Католицького Ун-ту, 2005. – 360 с.
10. **Константинова В. М.** Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: Вид.-во Запорізького нац. ун-ту, 2011. – 100 с.
11. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
12. **Лазебник В. І.** Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) / В. І. Лазебник // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія і археологія. Д., 2002. – Вип. 10. – С. 51–56.
13. **Лось Ф. Е.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.
14. **Наулко В. И.** Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К.: Наук. думка, 1975. – 298 с.
15. **Нікітін Ю. О.** Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Слов'янський вісник: зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 44–53.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1879 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1880. – 98 с.
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1880 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1881. – 94 с.
18. Обзор Екатеринославской губернии за 1888 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1889. – 102 с.
19. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1891. – 83 с.
20. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1893. – 86 с.
21. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1896. – 92 с.
22. Обзор Екатеринославской губернии за 1899 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1900. – 79 с.

23. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1901. – 93 с.
24. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1904. – 84 с.
25. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1910. – 87 с.
26. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. – Екатеринослав: Изд.-е Типо-Литография Губернского Правления, 1911. – 424 с.
27. **Пашина Н. П.** Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск: Изд.-е Луганского сельскохозяйственного института, 1997. – 21 с.
28. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – Екатеринослав: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1904. – Т. XIII – 234 с.
29. **Портнова Т. В.** Миське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. В. Портнова. – Д.: «Інновація», 2008. – 104 с.
30. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1910 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1911. – 102 с.
31. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / А. Г. Рашин: Статистические очерки / под. ред. С. Г. Струмилина. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
32. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). – Ф. 1288, оп. 25, спр. 18.
33. РДІА. – Ф. 565, оп. 3, спр. 8103.
34. РДІА. – Ф. 1287, оп. 28, спр. 766.
35. РДІА. – Ф. 797, оп. 72, спр. 391.
36. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав: Изд.-е Екатеринославского Губернского Земства, 1886. – Т. II. – 422 с.
37. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд. – Екатеринослав: Изд.-е Екатеринославского Губернского Земства, 1886. – Вып. III. – 398 с.
38. Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России. – СПб.: Тип.-я МВД, 1908. – 26 с.
39. **Тихонов Б. В.** Переселение в России во второй половине ХІХ в. / Б. В. Тихонов. – М.: Наука, 1978. – 71 с.
40. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
41. **Халатах О. В.** Основні напрямки міграційних рухів у Катеринославській губернії на зламі ХІХ–ХХ ст. / О. В. Халатах // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Кн. 17–18. – Донецьк, 2009. – С. 112–115.
42. **Черный Д. Н.** Городское население Украины в начале ХХ века / Д. Н. Черный // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 145–151.
43. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Надійшла до редколегії 16.01.2012

О. Л. Левін

Дніпропетровський державний аграрний університет

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДОБРОЧИННИХ ВІЙСЬКОВИХ ШПИТАЛІВ ТА
ЛАЗАРЕТІВ МЕНОНІТСЬКИМИ ГРОМАДАМИ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 – СІЧЕНЬ 1915 рр.) –
ПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ
РОСІЙСЬКОМУ САМОДЕРЖАВСТВУ**

Висвітлено окремі аспекти проблеми презентації політичної лояльності населення менонітських колоній на початковому етапі Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.), зазначено особливості організації колоністами масштабних добровільних гуманітарних проєктів з облаштування та утримання військових лазаретів та шпиталів.

Ключові слова: менонітські колонії, Південь України, військові шпиталі, лазарети, добровільність, політична лояльність.

Освещены отдельные аспекты проблемы презентации политической лояльности населения меннонитских колоний на начальном этапе Первой мировой войны (август 1914 – январь 1915 гг.), отмечены особенности организации колонистами масштабных благотворительных гуманитарных проєктов по обустройству и содержанию военных лазаретов и госпиталей.

Ключевые слова: меннонитские колонии, Юг Украины, военные госпитали, лазареты, благотворительность, политическая лояльность.

In the article the separate aspects of problem of presentation of political loyalty of population of mennonite colonies are lighted up on the initial stage of First world war (August 1914 is January of 1915), the features of organization are marked by the colonists of eleemosynary humanitarian project on arrangement and maintenance of soldiery infirmaries and hospitals.

Key words: mennonite colonies, South of Ukraine, combat hospitals, infirmaries, charity, political loyalty.

Наукові дослідження етнічної історії України в останні десятиліття переживають своєрідний історіографічний ренесанс, який супроводжується загальною актуалізацією наукового інтересу широкого кола вітчизняних учених до всебічного вивчення різноманітних аспектів історичного минулого окремих національних діаспор, включаючи й менонітську. Даний історіографічний процес характеризується появою цілої низки ґрунтовних академічних праць, присвячених детальному аналізу соціально-економічних, соціокультурних, освітан-

ських та суспільно-політичних проблем розвитку менонітських конгрегацій у другій половині XIX – початку XX ст. [1; 4].

Проте, незважаючи на появу розлогих фахових наукових розвідок, проблема презентації менонітськими громадами імперії політичної лояльності на початковому етапі Першої світової війни у вигляді організації та фінансового утримання військових шпиталів та лазаретів є малодослідженою сучасною зарубіжною та вітчизняною історіографією в загальному контексті вивчення історичного минулого менонітської спільноти України, що стало наслідком вузькості джерельної бази, відсутності сталої традиції дослідження різноманітних аспектів суспільно-політичного та соціального поступу колоністів у воєнний період та відносно незначним, за історичними мірками, терміном функціонування самих медичних закладів. Лише в окремих працях вітчизняних дослідників О. Реєнта, О. Сердюка, Н. Венгер, М. Белікової були зроблені поодинокі спроби побіжно окреслити й ретроспективно зазначити факти організації менонітськими громадами добровільних медичних установ для лікування поранених та хворих військових царської армії в період Першої світової війни [14, с. 411–423; 4, с. 431; 1, с. 11].

Наявний джерельний корпус надає можливості всебічно реконструювати процес презентації менонітськими громадами своєї політичної лояльності російському самодержавству через формування розлогої мережі лікувально-реабілітаційних медичних закладів для військових та цивільних жертв війни, дослідити особливості її функціонування на початковому етапі становлення, відзначити специфіку організації системи матеріального забезпечення та формування особового складу.

Початок Першої світової війни актуалізував перед релігійними очільниками та громадськими лідерами менонітських громад Півдня України питання про форму участі населення колоній у військовому конфлікті, з огляду на традиціоналістичний релігійний пацифізм менонітів, який забороняв колоністам брати до рук зброю [3, с. 96]. У зазначений період німецькомовні періодичні видання колоністів на своїх шпальтах розпочали активну інформаційну кампанію, що мала на меті впливати на динаміку розгортання процесу надання населенням менонітських колоній масштабної добровільної матеріальної та фінансової допомоги різним гуманітарним проектам, які були ініційовані місцевими органами влади та безпосередньо самими колоністами. Змістовне інформування населення колоній з ходом проведення різноманітних добровільних акцій та реалізацією гуманітарних проектів, проведене редакторами німецькомовних колоністських ЗМІ у серпні–грудні 1914 р., значною мірою принесло свої результати у вигляді масового добровільного руху колоністів [16–28].

Активна участь мешканців менонітських колоній в реалізації значних гуманітарних проектів та добродійних акціях повинна була сприяти зниженню відверто антиколоністських погромницьких настроїв, які стали популярними в селянському середовищі під впливом антинімецької шовіністичної кампанії. За даними місцевих приставів в окремих волостях Бердянського та Мелітопольського повітів місцевими селянами неодноразово висловлювалися думки про доцільність організації та проведення погромів поселень німців-колоністів та менонітів, які на їхню думку співчували ворогам імперії [8, арк. 10].

На даному етапі практичне завдання менонітських громад полягало у необхідності докорінного зламу таких стереотипних уявлень місцевого населення регіону та формування якісно нового, позитивного іміджу колоністів як політично лояльних підданих російського самодержавства, які розділяють долю країни та її населення в часи військового лихоліття. Найефективнішим засобом досягнення цієї визначальної мети була організація масової участі населення менонітських колоній в реалізації масштабних соціальнозначущих гуманітарних проектів та державних програм, які повинні були наочно переконати скептиків та антагоністів колоністів у їхніх промонархічних поглядах та патріотичній позиції.

Сутність цілої низки громадських гуманітарних ініціатив менонітів полягала у створенні за кошти місцевих конгрегацій та їхніх окремих представників цілої мережі санаторно-лікарняних закладів, де проходили лікування та подальшу медичну реабілітацію поранені та хворі військовослужбовці царської армії. Різні фінансові та матеріальні можливості менонітських громад зумовили й різні форми організації й практичної реалізації цих гуманітарних проектів. Так, заможні материнські колонії намагалися ефективно використати для потреб своїх проектів наявну власну інфраструктуру системи охорони здоров'я – приміщення сільських лікарень, міських санаторіїв та місцевих амбулаторій, менш заможні дочірні колонії – будівлі початкових шкіл або молитовних будинків, в окремих випадках громадами орендували необхідні житлові приміщення.

Значна частка лікарняних закладів менонітських конгрегацій, як це впливає з матеріалів колоністської преси, була перепрофільована мешканцями у тимчасові військові шпиталі та лазарети наприкінці серпня – на початку вересня 1914 р. [16–28]. Процес медичного перепрофілювання закладів сам по собі не потребував використання значних за обсягами громадських інвестицій, приватних капіталовкладень та людських ресурсів. Поточні проблеми організації лікарняного процесу в тимчасових шпиталях та лазаретах дозволяв ефективно вирішувати професійно підготовлений медичний персонал менонітських громад, який не потребував додаткової перекваліфікації.

Одним із пріоритетних напрямів організації та реалізації широко-масштабних гуманітарних проєктів, ініційованих менонітськими громадами Російської імперії на початку Першої світової війни, було налагодження тісної та плідної співпраці з місцевими осередками та відділеннями Червоного Хреста – громадської організації, яка здебільшого займалася гуманітарними та медичними проблемами забезпечення поранених та хворих військових, захистом життя військовополонених, сиріт, удів, біженців та вигнанців, проведенням численних гуманітарних акцій з полегшення та запобігання людських страждань під час військових дій [12].

Надзвичайно висока громадянська активність колоністів була зумовлена тією обставиною, що гуманітарні принципи, які були задекларовані цією організацією, були суголосні з морально-етичними настановами й релігійними доктринами менонітського віровчення, яке закликала своїх вірних до буквалістичного наслідування та тотального втілення у життя самаритянського обов'язку з надання безкорисливої допомоги всім постраждалим та потерпілим від насильства та наслідків військових конфліктів. Так, серед мешканців менонітських громад Півдня України був досить популярний добровільний масовий вступ до лав Червоного Хреста з обов'язковою сплатою щорічних членських внесків, організацією систематичної добровільної волонтерської допомоги на місцях осередкам цієї громадської організації [19, с. 7].

На момент початку війни колоністами вже був накопичений багатий досвід плідної співпраці з різними шпитальними установами та лікарняними закладами Червоного Хреста, який продемонстрував взаємовигідний характер організації та практичного втілення у життя спільних гуманітарних ініціатив. Під час російсько-японської війни (1904–1905 рр.), як це випливає із земських джерел, мешканці менонітських колоній надали потужну фінансову підтримку різноманітним організаціям та закладам Червоного Хреста. Так, тільки у вересні–листопаді 1904 р. колоністами-землевласниками та приватними особами Миколайпільської волості було зібрано пожертв на потреби Червоного Хреста на суму 4425 карб. 25 коп.; менонітами Хортицької волості – 1 тис. карб. [5, с. 179; 6, с. 218; 7, с. 250]. За іншими даними, менонітами Таврійської губернії у цей період на потреби Червоного Хреста, облаштування та утримання лазарету таврійського земства було зроблено значні внески на загальну суму в 34933 карб. [11, с. 69].

Військові події Першої світової війни надали новий імпульс щодо успішної реалізації спільних широкоформатних гуманітарних проєктів Червоного Хреста з менонітськими конгрегаціями Російської імперії. Установи та місцеві осередки Червоного Хреста мали

у своєму розпорядженні відповідну інфраструктуру, професійно підготовлений медичний персонал та багатий досвід практичної роботи з організації та функціонування тимчасових лазаретів та шпиталів, потребуючи від менонітських громад тільки надання значної фінансової підтримки їхніх проектів. Намагаючись надати максимально можливу фінансову допомогу установам Червоного Хреста на місцях, в окремих менонітських селищах колоністи навіть обклали своє рухоме й нерухоме майно спеціальним соціальним податком [20, с. 9].

Значні грошові пожертви на потреби Червоного Хреста виділяли й колоністські комплекси материнських та дочірніх колоній. Так, населення Заградівських колоній Херсонського повіту Херсонської губернії зібрало на ці потреби 2 тис. карб. [17, с. 7]. Окремі материнські громади жертвували на фінансування медичних закладів десятки та сотні тисяч карбованців. Так, менонітські підприємці міста Олександрівська та колонії Шенвізе, яка на початку війни увійшла до складу міста, виділили на фінансову підтримку губернського відділення Червоного Хреста 100 тис. карбованців. Крім того, ними було сплачено близько 20 тис. карбованців на утримання в місцевій лікарні 50 ліжок для поранених солдат царської армії, для чого було нотаріально укладено відповідну угоду з лікарем Бером, який практикував у власній лікарні [21, с. 4].

Мешканці Гальбштадтської та Гнадефельдської волостей, у свою чергу, зібрало для різноманітних установ та закладів Червоного Хреста близько 64 тис. карб. Крім того, волосні правління цих поселенських комплексів менонітів передали на потреби місцевого осередку Червоного Хреста 500 великих подушок, загальна вартість яких складала близько 1 500 карб. [25, с. 6]. 6 серпня 1914 р. колоністами молчанських колоній було зібрано 1 тис. карб. на потреби Бердянського відділення Червоного Хреста [10, арк. 1–2].

Аналогічною виглядала поточна ситуація в невеликих дочірніх поселеннях менонітів, мешканці яких власними силами намагалися надати необхідну матеріальну допомогу відповідним закладам та установам Червоного Хреста. Так, колоністи селища Візенфельд Павлоградського повіту Катеринославської губернії добровільно асигнували на потреби місцевого лазарету Червоного Хреста – 100 карб. [19, с. 5]. Значні пожертви було зібрано на утримання ліжок у Хортицькому лазареті на початку вересня 1914 р. населенням Миколаївських колоній Катеринославського повіту Катеринославської губернії [9, арк. 38].

Не відставали від колоністських громад й окремі заможні мешканці менонітських колоній, які з власних коштів жертвували значні статки на підтримку лікарняних установ Червоного Хреста, підкреслюючи цим свою стурбованість нагальними проблемами орга-

нізації військових шпиталів та лазаретів. Так, І. Тіссен – комерційний радник, відомий меценат й суспільно-політичний діяч міста Катеринослава – виділив на потреби Червоного Хреста 1 тис. карб. [23, с. 5]. За даними німецькомовної меннонітської газети «Ботшафтер» санітар Г. Я. Генріхс – один із найбагатших землевласників-менонітів Катеринославського повіту Катеринославської губернії – пожертвував від свого імені 3 тис. карб. на утримання впродовж півроку 10 ліжок у місцевому шпиталі [24, с. 6]. У свою чергу, відомий олександрійський підприємець та меценат Нібур зробив добродійний внесок у розмірі 1310 карб. на утримання поранених військових та віддав на зиму санаторій «Александрбад» для офіцерів, які одужували [15, с. 89]. У цілому, витрати на утримання одного ліжка в тимчасовому шпиталі та лазареті наприкінці 1914 – на початку 1915 р. коштували менонітським громада за підрахунками авторів від 50 коп. до 1,6 карб. у день. Різниця у вартості ліжко-дня була зумовлена наявністю власного або орендованого приміщення медичного закладу. Значний обсяг фінансових пожертв колоністів переконливо свідчить про високий рівень матеріального добробуту населення менонітських колоній.

З початком військових дій більша частина медичних установ молчанських, хортицьких та заградівських колоній була переобладнана для військових потреб, не припиняючи надавати широкий спектр медичних послуг місцевому населенню колоній. Перепрофілювання медичних закладів колоністів на військові шпиталі та лазарети здійснювалося шляхом збільшення загальної кількості відділень (зокрема, хірургічного та травматологічного профілю), лікарняних ліжок в окремих відділеннях, переведення легкопоранених, легко хворих та одужуючих воїнів на амбулаторний режим прийому з шпиталю до осель колоністів, загального збільшення медичного персоналу, зокрема лікарів-ординаторів, медсестер та санітарів.

З метою практичної реалізації накреслених гуманітарних програм та проектів у багатьох колоніях створювалися спеціальні органи – координаційні комісії, в обов'язки яких входило розв'язання всіх поточних проблем, пов'язаних з організацією та облаштуванням тимчасових шпиталів та лазаретів. Як правило, до складу комісій входили представники волосної адміністрації колоній та найбільш заможні мешканці, як, наприклад, у колоніях заградівського поселенського комплексу [17, с. 7]. Більша частина координаційних комісій з облаштування тимчасових шпиталів та лазаретів сконцентрувала свою увагу на вирішенні поточних завдань організації матеріального забезпечення лікарняних закладів: виготовленні значної кількості лікарняних меблів: ліжок, стільців, тумбочок; предметів постільної та натільної білизни, організації їх прання та прасування силами місце-

вого населення; забезпечення безперебійної роботи системи гарячого харчування.

Саме активна діяльність координаційних комісій з облаштування шпиталів та лазаретів сприяла швидкому перепрофілюванню медичних установ колоністів на шпиталі та лазарети. Так, уже 7 вересня 1914 р. за участі православного священника та менонітського духівництва було відкрито переобладнаний з колоністської лікарні селища Вальдгейм Гнаденфельдської волості Бердянського повіту Таврійської губернії військовий шпиталь на 30 ліжок. Для проведення необхідних організаційних заходів перепрофілювання Вальдгеймської лікарні колоністами Гнаденфельдської волості було обрано спеціальний комітет, який очолив мешканець селища Ландскроне П. Регер. До його складу увійшли найбільш заможні та авторитетні серед загалу колоністи – І. Нікель, Х. Мартенс, К. Варкетін, які в досить стислі терміни здійснили необхідний комплекс робіт з переобладнань лікарні [22, s. 5]. Як випливає з матеріалів періодичної преси колоністів, медичне керівництво новим лікарняним закладом було доручено доктору вальдгеймської лікарні Генріхсу, який мав значний досвід практичної роботи на посаді лікаря й необхідну медичну кваліфікацію. Одночасно зусиллями адміністрації колоній та місцевого населення було налагоджено досить ефективну систему волонтерської допомоги шпиталю. Так, обов'язки з прання та прасування постільної та натільної білизни поранених воїнів взяли на себе мешканки колоній Хіршау, Ландскроне, Вальдгейм [22, s. 5].

Намагаючись ефективно розв'язати проблему хронічного дефіциту корисної площі в житлових приміщеннях шпиталів і збільшити інтенсивність використання лікарняних ліжок, мешканці окремих колоній ухвалили на своїх волосних зборах рішення про розміщення одужуючих та легкопоранених воїнів у власних оселях. Подібна практика дозволяла значною мірою збільшити кількість поранених та хворих військових, які потребували невідкладної медичної допомоги і постійного лікарського нагляду безпосередньо в шпиталі та лазареті. Одночасно, колоністами була підтримана ініціатива місцевих адміністрацій щодо термінового спорядження власними силами додаткової кількості лікарняних ліжок, необхідних для облаштування місцевих шпиталів та лазаретів. Так, у відповідності до рішення Гальбштадтських волосних зборів населенням молочанських волостей впродовж декількох тижнів серпня 1914 р. було виготовлено 90 лікарняних ліжок. Із них, 15 ліжок було надано лікарні колонії Мунтау, 15 ліжок – лікарні колонії Орлов, 30 ліжок було передано колоністами приватним особам, які планували утримувати у своїх оселях одужуючих військових. У Гнаденфельдській волості силами населення колоній було виготовлено 30 ліжок, які були спрямовані адміністрацією волості та

координаційним комітетом до Вальдгеймського шпиталю [16, с. 6]. За даними пастора Я. Штаха у цей період у колоніях Хортицької волості було обладнано силами менонітських громад та окремих благодійників декілька військових лазаретів та шпиталів загальною кількістю 170 ліжок [15, с. 91].

У районах дисперсного розселення колоністи облаштовували невеликі лазарети у власних житлових приміщеннях. Так, 12 жовтня 1914 р. на кошти місцевої громади менонітів у місті Мелітополі було відрито невеликий військовий лазарет на 15 ліжок [27, с. 5]. В урочистому відкритті Менонітського евакуаційного лазарету Мелітопольського Церковного приходу взяли участь представники адміністрації міста: місцевий міський голова, комендант, справник, пристав, члени міської управи та голова міського осередку Червоного Хреста. З урочистою проповіддю на відкритті виступив церковний старшина менонітської громади міста Мелітополя Я. Янцен [28, с. 5–6].

Житлове приміщення для облаштування військового лазарету (двоповерховий будинок) було безоплатно надано активним суспільно-політичним діячем місцевої менонітської громади міста – А. Пеннером. За попередньою угодою члени менонітської громади міста Мелітополя зобов'язалися виділяти щомісячно з власних коштів 600 крб. на утримання цього лікарняного закладу. Медичне керівництво лазаретом було доручено місцевому лікарю-меноніту Д. Гільдебрандту [24, с. 5]. Асистентом лікаря був І. Зудерман, студент-медик, посаду старшої медсестри обіймала пані А. Класен, сестрою господаркою була пані М. Тевс (з лікарні с. Орлов), помічницею медсестри – пані Гюберт [28, с. 6]. Відзначимо, що до складу медичного персоналу мелітопольського лазарету було зараховано 6 менонітів-санітарів, які були надані катеринославською військовою адміністрацією, що розподіляла санітарів між військовими шпиталями та установами південних губерній Російської імперії [28, с. 5–6].

Аналогічний військовий лазарет для утримання поранених воїнів було відкрито й в губернському місті – Катеринославі. В організації Катеринославського менонітського лазарету значну роль відіграв І. Я. Езау – колишній міський голова міста, а з 1914 р. один з керівників місцевого осередку Червоного Хреста. За свідченнями очевидців, які наводить у своїй розвідці дніпропетровський історик К. М. Недря, у менонітському лазареті міста було створено чудові умови для утримання поранених. Вояк Першої Сербської дивізії О. Р. Трушнович так охарактеризував їх під час перебування у військовому шпиталі: «...у Катеринославі, у лазареті Червоного Хреста, створеному німцями-менонітами, нам було надзвичайно добре...» [12, с. 140].

Відзначимо, що приклад менонітських громад наслідували й окремі заможні колоністи, які не могли знаходитись осторонь, спо-

кійно спостерігаючи за зростанням негативних наслідків гуманітарної катастрофи, спричиненої активними військовими діями воюючих сторін. Меноніт-землевласник Е. Гейн облаштував у власному будинку на станції Гайчур невеликий лазарет, виділивши на його утримання власні кошти та приміщення [23, с. 6].

У той же час, менонітські громади намагалися раціонально використати можливості житлового фонду казарм лісних команд, значна частина особового складу яких у цей період була зарахована до пересувних санітарних команд та покинула місця дислокації в лісництвах [13, с. 85–104]. Так, на підставі рішення уповноваженого менонітських громад з питань лісної служби І. Классена було ініційовано переобладнання приміщень військових казарм лісних команд колоністів на лазарети та шпиталі [2, с. 96; 10, арк. 1–8].

Активну участь в організації матеріального забезпечення місцевих лазаретів Червоного Хреста взяло на себе жіноцтво менонітських громад південної України. Так, жінки-менонітки міста Олександрівська та найближчих менонітських колоній виготовили понад 150 комплектів постільної білизни для шпиталю, який утримувався в Олександрівську на кошти менонітських фабрикантів міста [21, с. 4]. Домогосподарки селища Візенфельд Павлоградського повіту Катеринославської губернії організували прання білизни для хворих та поранених військових, які лікувались у місцевому шпиталі [19, с. 5]. Активно допомагали місцевому катеринославському шпиталю й мешканки колоній Катеринівка та Милорадівка, які щотижня прали та прасували за свідченнями Корнеліуса Тіссена понад 200 сорочок поранених військових [20, с. 5].

Колоністи селища Нейгальбштадт Гальбштадтської волості Бердянського повіту Таврійської губернії власним коштом виготовили та надали місцевим добродійним осередкам близько 700 одиниць білизни, заслуживши чергову подяку таврійського губернатора, про що проінформувала населення менонітських громад місцева німецькомовна преса [21, с. 5].

На початку війни значна частина лікарського та допоміжного санітарного персоналу менонітських добродійних медичних установ, що утримувалися коштами місцевих громад, була мобілізована на фронті діючої армії [18, с. 5]. Так, наприклад, тільки одна хортицька лікарня «Бетанія» втратила чотирьох санітарів, які працювали у її відділеннях [19, с. 2]. У той же час на підставі розпорядження адміністрації губернії до симферопольського військового шпиталю були відряджені п'ять медичних сестер лікарні колонії Мунтау та Орлов [19, с. 5].

Менонітські добродійні медичні установи опинилися перед загрозою закриття через хронічний брак медичного персоналу середньої та нижньої ланки, без якого було неможливе їх нормальне функ-

ціонування. Як свідчать архівні матеріали, адміністрації колоній було складно розв'язати в стислі терміни кадрову проблему браку допоміжного медичного персоналу, беручи до уваги масовий мобілізаційний призов до лав діючої армії в перші тижні війни осіб, які мали медичну освіту.

Намагаючись уникнути кадрового дефіциту медичного персоналу, громадські очільники колоній змушені були розпочати пошук таких фахівців на стороні. Так, наприклад, голова комітету допомоги Хортицькому шпиталю Г. Епп розмістив на шпальтах менонітського часопису «Фріденштінде» оголошення про прийом на роботу медичних сестер зі спеціальною та практичною фаховою освітою із залученням 40 карб. у місяць [19, s. 2]. Проте, в умовах масового попиту на осіб, що мали необхідну середню та початкову медичну освіту, такий спосіб вирішення проблем кадрового голоду був малоефективним. Єдиний оптимальний вихід з патової ситуації, що складалася, полягав у швидкій підготовці на місцях власного допоміжного медичного персоналу. Так, адміністрація колоній змушена була зорганізувати на базі місцевих медичних закладів колоністів цілу низку спеціальних курсів, які займалися підготовкою та випуском медичних сестер і санітарів. Так, наприкінці серпня – на початку вересня 1914 р. при лікарні «Морія» було відкрито спеціальні курси медичних сестер [18, s. 5]. При Орловській лікарні зусиллями адміністрації волості та місцевого медичного персоналу було організовано шеститижневі спеціальні курси для підготовки добровольців-санітарів, дефіцит яких гостро відчувався на фронтах війни [17, s. 5]. Перший випуск слухачів підготовчих курсів санітарів при Орловській лікарні відбувся вже на початку жовтня 1914 р. До його складу увійшло 20 осіб, які прослухали теоретичний курс та склали іспити по його практичній частині. Більшість з них було направлено на навчання земством Бердянського повіту [25, s. 5]. Вжиті невідкладні адміністративні заходи у царині організації підготовки медичних спеціалістів середньої та нижньої ланки значною мірою сприяли розв'язанню та пом'якшенню гостроти проблеми кадрового голоду та підготовки спеціалістів відповідної кваліфікації для потреб лікарняних установ колоній.

На початку вересня 1914 р. менонітські медичні установи почали активний прийом поранених та хворих воїнів, які почали поступати на лікування з діючого театру війни. В авангарді цього руху опинилася Мунтауська лікарня. Виходячи з розпоряджень таврійського губернатора камергера двору Його Величності Лавриновського, у місцевих лікарняних установах молочанських колоній планувалося розмістити легкопоранених та одужуючих військових [21, s. 4]. Як впливає з архівних джерел, на початок 1915 р. всі лікарняні заклади, що знаходилися на теренах менонітських громад, були переобладнані на тим-

часові лазарети та шпитали. За неповними даними на початок 1915 р. менонітськими громадами Півдня України було відкрито власним коштом понад 10 військових шпиталів та лазаретів.

Нагальна необхідність публічної демонстрації політичної лояльності російському престолу представниками менонітської спільноти на початковому етапі Першої світової війни (серпень 1914 – січень 1915 рр.) була продиктована, з одного боку, моральними постулатами та етичними імперативами віровчення менонітських громад, які ґрунтувалися на традиціоналістичній біблійній формулі: «кесарю-кесаре, Богові – Богове», яка визначала характер та загальні принципи взаємовідносин між діючою владою та християнським громадами. З іншого боку, вона була зумовлена суспільно-політичними потребами та запитамі менонітського соціуму, окремі представники якого мали вагомі побоювання щодо втрати внаслідок війни й розгортання спровокованої нею агресивної шовіністичної антинімецької кампанії власного привілейованого становища в соціальній структурі російського суспільства та господарській системі країни.

В умовах масштабного світового військового конфлікту, який динамічно набирав нових обертів, менонітськими громадами Російської імперії була актуалізована колишня практика організації добровільної гуманітарної допомоги фронту та діючій армії, яка виходила з традиційного уявлення спільноти про необхідність виконання альтруїстичного самаритянського обов'язку по відношенню до військових та цивільних жертв воєнних конфліктів.

На початку війни менонітськими конгрегаціями було започатковано цілу низку різноманітних добровільних ініціатив та акцій, що були покликані мінімізувати негативну дію наслідків війни на соціально-економічне становище російського суспільства. Більша частина гуманітарних проєктів, ініційованих лідерами менонітських громад у цей період, була реалізована у царині охорони здоров'я – найбільш фінансово витратної та складної з точки зору практичної організації галузі обслуговування нагальних потреб діючої армії та цивільного населення. Фактично, мова йшла про практичне втілення у житті масштабного іміджевого піар-проєкту менонітських конгрегацій імперії, який був покликаний продемонструвати високий рівень громадянської підтримки населенням колоній політичної системи російського самодержавства та де-факто спростувати численні ксенофобські звинувачення на його адресу у ворожому та нелояльному ставленні до політичних інститутів імперії, бажанні колоністів стояти осторонь нагальних проблем російського суспільства в складні часи воєнних випробувань. Активна участь колоністів у організації масштабних гуманітарних добровільних проєктів є яскравою ілюстрацією їх громадянської відданості Російській імперії.

Подальшого наукового дослідження потребують питання функціонування добродійних медичних установ, що утримувались коштами менонітських громад, у період прийняття антинімецького ліквідаційного законодавства (1915 р.) та наступний період Першої світової війни (1916–1917 рр.).

Бібліографічні посилання

1. **Белікова М. В.** Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
2. **Берестень Ю. В.** Организация и становление альтернативной службы менонитов в лесничествах царской России во второй половине XIX начале XX веков / Ю. В. Берестень // Вопросы германской истории: сб. науч. ст. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 80–99.
3. **Бондарь С. Д.** Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины) / С. Д. Бондарь // Очерк. – Пг., 1916. – 207 с.
4. **Венгер Н. В.** Менонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер. – Д.: Изд-во Днепропетр. нац. ун-та, 2009. – 698 с.
5. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 40. – С. 179.
6. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 43. – С. 218.
7. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 47. – С. 254.
8. Державний архів автономної республіки Крим. – Ф. 26, оп. 3, спр. 995, арк. 10, 25, 37.
9. Державний архів Запорізької області. – Ф. 59, оп. 1, спр. 89, арк. 38.
10. Державний архів Одеської області. – Ф. 89, оп. 1, спр. 3573, арк. 2–8.
11. Кто такие менониты? Краткий исторический очерк. – Гальбштадт: Издание Гальбштадтского волостного правления «Радуга», 1914. – 26 с.
12. **Недря К. М.** Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908–1917) / К. М. Недря // Гуманітарний журнал. – № 3–4. – 2009. – С. 137–144.
13. **Нелипович С. Г.** Военное ведомство и менониты России в годы Первой мировой войны (1914–1918) / С. Г. Нелипович // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»: материалы XII междунар. конф., Москва, 18–20 сентября 2008. – М., 2009. – С. 85–104.
14. **Реснт О.** Перша світова війна і Україна / О. Реснт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
15. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916. – 266 с.
16. Friedenstimme. – 1914. – № 65.
17. Friedenstimme. – 1914. – № 66.
18. Friedenstimme. – 1914. – № 68.
19. Friedenstimme. – 1914. – № 69.
20. Friedenstimme. – 1914. – № 70.
21. Friedenstimme. – 1914. – № 71.
22. Friedenstimme. – 1914. – № 72.
23. Friedenstimme. – 1914. – № 74.
24. Friedenstimme. – 1914. – № 76.
25. Friedenstimme. – 1914. – № 80.
26. Friedenstimme. – 1914. – № 81.

27. Friedenstimme. – 1914. – № 83.

28. Friedenstimme. – 1914. – № 86.

29. **Gunter W.** / W. Gunter, D. Heidebrecht, G. Peters // Onsi Tjedils. Ersatzdienst der Mennoniten in Rußland unter den Romanows. – Yarrow: The Columbia Press. – 1966. – 312 s.

Надійшла до редколегії 26.10.2011

УДК 94 (477) «1914/1918»

Л. М. Кривошеєва

Класичний приватний університет м. Запоріжжя

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛОНЕНИХ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено складні процеси становлення національно-політичної культури в таборі військовополонених солдатів-українців російської армії Зальцведель часів Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонений, Зальцведель, політична культура.

Освещены сложные процессы становления национально-политической культуры в лагере военнопленных солдат-украинцев российской армии Зальцведель в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, военнопленный, Зальцведель, политическая культура.

Article describes the political activities of the Ukrainians prisoners of war from the Russian army who were kept in the camp Salzwedel during the First World War.

Key words: First World War, prisoners of war, Salzwedel, political culture.

З початком Першої світової війни Союз визволення України (СВУ) розпочав національно-просвітню роботу поміж полоненими солдатами-українцями російської армії на території Австро-Угорщини (табір Фрайштадт) і Німеччини (табори Раштат, Вецляр і Зальцведель), прагнучи допомогти полоненим усвідомити свою національну приналежність та підготувати професійні кадри для розгортання національно-культурної роботи з населенням майбутньої незалежної України, закласти основи створення національних збройних сил. Дослідження внеску СВУ в пробудження національної свідомості

мости співвітчизників актуальне й для сучасного періоду становлення української держави.

У сучасній історіографії представлено низку праць, присвячених національно-просвітній праці СВУ в таборах військовополонених. Менш дослідженими залишаються власні ініціативи полонених українців [6–9]. Актуальність цієї розвідки зумовлена відсутністю в історіографії спеціальної праці, присвяченої національно-політичній діяльності полонених у таборах на території Німеччини.

У листопаді 1915 р. розпочинається національно-освітня робота в таборі українців-полонених біля міста Зальцведель. Ініціатором проведення національно-виховної й культурно-освітньої роботи в таборі виступив Національно-просвітній гурток, який об'єднав 10 свідомих українців. За допомогою таборової комендатури та Просвітнього відділу СВУ гурток розпочав свою роботу 11 листопада 1915 р. у винятково несприятливих умовах. Полонені вважали делегатів СВУ за «німецьких агентів» і всіляко перешкоджали культурно-освітній роботі.

У січні 1917 р. у таборі відбулася реорганізація внутрішнього життя, принципи якої розробив спеціальний комітет із членів Просвітнього відділу СВУ й представників полонених. Згідно зі статутом у таборі створилася «Українська Громада», до складу якої на правах колективних членів увійшли всі таборові організації полонених. Головою «Української Громади» було обрано З. Кузелью, його заступниками – В. Сімовича й Чупиря, писарем – Бондаренка. Усім організаціям, що також діяли на підставі своїх статутів, надавалася широка автономія. «Українська Громада» (УГ) обирала такі керівні органи: «Народне віче» – загальні збори всіх членів таборових організацій, що входили до складу «УГ» – мало скликатися один раз на три місяці; «Народна (Генеральна) Рада» – складалася з голів управ усіх таборових організацій, шістьох представників «Народного віча» і членів Просвітнього відділу СВУ як найвищий загальнотаборовий законотворчий орган – мала скликатися один раз на шість тижнів; «Генеральна Старшина» – як президія «Народної Ради» і її виконавчий орган – у складі голови Просвітнього відділу СВУ, голів і делегатів від усіх таборових організацій і трьох представників «Народної Ради». Головою «Генеральної Старшини» призначався голова Просвітнього відділу СВУ табору [8, с. 123].

Маючи на меті роз'яснення полоненим функції й повноваження кожної з нових організацій, таборовий часопис «Вільне Слово» публікував на своїх сторінках цілу низку невеликих нарисів («Генеральна Старшина», «Генеральна Рада», «Українські громади табору З.», «Таборове віче» та ін.), у яких стисло охарактеризував права та обов'язки

всіх установ. Так, зокрема, у статті без назви авторства Сибірного, функції Генеральної Старшини (уряду табору) формулювалися таким чином: нагляд за культурно-освітньою роботою в таборі та на робітничих командах; захист інтересів полонених перед німецькою владою; допомога полоненим у задоволенні побутових потреб. Підсумовуючи значення діяльності всіх таборових організацій та Просвітнього відділу СВУ, автор статті зробив висновок, що «за весь час праці в полоні наші провідники зуміли навчити громадян самим заправляти своїм життям» [8, с. 124].

На всіх етапах організаційної й просвітньої роботи полонених у таборах керівна роль організаторів, кращих лекторів, посередників залишалася за Просвітніми відділами СВУ. Лише «науку організаційної роботи» полонені опановували цілком самостійно. На місце Просвітніх відділів СВУ вищим керуючим органом у таборах з еволюцією самоврядування полонених постає Генеральна Старшина. Це сталося насамперед у вецлярському таборі внаслідок реформи в листопаді 1916 р., потім – у раштатському і під кінець у наймолодшому, зальцведельському таборі. Ці три громади являли собою низку федерацій, що мали свій осередок у Берлінській Централі СВУ [11, с. 42].

Національно-освітня робота в таборі Зальцведель починається з організації «Національно-просвітнього гуртка» 11 листопада 1915 р. З поширенням просвітньої роботи в таборі й із залученням значної кількості полонених до національно-виховної роботи виникає ціла низка секцій гуртка: просвітня, національна, видавнича, соціальна, драматична та ін. Секції після реорганізації таборових організацій отримують статуси самостійних товариств [8, с. 112].

Найбільш впливовою й чисельною в таборі стала Національна секція, із часом Національне товариство ім. Т. Шевченка. У першому кварталі 1917 р. до її складу входило близько 665 осіб, а в другому – 824 [11, арк. 62, 228].

Статут організації визначав головну мету товариства, яка полягала в поширенні національно-політичного усвідомлення між полоненими українцями в таборі Зальцведель. Для її досягнення, зазначалося в статуті, товариство: «а) об'єднує всіх національно свідомих українців табору Зальцведель без різниці суспільних та партійних поглядів; б) улаштовує виклади й звіти з історії українського народу та історії української літератури й культури, а також на теми сучасного соціально-політичного становища українського народу; в) улаштовує сходи, збори й віча, на яких обговорює національні потреби українського народу; г) старається поширити серед загалу полонених українців замилювання до рідної мови, культури, літератури й історії; ґ) утримує бібліотеку та читальню; д) поширює між полоненими українські часописи, брошури й книжки просвітньо-політичного змісту;

е) утримує постійні зносини з усіма таборовими організаціями й національними організаціями у других таборах полонених; ж) улаштовує для своїх членів екскурсії для ознайомлення їх з організацією національних громад у других таборах полонених» [8, с. 122].

Щотижня товариство проводило таборові мітинги, які відбувалися щочетверга у великій залі. На зборах у присутності більш ніж тисячі полонених реферувалися вісті з українського та російського життя, воєнні й світові події, ставилися питання з таборових справ. Політичні питання обговорювалися дуже обережно. На мітингах 15 й 22 червня 1916 р. розбиралася справа самостійності України, 15 червня ухвалений протест щодо прав поляків на Холмщині, а 26 липня на зборах членів Національного товариства референти Просвітнього відділу пояснили основні положення політичної Платформи СВУ [2, с. 8].

Результатом цих акцій стало звернення членів Національної секції до Президії СВУ в Берліні з проханням представляти український народ на міжнародній арені [4]. Цей мандат – не тільки знак довіри до керівників СВУ, а також показник політичної зрілості полонених табору Зальцведель.

Двічі на тиждень, по середах і п'ятницях, відбувалися доповіді та лекції з актуальних питань. За перше півріччя 1917 р. виголошено 28 промов на такі теми: «Про виборче право до Російської Думи», «Економічні основи української справи», «Різниця між націоналізмом і соціалізмом», «Про інтелігенцію», «Українці під московським ігом» та ін. Треба зазначити, що кожна тема мала різний відгук у слухачів, і як результат – різну кількість вечорів на повне з'ясування питання. На тему «Про виборче право до Російської Думи» було зачитано 12 лекцій, а тема «Про інтелігенцію» викликала жваву дискусію протягом чотирьох вечорів. Лекції проходили в присутності від 100 до 150 осіб. Реферував роботу національного товариства член Просвітнього відділу СВУ В. Левицький [11, арк. 52].

Передавши владу «Генеральній Старшині», Просвітній відділ СВУ подбав про те, щоб український актив перебрав на себе й адміністративні питання. Річ у тому, що до 1916 р. влада в бараках належала унтер-офіцерам із числа полонених, які призначалися старшими бараків німецькою комендатурою. Досить часто вони негативно ставилися до членів українських просвітніх організацій, які мешкали в підлеглих їм бараках, і намагалися всіляко перешкоджати їхній роботі.

Національне товариство створило в кожному блоці свою окрему організацію – блокову Національну секцію, яка мала свої органи управління й проводила засідання, улаштовувала читання книг, часописів та займалася організацією побуту українців у блоці. Усі блокові секції утворювали разом таборову Національну Раду. Товариство мало власну бібліотеку з 128 книг [11, арк. 53 зв., 228].

Таборовий часопис «Вільне Слово», анонсуючи таборовий мітинг, який мав відбутися 14 листопада 1917 р. за ініціативою Національного товариства, указував головну тему дискусії: «Про причини упаду української держави». Далі повідомлялося, що в програмі зборів очікуються, «як звичайно, новини з українського та російського життя» [5].

Соціальна секція «Національно-просвітнього гуртка» табору Зальцведель статутно організувалася в самостійне Соціальне товариство ім. М. Драгоманова й мала на початку 1917 р. 146 членів, а на 1 серпня 1917 р. – 229. Двічі на тиждень товариство організовувало лекції на суспільно-економічні й політичні теми. З липня по жовтень 1917 р. у товаристві відбулося 19 лекцій. Серед найбільш популярних тем: «Державний устрій Німеччини», «Комуністичний маніфест», «Програма УСДРП». Перед доповідями обов'язково реферувалися світові новини. Слухачів пересічно збиралося понад 150 осіб. Товариство мало власну бібліотеку з 428 томів, якою постійно користувалося 250 читачів [11, арк. 50 зв., 62, 62 зв., 228, 230].

При «Національно-просвітньому гуртку» zorganizувався «Історично-матеріалістичний гурток» (далі – товариство «Праця») для тих, хто бажав вивчати суспільно-політичні питання. Гурток збирався щотижня на засідання, на яких зачитувалися реферати й книжки. Серед тем засідань: «Історія економічного розвитку», «Земельне питання». На початку 1917 р. у товаристві нараховувалося 26 членів, а на кінець 1917 р. – 90 [12]. У 1917 р. заходами гуртка відбулися загальнотаборові мітинги за участі 1,5 тис. осіб, присвячені подіям 9 січня 1905 р. у Петербурзі, і з нагоди Першого травня. На зборах виголошували промови й співали пісні. Згодом гурток створив власну бібліотеку [11, арк. 62 зв., 228].

Свідченням високої національної самосвідомості полонених у таборі стало заснування низки фондів, кошти з яких ішли на загальноукраїнські цілі (зокрема: «Фонд Народної Оборони», «Фонд волинських шкіл», «Фонд стипендій українських гімназій», «Фонд робітничої преси», «Фонд українського шкільництва», «Український Боевий Фонд» та ін.). Була також створена Комісія по спорудженню пам'ятника померлим полоненим, до каси якої надійшло загалом 1 706,85 марок. Із цієї суми надходження від полонених склали 460,03 марок, внесок Драматично-музичного товариства – 24,25 марок, від робітничих команд надійшло 32,50 марок, від кооперативів – 190,07 марок. Найістотніший внесок до каси Комісії (1 тис. марок) зробила комендатура табору. Для активізації процесу збирання коштів полонені влаштовували народні свята, присвячені окремим подіям або певним установам. Так, на початку липня 1917 р. у таборі святкували «День волинських шкіл» [8, с. 125].

Напрям національно-політичної роботи в таборі якісно змінився після лютневої революції 1917 р. У «Звідомленні про стан організацій у таборі Зальцведель за 1916–1917 рр.» зазначено, що «російська революція розвіяла в людей сумніви й примусила цікавитися не лише світовими подіями, а й викликала бажання пізнати своє «я», і тим самим дала доступ у їхні серця української ідеї» [11, арк. 50]. Справа українського самовизначення почала охоплювати все ширші маси полонених українців.

Помітно зростав інтерес до преси, збільшилася кількість передплатників таборового часопису «Вільне Слово». У постійній рубриці часопису «З таборового життя» із листопада 1917 р. почали з'являтися інформації про заснування й діяльність нового товариства «Село» ім. Т. Шевченка. Мета й завдання товариства, повідомляв дописувач, полягали в тому, щоб «як можна більше освідомити народні селянські класи політично й економічно, щоби по поверненні самі змогли здобути собі те, що потрібно». На перші збори зібралося майже 90 осіб. Регулярно члени товариства оголошували реферати про передачу землі селянським комітетам та про соціальні групи. На кінець року збиралося до 250 осіб слухачів [13].

На кінець 1916 р. просвітня робота почала поволі переноситися на робітничі команди. Сталося це внаслідок масового виїзду полонених на роботи. У другій половині березня 1917 р. просвітня вимушено закрили школу й вирішили перенести свою працю на команди. Щоб уникнути помилок в організації цієї роботи, двох учителів відряджено до Раштату з метою перейняття досвіду. Після їхнього повернення в таборі утворився гурток так званих «мужів довір'я». Таким чином, виникла ще одна організація під контролем Генеральної Старшини в складі 35 осіб. Щоб полегшити їм підготовку написання звітів після поїздок по командах, було розроблено особливий «запитальник». Перед «мужами довір'я» стояло завдання виховувати полонених у національному дусі [11, арк. 232 зв.].

Її діяльність проводилася у двох напрямках: по-перше, «мужі довір'я» виступали з рефератами й інформаціями в командах та збирали скарги й пропозиції полонених, які пересилалися на розгляд Генеральній Старшині або Просвітньому відділу СВУ; по-друге, вони передавали полоненим книжки й часописи. Уже в кінці вересня 1917 р. експедиція вислала на команди 1354 примірники різних часописів і 93 бібліотечки [11, арк. 53].

Взагалі, робота «мужів» у командах нагадувала в мініатюрі засади роботи в таборі. Агітатори уникали гострих політичних питань, зважено підходячи до настроїв у громаді полонених. Під впливом цієї роботи в командах починають виникати національні гуртки. Діаль-

ність цих гуртків сприяла поширенню національної свідомості полонених, залучаючи до роботи в українських організаціях навіть тих, хто спочатку тримався осторонь культурно-просвітньої роботи в таборі [8, с. 90].

2 вересня 1917 р. Національне товариство ім. М. Драгоманова на команді Алюм провело свої загальні збори. Полонені обговорили справу школи, призначили вчителів, а також ухвалили такий розклад навчання: понеділок – читання книжок; вівторок – арифметика; середа – читання газет; четвер – географія; п'ятниця – всесвітня історія; неділя – народне віче. За два тижні полоненим прочитано лекції з історії України про Б. Хмельницького, І. Мазепу, про боротьбу козацтва з Польщею. Навчання математиці поділено на два класи, відбулися лекції з агрономії, зі скотарства, з кооперації та заснування кооперативних спілок. Крім того, читалася художня література, книжки на суспільні теми, газети [1].

Таборові просвітні організації підтримували зв'язок із полоненими на командах. Слід відзначити, що хоча національно-політичне об'єднання полонених на робітничих командах у відриві від української громади йшло повільно, проте воно поступово охоплювало все більше полонених. Полонені окремих робітничих команд вирішували спілкуватися між собою тільки українською мовою, збирали українські книжки й часописи, улаштовували курси для неграмотних, дискусії з політичних й економічних питань [3]. Таким чином, національно-патріотична робота в таборі охоплювала всіх полонених.

Таборовий часопис «Вільне Слово» відгукнувся на потреби полонених, відкривши постійну рубрику на свої шпальтах «З життя на командах» [1]. Читачі газети (і не тільки в таборі Зальцведель) отримали можливість знайомитися з життям полонених поза табором. До ліквідації табору культурно-просвітня робота на командах продовжувалася, працювали гуртки, відбувалися збори, по неділях привозили кіно.

Події 1917 р. у Росії змінили ставлення полонених до головно-політичного питання Платформи СВУ – набуття Україною статусу незалежної держави. Результатом національно-просвітньої роботи в таборах стали рішення, прийняті на міжтаборових конференціях 17 і 20 вересня 1917 р., головний зміст яких зводився до вимоги отримання повної державної самостійності українського народу. У резолюції конференцій зазначалося, що, «виходячи з того становиська, що події в Росії не змінили наших поглядів на цілі й напрямок нашої таборової роботи, ми й далі змагатимемо до повної політичної самостійності українського народу. Одиноким шляхом задля досягнення цієї мети вважатимемо якнайширшу організацію мас у всіх проявах національно-політичного життя українського народу» [2, с. 12].

Отже, національно-політичне виховання неможливе без опанування практичної науки організації мас. Унаслідок уведення самоуправління в таборах, регулярної заміни посадових осіб у товариствах у таборах практичну школу політичної організації мас пройшли тисячі полонених. Полонені не просто брали активну участь у таборових організаціях, вони набували необхідного політичного досвіду в мітингах, дискусіях, у роботі агітаторами на командах.

Бібліографічні посилання

1. 3 життя на командах // Вільне Слово. – 1917. – Ч. 75 (134). – С. 3; Ч. 89 (148). – С. 3.
2. Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 року до половини травня 1918 року / О. Скоропис-Йолтуховський. – [б. м.: б. в., 1918?]. – 16 с.
3. Із робітничих команд // Розсвіт. – 1918. – Ч. 2 (156). – С. 4.
4. Мандат полонених для Союзу визволення України // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 58 (118). – С. 647.
5. Національне товариство: [дискусія про причини занепаду української державності] // Вільне Слово. – 1917. – Ч. 84 (143). – С. 4.
6. **Патер І.** Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 344 с.
7. **Сидоренко О.** Культурно-освітня й національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України / О. Сидоренко, Н. Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Одеса; К.; Л., 1999. – Історія. Ч. 2. – С. 218–222.
8. **Срібняк І. В.** Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. В. Срібняк. – К.: Київський держ. лінгвістичний ун-т, 1999. – 296 с.
9. **Срібняк І. В.** Союз визволення України в 1914–1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині / І. В. Срібняк, В. М. Васильчук. – К.: Київський держ. лінгвістичний ун-т, 1997. – 35 с.
10. Статут Української Громади і звіти її організацій за 1917 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4418, оп. 1, спр. 3.
11. **Терлецький О.** Українці в Німеччині, 1915–1818 / О. Терлецький. – К.; Лейпциг: [б. в.], 1919. – Ч. 1: Історія української громади в Раштагі, 1915–1918. – 429 с.
12. Товариство «Праця» // Вільне Слово 1917. – Ч. 102 (161). – С. 4.
13. Товариство «Село» ім. Т. Шевченка // Вільне Слово. – 1917. – Ч. 84 (143). – С. 7.

Надійшла до редколегії 24.11.2011

О. О. Поплавський

Дніпропетровський державний аграрний університет

**РАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ЯК ЗНАРЯДДА ЦЕНТРАЛІСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ
БІЛЬШОВИКІВ НА ПОЧАТКУ 1918 р.**

Простежено спільні риси процесів і тенденцій, які відбувалися на Півдні України в період встановлення радянської влади.

Ключові слова: Південь України, республіка, політика, влада, революція, більшовик.

Прослежены общие черты процессов и тенденций, которые происходили на Юге Украины в период установления советской власти.

Ключевые слова: Юг Украины, республика, политика, власть, революция, большевик.

The general lines of processes and tendencies which took place on South of Ukraine in the period of establishment of soviet power are traced in the article.

Key words: South of Ukraine, republic, policy, power, revolution, bolshevik.

У наш час не втрачають своєї актуальності питання, присвячені історії періоду відродження української державності (1917–1921 рр.). Однак серед багатьох проблем цього історичного періоду, які знайшли відповідне висвітлення у сучасній літературі, існують і такі, що не привернули в достатній мірі уваги дослідників. Це питання створення на території Півдня України на початку 1918 р. таких маріонеткових територіальних утворень, як Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР), Радянська соціалістична республіка Таврида (РСРТ), Одеська радянська республіка (ОРР), Донська радянська республіка (східна частина якої – невід’ємна складова Донецького вугільного басейну, а в етнічному відношенні – ареал переважно український). У радянській літературі саме існування подібних «осередків радянської державності» або замовчувалося, або висвітлювалося залежно від політико-ідеологічних впливів правлячої КПРС. Сучасні дослідники, за незначним винятком, обмежуються історичною публіцистикою, а їхня увага зосереджується на констатації фактів існування цих республік, стислій характеристиці окремих аспектів роботи їх органів влади, персоналіях більшовицьких лідерів того часу, які очолювали посади народних комісарів. Ця проблема залишається недостатньо розробленою, існує багато питань, що потребують по-

глибленого вивчення. Ураховуючи все це, доцільним було б розглянути дану проблему більш предметно.

Восени 1917 р. у Росії загострилася суспільна криза, основними ознаками якої стала наростаюча радикалізація мас, безпорадність Тимчасового уряду, прогресуюча більшовизація Рад, посилення національних рухів. Після захоплення більшовиками влади в Петрограді, взяття під контроль значної частини Росії, вони впритул зайнялися Україною, яку розглядали як всеросійську «житницю» й «кочегарку». Але мирно захопити владу в Україні та встановити свій режим не вдалося. Результати виборів до Всеросійських установчих зборів (в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії – майже 75%) стали вогном довіри до Центральної Ради. Сили місцевих більшовиків були явно недостатніми, щоб їхніми ресурсами можна було захопити владу. У кращому випадку їх вистачало на створення ревкомів в окремих містах. Тому була потрібна потужна допомога петроградського центру.

Із 6 грудня 1917 р. радянська Росія і УНР були у стані війни. Напередодні більшовики вперше вдалися до прийому формування псевдоуряду, коли в Харкові, вже захопленому російськими військами, був проголошений так званий радянський уряд України, явно маріонетковий у руках Петрограду. 7 грудня 1917 р. В. О. Антонов-Овсієнко, який за наказом В. І. Леніна привів з Росії 60-тисячну армію, від імені Народного Секретаріату віддав розпорядження про початок наступу на Київ. Насправді цей «уряд» практично нічого не вирішував, ні на що не впливав і взагалі був додатком до штабу В. О. Антонова-Овсієнка.

Більшовики проводили типову для загарбників політику «Поділяй та володарюй» і навіть удосконалили її порівняно з царським урядом. Для маскування справжньої мети своєї збройної інтервенції вони, як правило, виставляли себе захисниками того народу, проти якого чинилася інтервенція. Україну тепер прагнули розчленувати не тільки географічно шляхом створення ще кількох дрібних маріонеткових державок (Донецько-Криворізька, Одеська, Таврійська, частково Донська), а й внести громадянський конфлікт усередину українського суспільства. Більшовицька пропаганда нав'язувала масам «класовий погляд», убивала у свідомість думку, що природне прагнення до самостійності України є нібито вигадкою буржуазії. Як зазначив відомий український історик В. М. Литвин, «події грудня 1917 р. стали тим моментом, коли реформаторство, еволюційність як стратегія і політичний курс Центральної Ради безпосередньо найгостріше зіткнулися зі своїм антиподом, іншою альтернативною соціально-політичною орієнтацією, що сповідувала рішучу відмову від панівних на той час принципів суспільного устрою і проклала собі дорогу, незважаючи на державні кордони» [6].

Більшовицьке керівництво всіляко сприяло виникненню на території України осередків радянської державності, порушуючи при цьому важливу умову, яка вимагає погоджувати подібні дії з точно вираженою волею всього населення даної території. Жодного референдуму, плебісциту, опитування населення більшовиками організовано не було. Питання проголошення подібних територіальних утворень на місцях не обговорювалися. Тому делегати, обрані на IV обласний з'їзд Рад Донецького та Криворізького басейну, об'єднане засідання Рад і ВРК Румчерода, які у січні 1918 р. проголосили створення Донецько-Криворізької та Одеської радянських республік; з'їзд Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, який проголосив створення республіки Тавриди у березні 1918 р. не одержали від місцевих Рад ніяких директив і при вирішенні цих питань висловлювали лише власну позицію, а не позицію своїх Рад. Це був притаманний більшовиками сценарій проведення подібних заходів, коли купка людей, обраних невідомо ким, невідомо за якою процедурою, спираючись на «прагнення» неіснуючих «народних мас» проголошувала в регіоні радянську республіку, яка, проіснувавши один-два місяці, зникла безслідно.

План створення радянських республік на Півдні України, в Криму не був пов'язаний із самовизначенням населення цих регіонів. Він став наслідком воєнно-політичних задумів більшовицької верхівки на чолі з В. І. Леніним, які вважали ці території російськими і прагнули залишити під своїм прямим управлінням за будь-яких обставин індустріальний Донбас, Криворіжжя, промислові райони Облaсті Війська Донського, стратегічно важливі чорноморські та азовські порти, Чорноморський флот. На відміну від інших політичних сил більшовики були найбільш організованою партією з єдиним міцним керівним центром у Петрограді й добре знали конкретну мету своєї боротьби – захоплення влади, встановлення диктатури, створення нової державної структури – унітарної соціалістичної держави, бази майбутньої світової комуністичної революції. При цьому, гасло про право націй на самовизначення трактувалося лише як тактичний засіб у контексті забезпечення конкретних інтересів радянської Росії. Саме тому у наміри більшовиків не входило визнавати волю більшості українського народу, який на виборах до Всеросійських Установчих зборів підтримав Центральну Раду і очолювану нею УНР. До речі, підтримали більшовицьких лідерів ліві есери та меншовики, які також стояли на позиціях збереження «єдиної та неподільної» Росії.

У радянській історіографії в недавньому минулому домінувала точка зору, що створення цих республік було обумовлено помилками деяких місцевих більшовиків, яких уміло «поправляли» В. І. Ленін і ЦК партії. Але це не має жодного підґрунтя. Це була продумана цен-

тралістична тактика більшовицької верхівки. Незважаючи на позицію окремих більшовицьких лідерів, 3 березня 1918 р. Секретаріат ЦК РСДРП (б) привітав виникнення Донецько-Криворізької республіки спеціальною телеграмою [8, с. 11]. Так, 28 лютого 1918 р. Голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін у телеграмі В. О. Антонову-Овсієнку санкціонував автономію Донської області, вказавши при цьому на необхідність визначення кордонів між нею і ДКРР [5, с. 365–366]. 4 квітня 1918 р. до Раднаркому Таврійської республіки з Москви надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що РНК РСФРР офіційно визнає її існування як самостійної радянської республіки [11, арк. 9–10].

Доказом того факту, що створення республік керувалося, спрямовувалося і забезпечувалося керівництвом ЦК РСДРП (б), Раднаркомом РСФРР, було відрядження на керівну партійну та господарчу роботу в новостворені радянські республіки досвідчених партійних працівників. У липні 1917 р. ЦК РСДРП (б) відрядив до міста Харкова широко відомого Артема (Ф. А. Сергєєва), який на той час уже більше п'яти років був громадянином Австралії, мав підданство Великої Британії, а в січні 1918 р. очолив Раднарком Донецько-Криворізької радянської республіки [4, с. 21]. З дорученням Петроградського комітету РСДРП (б) в липні 1917 р. до Одеси прибув більшовик В. Орлов, який у грудні 1917 р. очолив делегацію міста на переговорах з Центральною Радою про утворення автономної влади в регіоні [10, с. 101]. Головою Одеського Раднаркому у січні 1918 р. став член Петербурзького комітету РСДРП (б), депутат Петербурзької Ради робітничих та солдатських депутатів В. Г. Юдовський. Збройні сили Одеської радянської республіки у лютому 1918 р. очолив відомий начальник штабу Групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії М. А. Муравйов. У жовтні 1917 р. ЦК РСДРП (б) направив до Криму професійних революціонерів – Ю. П. Гавена і М. А. Пожарова, які у листопаді 1917 р. увійшли до складу Таврійського губкому партії більшовиків, а в березні 1918 р. очолили наркомат у військових справах республіки Тавриди. Уповноважений ЦК РСДРП (б) Ж. А. Міллер, якого ЦК партії направило до Криму, на початку червня 1917 р. очолив Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії. 22 березня 1918 р. був оприлюднений декрет губернського ЦВК про утворення радянської соціалістичної республіки Тавриди, Раднарком якої очолив більшовик А. Й. Слуцький – член Петербурзького комітету РСДРП (б), член Всеросійського ЦВК. Головою ЦВК Донської радянської республіки було обрано активного учасника жовтневого перевороту в Петрограді більшовика В. С. Ковальова. Надзвичайний штаб оборони Донської республіки очолив надзвичайний комісар Південного району та уповноважений ЦК РСДРП (б) Г. К. Орджонікідзе.

Питання створення і функціонування «буферних» радянських республік на Півдні України й в Криму виносилися на розгляд та обговорювалося в ЦК більшовицької партії декілька разів. На початку березня 1918 р. в ЦК РСДРП (б) відбулася зустріч В.І. Леніна з керівниками Донецько-Криворізької республіки Артемом (Ф. А. Сергєєвим) і В.І. Межлауком. 15 березня 1918 р. на пленумі ЦК РКП (б) за участю В.І. Леніна, представників радянської УНР В.П. Затонського та В. М. Шахрая було порушено питання «Про становище партійних працівників і стан радянських організацій на Україні та про взаємні відносини між українськими урядами й Донецькою республікою». У середині березня 1918 р. з Криму до Москви були надіслані члени ЦВК Рад республіки Тавриди С.П. Новосельський, О. Коляденко, які мали зустрітися з В.І. Леніним і отримати від нього інструкції щодо «правильного» шляху у створенні республіки [7, с. 57]. Питання створення Радянської республіки Тавриди обговорювалися у вузькому колі членів ЦК і представників Донецько-Криворізької республіки [10, с. 103]. Як вже було зазначено, В.І. Ленін особисто санкціонував утворення Донської радянської республіки. Керівництво радянських республік постійно узгоджувало свої дії з більшовицькою верхівкою по прямому дроту. На початку березня 1918 р. такі переговори відбулися між народним комісаром у справах національностей РСФРР Й. В. Сталіним і керівниками Таврійської республіки А.Й. Слуцьким і Ж. А. Міллером [1, с. 120]. 16 квітня 1918 р. Й. В. Сталін за розпорядженням В.І. Леніна через наркома держконтролю Донецько-Криворізької республіки А. З. Каменського передав керівництву республіки директиви ЦК РКП (б) щодо оборони Донбасу, евакуації на Схід матеріальних цінностей з басейну [3, с. 103].

Причини утворення радянських республік у південноукраїнському регіоні і їхнє прагнення до виділення з України криються в національному складі керівництва більшовицьких організацій цих районів, якому не були близькими і важливими національні інтереси українського народу. Серед персонального складу ініціаторів утворення республік, їх наркомів практично відсутні більшовики-українці. Промовистим фактором є національний склад Раднаркомів республік Півдня України. Так, до складу уряду Донецько-Криворізької республіки, який був сформований у лютому–березні 1918 р., входили росіяни Артем (Ф. А. Сергєєв), Б. Й. Магідов, В. Г. Філов, М. П. Жаков, С. П. Васильченко, євреї М. Л. Рухимович, А. З. Каменський, латиш В. І. Межлаук, литовець Й. М. Варейкис. Як ми бачимо, лише нарком у справах управління ДКРР С. П. Васильченко (росіянин за походженням) мав українське прізвище. Але, за словами М. О. Скрипника: «... Васильченко, дарма що прізвище в нього суто українське був найгірший ненавидник усього українського, бодай і радянсько-

го, і щодо цього, то його перевищував хіба сам тільки тов. Жаков» [9, с. 123–124]. Практично не було українців за національністю в урядах Одеської радянської республіки, який очолював єврей В. Г. Юдовський; Донської радянської республіки, який очолював росіянин Ф. Г. Подтелков; Радянської соціалістичної республіки Тавриди, який очолював єврей А. Й. Слуцький.

Державно-правова організація усіх радянських територіальних утворень Півдня України будувалася за аналогією до Радянської Росії. Основою нормативно-правового забезпечення в них були декрети II та III Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК і Раднаркому РСФРР, інструкції та директиви російських наркоматів. Самостійної внутрішньої і зовнішньої політики уряди республік не проводили. Центральні та місцеві органи влади створювалися без дотримання демократичних принципів виборів, до їхнього складу входили лише більшовики і ліві есери. Комуністична чисельна більшість у них дозволяла керівним працівникам здійснювати диктатуру пролетаріату. ЦВК усіх республік лише імітували роль вищого органу. Чіткого розподілу повноважень між ЦВК і Раднаркомом, наркоматами, центральними і місцевими органами влади не існувало. У багатьох місцях Півдня України реальна влада належала ревкомам, які було створено ще в період захоплення влади більшовиками наприкінці 1917 р. У руках комісарів була зосереджена вся законодавча і виконавча влада в республіках. Судова влада належала революційним трибуналам. Фактично існували тільки центральні органи влади республік. Республіки не мали своїх конституцій, інститут громадянства в них законодавчо не був оформлений, практично скрізь населення взагалі не відало що мешкає у якійсь республіці. Усі знали лише одне: влада – у більшовиків.

Підтвердження того, що створення південноукраїнських радянських республік було результатом продуманої централістичної політики більшовицького центру на чолі з В. І. Леніним, стала сценарна тотожність розгортання процесів радянзації в усіх цих квазідержавках. Після утвердження радянського режиму на їх території було проведено традиційні для більшовиків реформи: націоналізовано промислові підприємства і поміщицькі маєтки, почалась ревізія майна у «експлуататорів», скасування товарно-грошових відносин, введення робітничого контролю, створення надзвичайних органів влади, які мали за мету боротьбу з «класовим ворогом», відправка на північ ешелонів з хлібом. В умовах збройного опору наступу військ УНР та держав Четверного союзу ці «реформи» доповнювалися розгортанням будівництва революційних збройних загонів, вивезенням людських і матеріальних ресурсів з їхніх територій до Радянської Росії.

Можна ще багато говорити про спільні ознаки створення та існування зазначених радянських республік. Але, в цілому, слід погодитися з В. К. Винниченком, який, аналізуючи принципи, що лягли

в основу політики більшовиків в Україні, писав: «Було взято тактику роздроблення всієї України, усієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися «федеративними советськими республіками». Національний принцип державності для України відкидався цілком рішуче. Більшовицька преса навіть того не приховувала і заявляла, що формування цих окремих федеративних республік засновується в жодному разі не на національних правилах, а на економічних... Отже, таким чином, ідея української державності цим поділом нищилася, стиралася зовсім. Є собі окремі республіки – Донецька, Таврійська... – частини «єдиної, неділимої федеративної Росії» [2, с. 269–271]. Національний рух в Україні після революційних подій 1917 р. був сильним і становив реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків з відтворення імперії і тому керівники ЦК РКП (б) не мали намірів допустити навіть у перспективі втра-ти стратегічно важливих регіонів України.

Щоб зняти з порядку денного національне питання, більшовики використали лозунг «права нації на самовизнання». Це гасло в практичній площині повинне було реалізуватися шляхом створення «незалежних» республік не тільки на Півдні України, а й скрізь на всій території колишньої імперії. При цьому «самовизначатися» дозволялося лише тим народам, які вже жили при радянській системі влади. Розмови про «право націй на самовизначення», як і всі інші більшовицькі настанови, слугували лише одній меті – закріпленню панування російських більшовиків на цих територіях. А новостворені республіки Півдня України, як маленькі вогнища радянзації повинні були перерости в загальну революційну пожежу на всій Україні.

Сьогодні предметне розуміння процесів, що розвивалися в період відродження української державності (1917–1921 рр.), засвоєння їх повчальних уроків видається вельми актуальним, здатним допомогти запобігти повторенню прикрих, небезпечних помилок минулого. На початку ХХІ ст. перед українським суспільством постають, по суті, ті ж самі проблеми й виклики, що й на початку минулого. Засвоєння історичного досвіду спроб дезінтеграції України, яку намагалися здійснити російські більшовики наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., спираючись на місцевих політичних однодумців, допоможе правильно розуміти сутність процесів, що відбуваються тепер, бачити їх перспективу та імовірні результати, не допустити небажаного розвитку подій за чужими сценаріями і на чужу користь.

Бібліографічні посилання

1. Бикова Т.Б. Коротка історія радянської соціалістичної республіки Тавриди (1918 р.) / Т.Б. Бикова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 103–156.

2. **Винниченко В. К.** Відродження нації: у 3 ч. / В. К. Винниченко. – К.: Видень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Політвидав України, 1920). – Ч. II. – 1990. – 328 с.

3. **Гончаренко Н. Г.** В борьбе за власть Советов. Большевики Луганщины в период борьбы за завоевание и упрочение власти Советов (1917–1920 гг.) / Н. Г. Гончаренко, В. И. Потапов. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1968. – 156 с.

4. Деятели Союза Советских Социалистических республик и Октябрьской революции (Автобиографии и биографии. Репр. воспроизведение Приложения к циклу статей «Союз Советских Социалистических республик», помещенных в 41-м томе Энци. Словаря Русского Библиографического института «Гранат» / сост. Ю. С. Гамбаров и др. – М.: Книга, 1989. – 350 с.

5. **Ленин В. И.** В. А. Антонову-Овсеенко. 28 февраля 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений: в 55 т. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 50: Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – 1978. – С. 365–366.

6. **Литвин В. М.** Незасвоєні уроки історії / В. М. Литвин // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 січня.

7. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1957. – 183 с.

8. Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 – февраль 1918 гг.): сб. документов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 504 с.

9. **Скрипник М. О.** Кривдонбас та Полтава / М. О. Скрипник // Літопис революції. – 1929. – № 5–6. – С. 123–127.

10. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 189. – 57 арк.

Надійшла до редколегії 21.10.2011

УДК 94 (477) «1917/1920»

К. О. Єлесіна

Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького

ЕМІГРАЦІЙНІ ПЕРИПЕТІЇ «СМІЛЯНСЬКОЇ» ГІЛКИ РОДУ БОБРИНСЬКИХ (1917–1920 рр.)

Розглянуто процес еміграції різних представників «смільянської» гілки роду графів Бобринських у 1917–1920 рр. У рамках виділених етапів еміграційних перипетій описано обставини залишення Бобринськими родових помість, пошуків притулку в межах Батьківщини, виїзду за кордон, зміни місць проживання в європейських країнах.

Ключові слова: еміграція, графи Бобринські, «смільянська» гілка роду, Олексій Олександрович Бобринський, закордон.

© К. О. Єлесіна, 2012

Рассмотрен процесс эмиграции разных представителей «смелянской» ветви рода Бобринских в 1917–1920 гг. В рамках выделенных этапов эмиграционных перипетий описаны обстоятельства оставления Бобринскими родовых поместий, поисков убежища на Родине, выезда за границу, смены мест проживания в европейских странах.

Ключевые слова: эмиграция, графы Бобринские, «смелянская» ветвь рода, Алексей Александрович Бобринский, заграница.

Emigrational process of the different Bobrinskiys representatives of Smila family branch at the 1917–1920 was viewed. Circumstances of leaving family estates by Bobrynskiys, searches of the refuge in the Motherland, departures to the foreign countries, changes of the living places in European countries were described in the context of marked emigrational stages.

Key words: emigration, counts Bobrynskiys, Smila family branch, Aleksey A. Bobrinskiy, foreign countries.

Подібно до багатьох дворянських родин Росії, на рубежі першого та другого десятиліть ХХ ст. доля еміграції спіткала й династію графів Бобринських. Вивчення неоднозначного та драматичного характеру еміграційних перипетій, пов'язаних з представниками «смелянської» гілки роду Бобринських, є важливим з кількох причин. По-перше, переосмислення подій зазначеного періоду виявляється необхідним у зв'язку з однобокими, негативно-тенденційними висновками радянської історіографії щодо історичної спадщини родини Бобринських в Україні. По-друге, підвищений інтерес та символічне «повернення» (кількаденні візити) сучасних нащадків графів Бобринських до своїх родових джерел в Україні та Росії загострюють потребу дослідження різноманітних обставин виїзду окремих членів родини за кордон.

Незважаючи на те, що означена проблема привертає до себе увагу вчених, загальний стан її вивчення можна охарактеризувати як такий, що знаходиться на початковій стадії наукової розробки. Найбільш вдалу спробу відтворити картину еміграції окремих представників «смелянської» гілки родини графів Бобринських зробив один з її нащадків П. Міклашевський, котрий у праці «Last stand in Russia» [10] досліджує долю родів Бобринських, Міклашевських та Єпанчіних у 1914–1920 рр. Деякі обставини виїзду за кордон О. О. Бобринського містяться у біографічних нарисах, підготовлених І. Тихоновим [6; 7]. Фрагментарні аспекти еміграції графської родини висвітлено у публіцистичних працях О. Вівчарика [3] та А. Коваленка [5]. Джерелами для вивчення окресленої проблеми є опубліковані матеріали листування представників родини [8; 9], генеалогічний поколінний розпис роду графів Бобринських у викладі Д. Вільямсона [11], спогади [1] та інтерв'ю [2] деяких його представників.

Напередодні революційних подій 1917 р. «смілянським» Бобринським в Україні належали три маєтки з центром у містечку Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Управління ними здійснювали представники третього покоління «смілянської» гілки роду – брати Олексій (1852–1927 рр.), Андрій (1859–1930 рр.) та Георгій (1863–1940 рр.) Олександровичі Бобринські. Сміла була літньою резиденцією графської родини, у інший же час її представники проживали в Петербурзі, причому О. О. Бобринський, як старший із братів, формально був головним власником палацу Бобринських на вул. Галерній.

О. О. Бобринський – значна фігура в українській і російській політичній, громадській та культурній історії. Упродовж другої половини 1870-х рр. – середини другого десятиліття ХХ ст. він обіймав посади предводителя дворянства С.-Петербурзької губернії, сенатора, члена Державної Ради, члена Третьої Державної думи, міністра сільського господарства, віце-президента Академії мистецтв, голови Імператорської археологічної комісії та ін. [11, с. 33]. Зміни, що відбулися в російському суспільстві після Лютневої революції 1917 р., змусили цього високопосадовця задуматися про зміну місця проживання, оскільки у революційному Петрограді залишатися було досить небезпечно. До такого кроку О. О. Бобринського спонукала й телефонна розмова з Л. П. Корніловим одразу після повалення самодержавства, у ході якої останній повідомив графу, що намірів стосовно арештів когось із Бобринських у Тимчасового уряду поки що немає, але порадив залишити Петроград якомога швидше [10, с. 91]. З цього моменту розпочався перший етап еміграційних перипетій «смілянської» гілки родини Бобринських, центральними подіями якого були переїзди по країні у пошуках притулку.

Наприкінці березня 1917 р. О. О. Бобринський переїхав з Петрограду до Кисловодська, де він винаймав дачу. Улітку до нього приєдналася деякі члени його родини, зокрема донька Катерина (в заміжжі Міклашевська) з онуками. При цьому О. О. Бобринський наполягав на тому, щоб з метою уникнення можливої небезпеки Петроград залишив і його старший син – Олексій [1, с. 523]. Військова служба дозволила переїхати останньому з дружиною та донькою до Кисловодська лише у вересні 1917 р.

Про Жовтневу революцію родина Бобринських дізналася в той момент, коли всі банки країни отримали наказ не видавати грошей вкладникам, арештовуючи рахунки, які належали приватним особам. Відтак Бобринські залишилися практично без засобів для існування. Для того, щоб забезпечити себе продуктами харчування, вони продавали у Кисловодську свої особисті речі (білизну, ковдри, прикраси) місцевому козацькому населенню [1, с. 525]. Незважаючи на неста-

чу коштів та відсутність доступу до особистого майна, питання виїзду за кордон Бобринськими не обговорювалося. Життя у Кисловодську було досить спокійним, хоча радянська влада й була встановлена у місті через кілька тижнів після Лютневої революції [4, с. 564]. О.О. Бобринський (син) про перебування родини на Кавказі пише так: «В Кисловодске все было спокойно. Продовольствия было сколько угодно, и цены были нормальные. Можно было наслаждаться солнцем и горным воздухом ... райское житье...» [1, с. 524].

Ситуація змінилася у листопаді 1917 р. активізацією наступу солдат з Кавказького фронту. Несподівано для членів своєї родини О.О. Бобринський (батько) вирішив повернутися до Петрограду. Мотивів до такого кроку було кілька: небезпека арешту в Кисловодську, бажання спробувати знайти гроші для існування, занепокоєння долею особистих колекцій, які залишилися у Петрограді. З усього перерахованого особливо привертає до себе увагу останній мотив. Справа в тому, що у палаці Бобринських зберігалися мистецькі та археологічні колекції, чисельні раритети, зібрані О.О. Бобринським по всьому світу. Будучи великим шанувальником прекрасного, палким колекціонером та патріотом, О.О. Бобринський сподівався врятувати хоча б частину культурних цінностей. З поверненням до Петрограда граф намагався вирішити це питання шляхом участі в роботі Петроградської комісії з охорони пам'яток старовини та мистецтва, причому досягнув певних успіхів, оскільки з березня 1918 р. ця установа займалася передачею під державну охорону низки приватних зібрань, у тому числі й графів Бобринських [7, с. 87].

Загалом О.О. Бобринський як голова Імператорської археологічної комісії розгорнув досить активну діяльність у Петрограді навесні 1918 р. Наприклад, у протоколах цієї установи збереглися відомості про те, що О.О. Бобринський брав участь у її засіданні 26 квітня 1918 р. Наприкінці травня граф звертався до Ради Петроградського археологічного інституту, членом якого він був з 1898 р., з пропозицією безкоштовно прочитати курс лекцій, присвячених курганним старожностям [6, с. 100].

Перебуваючи в столиці, О.О. Бобринський займався й фінансовими проблемами своєї родини. На початку лютого 1918 р. він звертався до Вищої ради народного господарства та до Народного комісару юстиції з проханням отримати принаймні частину коштів з одного зі своїх рахунків у Російсько-англійському банку, однак позитивної відповіді не отримав [5, с. 733]. Як бачимо, спроба вирішення матеріального питання, заради якої О.О. Бобринський повернувся в столицю, виявилася невдалою.

Коли у липні 1918 р. був опублікований декрет Раднаркому Північної області про націоналізацію палаців Шувалових, Строганових та

Бобринських як таких, що являли собою цінні художньо-архітектурні пам'ятки [7, с. 87], О. О. Бобринський, позбавлений можливості проживання в будинку, залишив столицю. Із Петрограда граф відправився на Київщину – у свій родовий маєток у Смілі, яка перебувала під німецькою окупацією. Незважаючи на це, основа господарства маєтку – мережа цукрових заводів, заснованих Бобринськими, продовжувала працювати, і хоч ціна на цукор, який купували німці, була дуже низькою, О. О. Бобринському вдалося отримати якісь кошти. Частину з них граф переслав своєму зятю І. М. Міклашевському, котрі той переслав своїй дружині, доньці О. О. Бобринського – Катерині [8, с. 160].

Збереглися відомості, що під час перебування О. О. Бобринського в Смілі, де, очевидно, на той час знаходилися і його брати А. О. та Г. О. Бобринські, графи обговорювали можливість перевезення деяких матеріальних цінностей до Німеччини, однак у кінцевому результаті дійшли висновку, що такий вчинок в умовах війни був би не патріотичним [10, с. 183]. Як бачимо, в умовах загострення суспільно-політичної та міжнародної ситуації графи Бобринські розмірковували лише над долею особистого майна, але не розглядали потреби особистої еміграції.

О. О. Бобринський пробув у Смілі до зими 1919 р., але події та процеси національно-визвольних змагань могли вплинути на О. О. Бобринського не з кращими наслідками для нього, тому графу довелося шукати нове місце порятунку. Зі Сміли він переїхав до Одеси, де проживали його родичі Міклашевські [9, с. 177].

Кінець 1919 р. став переломним в еміграційних перипетіях, що спіткали представників «смілянської» гілки Бобринських. Перенесення центру громадянської війни на Південний фронт, поразки армії А. І. Денікіна загострили питання виїзду за кордон багатьох дворянських родин. Еміграційний процес родини Бобринських вступив у другий етап – пошуків місця проживання за кордоном. У цей час в Одеському морському порту відбувалася термінова евакуація французького флоту, причому деякі французькі кораблі брали на борт російських біженців, серед яких опинився і О. О. Бобринський. Пароплав, на якому їхав граф, довів усіх до Константинополя, де пасажирі були висаджені на берег. За свідченням сина О. О. Бобринського, у його батька практично не було грошей, оскільки рублі, які йому вдалося взяти з собою, константинопольські міняли обмінювали на турецькі гроші за дуже низьким курсом [1, с. 528].

У цей же час Росію покидали й діти О. О. Бобринського. О. О. Бобринський (син), у якого в Кисловодську на початку жовтня 1918 р. народився син [11, с. 36], перевіз свою сім'ю спочатку до Батумі, де він служив перекладачем при англійському губернаторі. З цього міс-

та Бобринські покидали Батьківщину на старому транспортному судні, котре довезло їх також до Константинополя. Як зазначає О. О. Бобринський: «Горечь хлеба в изгнании дала себя знать с того момента» [1, с. 528].

Батько з сином зустрілися на о. Халкі, де родина жила разом у грецькому готелі. Звідти вони щодня їздили до Константинополя, де відвідували музеї та оглядали визначні пам'ятки. Через деякий час О. О. Бобринський (син) виїхав з Туреччини, постійно змінюючи місце проживання – Рим, Париж, Лондон. Нарешті у 1919 р. він переїхав до Швеції, оскільки в Стокгольмі проживали родичі його дружини [1, с. 528], де він був зарахований до штату російської місії в якості помічника воєнного аташе [11, с. 35].

О. О. Бобринський (батько) залишався у Константинополі. Там він дізнався про смерть своєї дружини, з якою, до речі, він практично не підтримував контактів, незважаючи на офіційний шлюб. У 1920 р. О. О. Бобринський вдруге одружився. Новою супутницею графа стала Р. П. Новікова – його знайома, котра розділяла з ним долю у вигнанні і котра була молодша на 42 роки [2]. З Туреччини подружжя перебралося до Італії, а звідти до Франції. Переїзд до Ніцци був обумовлений необхідністю зміни клімату у зв'язку погіршенням здоров'я графа та вагітністю його дружини. Уже в Ніцці в лютому 1921 р. у Бобринських народився син Микола, якого в пам'ять про перебування в Італії в родині називали Помпей [10, с. 183]. До Франції переїхали й інші діти О. О. Бобринського – Олексій, Катерина, Домна та Софія з родинами [11, с. 34].

Про те, як склалася доля братів О. О. Бобринського (батька), відомостей практично не збереглося. У краєзнавчій літературі подекуди описується легенда, згідно якої захлеснуте революційними подіями населення Сміли, яке водночас завжди з повагою ставилося до освічених та гуманних поміщиків Бобринських, дозволило родині, яка покидала місто, безперешкодно вивезти з собою два вагони особистого майна [3, с. 5]. Найвірогідніше ця версія стосується Г. О. та А. О. Бобринських, оскільки О. О. Бобринський виїхав за кордон фактично без будь-яких речей. Новим місцем проживання братів та їхніх родин також стала Франція [11, с. 30–31].

Таким чином, усі представники «смілянської» гілки роду Бобринських по прямій лінії у зв'язку з суспільними трансформаціями 1917–1920 рр. в Росії та Україні опинилися за кордоном. При цьому на першому етапі (березень 1917 р. – осінь 1919 р.) дискусій та практичних кроків щодо вирішення власної долі графська родина схилилася до пошуків притулку в межах Батьківщини, а на другому (зима 1919 р. – 1920 р.) – до еміграції за кордон. Кінцевим результатом чотирирічних еміграційних перипетій став переїзд членів родини до Франції.

Бібліографічні посилання

1. **Бобринской А. А.** Граф Алексей Александрович Бобринской (1852–1927): Сын об отце / А. А. Бобринской // Культурное наследие Российского государства. – СПб.: ИПК «Вести», 2003. – Вып. IV. Ученые, политики, журналисты об историческом и культурном достоянии. – С. 479–532.
2. **Бухин Е.** Русские дворяне в Америке (Бобринские и Тимашевы) [Электронный ресурс] / Е. Бухин // Нева. – 2005. – № 11. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2005/11/bu22-pr.html>
3. **Вівчарик О.** Бобринські – яскраві представники свого часу / О. Вівчарик // Нова доба. – 2003. – № 73. – С. 4–5.
4. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.) / под ред. А. Л. Нарочницкого. – М.: Наука, 1988. – 659 с.
5. **Коваленко А. П.** Земли родной минувшая судьба, или Сказанье о Смялянщине / А. П. Коваленко. – М.: Велга, 2009. – 892 с.
6. **Тихонов И. Л.** Последний председатель Императорской археологической комиссии граф А. А. Бобринской / И. Л. Тихонов // Невский археолого-историографический сборник. – СПб.: Изд. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – С. 94–116.
7. **Тихонов И. Л.** Предводитель дворянства, сенатор, депутат, министр, археолог. Граф А. А. Бобринской / И. Л. Тихонов // Знаменитые универсанты: Очерки о питомцах Санкт-Петербургского университета. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2002. – Т. 1. – С. 72–88.
8. Letter 12 – Rostov – 1 May 1919 // Miklachevsky P. Last stand in Russia / P. Miklachevsky. – Montreal: Price-Patterson Ltd., 2005. – P. 159–160.
9. Letter 30 – Village Altynovka – 30 September 1919 // Miklachevsky P. Last stand in Russia / P. Miklachevsky. – Montreal: Price-Patterson Ltd., 2005. – P. 177–178.
10. **Miklachevsky P.** Last stand in Russia / P. Miklachevsky. – Montreal: Price-Patterson Ltd., 2005. – 226 p.
11. **Williamson D. G.** The Counts Bobrinskoy: A genealogy / D. G. Williamson. – Edgware: James V. Poate, 1962. – 43 p.

Надійшла до редколегії 02.04.2011

УДК 94 (4)–054.72 «1920–1930»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЯДОВИХ ПРЕДСТАВНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ У ЄВРОПІ

Розглянуто участь пересічних російських біженців у політичних практиках у 1920–1930-х рр., еволюцію ставлення до політики як сфери соціального буття у середовищі представників російської еміграції першої післяреволюційної хвилі.

Ключові слова: еміграція, політика, козацтво, періодика, мемуари.

© В. С. Лавренко, 2012

Рассматривается вопрос участия рядовых российских беженцев в политических практиках 1920–1930-х гг., эволюция отношения к политике как отрасли общественного бытия в среде представителей российской эмиграции первой послереволюционной волны.

Ключевые слова: эмиграция, политика, казачество, периодика, мемуары.

The article is devoted to the question of the participation of ordinary Russian émigrés in the political practice of 1920–1930-ies. The evolution of the relation to the policy as a sphere of social life in the environment of the representatives of Russian emigration of the first afterrevolutionary wave is examined.

Key words: emigration, policy, Cossacks, periodicals, memoirs.

Політична історія російської пореволюційної еміграції потрапила до центру уваги дослідників практично одразу після появи цього явища як такого [1; 2; 5; 17; 27]. Це видається цілком логічним з огляду на те, що радянська сторона була природно зацікавлена у вивченні не скільки побуту та культурного життя потенційного ворога, стільки його планів щодо продовження збройної боротьби та поглядів на подальше облаштування нерадянської Росії. Емігрантська ж сторона з огляду на спрямованість рефлексій у минуле прагла переосмислити його, знайти причини своїх поразок, а відтак зверталася до питання політичної різнобарвності біженства і пошуку її витоків.

Ідеологічний пресинг, який розпочався на радянську історичну науку наприкінці 1920-х рр. надовго викреслив історію російської пореволюційної, зокрема і білої, еміграції із кола актуальних проблем для дослідження. А відтак, історики, які звернулись до тематики російського екзилу за доби «заповнення білих плям» стояли перед необхідністю розкривати тему ледь не з нуля (досвід досталінської доби, на диво, не було актуалізовано). Таким чином, домінуючим напрямом студій періоду перебування та перших пострадянських років стала політична історія, підкріплена великою кількістю джерел, без аналізу якої вихід на соціальну проблематику та історію ментальностей є неможливим [3; 12; 15; 16; 25; 35; 38].

На сьогодні можна говорити про рівнозначність студій з політичної та соціальної історії еміграції на просторі як СНД, так і країн-реципієнтів по відношенню до емігрантів з поступовим переходом пальми першості до останніх. До знакових робіт з політичної історії на сьогодні варто віднести монографії О. Гаспаряна [11], О. Гончаренка [13], О. Огорокова [25] та ін. Помітною тенденцією є кружляння істориків навколо «вічних» питань, поставлених ще в далекі 1920-ті рр. – діяльність партій, вибір емігрантами прорадянської чи пронімецької орієнтації у Другій світовій війні, диверсійна робота РОВС на радянському боці, боротьба з радянською агентурою за кор-

доном. Ледь не центровим сюжетом є участь емігрантів генерала М. Скобліна та відомої співачки Н. Плевицької у викраденні лідерів білого руху у вигнанні генералів О. Кутепова та Є. Л. Міллера. Проте, поза увагою дослідників залишається участь пересічних біженців у політичному житті або ж причини свідомої їх аполітичності. Уважимо, що висвітлення цього аспекту дозволяє поєднати два якщо не антагоністичні, то такі, що змагаються, напрями емігрантських досліджень – соціальну та політичну історію.

Об'єктом нашого дослідження виступає російська еміграція першої пореволюційної хвилі у Європі, предметом – політичні практики пересічних емігрантів. Метою нашої розвідки є з'ясування рівня політичної активності рядових представників російської еміграції першої післяреволюційної хвилі на основі аналізу їхніх спогадів та емігрантської періодики.

Мемуаристика дозволяє виявити рівень політичної активності конкретної особи, а через залучення широкого кола джерел – певної групи осіб, у нашому випадку, це «непримітні біженські маси». Періодика яскраво відображає ті процеси, які відбувалися у політичній свідомості емігрантського соціуму в цілому, зокрема, процес його «деполітизації».

Дуже частим явищем у емігрантській мемуаристиці є підкреслення своєї аполітичності. В. Костіков зводить причини затихання політичного життя в еміграції до такого: «Для русских, выросших и сформировавшихся в наэлектризованной атмосфере предчувствия революции, прошедших через февральские и октябрьские грозы, и привыкших к огромным движениям масс... эмигрантские собрания, притягивавшие в лучшие годы до тысячи и более человек, а потом выродившиеся в узкие кружки и посиделки, казались чем-то вроде «чаепития в Митищах», хотя на них приглашались и выступали те, чьи имена гремели когда-то на всю Россию» [22].

Та чи можна пояснювати цей феномен впливом виключно зменшення масштабів політичного життя? Питання, на нашу думку, риторичне. Більшість мемуаристів робить наголос на тому, що саме політичні розбіжності, відсутність єдності довели Росію до більшовицької прірви, а згодом перешкоджали консолідації сил під єдиним прапором білої боротьби. Хоча більшість емігрантів не була ретроградами (це стосується навіть офіцерства та придворних лібералів, не винятком були навіть члени романівського дому), перекладання вини на політиків за поразку у громадянській війні відштовхнули більшість біженців від політичного життя. Наступним фактором, що визначав ставлення пересічних біженців до політики як сфери суспільного буття, була неможливість самореалізації через неї (це заняття не приносило коштів, а в них існувала постійна потреба). Логічною

була відмова від політики через трудову завантаженість, але варто посперечатись із твердженням уже згаданого В. Костікова, що станки на «Сітроені» чи «Пежо» єднали більше, ніж Союз Галліполійців [22]. Це є справедливим стосовно політичних партій, а не Союзу, який був громадською організацією, що базувалася на спільності бойового досвіду та досвіду співжиття за казарменим типом, і з огляду на те, що для більшості робітників французького машинобудування російського походження, офіцерська ідентичність виявилася важливішою, ніж пролетарська, можна казати про пріоритетну значущість саме цього, а не трудового досвіду. До того ж кадрове офіцерство притримувалось точки зору про необхідність ізоляції армії від політики, традиційної для «старих добрих часів», до яких постійно апелювали емігранти.

Недовіра до партій і політиків практично не зачепила громадські організації, навіть із політичним забарвленням. Тут велику роль відігравали меркантильні інтереси біженців, які часто переходили із організації одного толку до організації із прямо протилежними ідеалами з метою задоволення особистих потреб. Таке явище в еміграції дістало назву «сезонних переконань» [8]. Та підкреслення емігрантами своєї аполітичності не означало насправді, що емігрантський соціум був аполітичним. Сама назва «емігрант», на якій наголошували росіяни на протигагу «біженець», знаходилася у сфері міжнародної політики. Адже визнання особливого небіженського статусу за російськими військовими країнами Антанти свідчило (на думку самих емігрантів) про визнання незавершеності білої боротьби. Пізніше, у часи вторинної адаптації емігрантів до суспільства держав розсіяння, коли прийняття іноземного підданства давало певні привілеї при працевлаштуванні, багато біженців свідомо відмовлялися змінити свій нansenський паспорт на паспорт західної держави. А емігрантські видання закликали уникати цієї зміни статусу [31]. Тобто, навіть у 1930-х рр., коли для більшості стало зрозумілим на підсвідомому рівні, що повернення до Росії є примарним, емігранти продовжували позиціонувати своє вигнання як акт політичного протесту проти більшовицької влади. Окрім того, участь у різноманітних політичних зібраннях у перші голодні та холодні роки еміграції давала рядовим вигнанцям банальну можливість відігратися, створювала ілюзію нормальної життя без пониження соціального статусу, такого, яке було в Росії [37, с. 221]. І ця ілюзія допомогла багатьом не скотитися до найнижчих проявів вже не життя, а існування, не вчинити самогубства, не вдатися до криміналу тощо.

Російські емігранти були поколінням, яке звикло до життя у перманентних змінах та до особистої участі у творенні цих змін. Тому повне усунення з орбіти суспільно-політичної активності рядовими

біженцями було неможливим. Якщо, політичні партії скомпрометували себе у очах більшості, то цього не можна сказати про громадські організації допомоги і взаємодопомоги. Їхній позитивний імідж було закріплено ще в часи кримської евакуації листопада 1920 р. діяльністю Земгору (Земсько-Міського комітету, утвореного ще у Росії, який взяв у значній мірі на себе опіку біженцями) та Червоного Хреста [28; 30; 40]. Саме через участь у цих організаціях та різноманітних професійних об'єднаннях та полкових групах за кордоном вигнанці здебільшого реалізовували свій потенціал.

Тобто, говорити про повну політичну індиферентність емігрантів ми не маємо підстав. Підтвердженням цьому є наявність усталених поглядів на низку політичних питань, свідчення про що наявні у спогадах Ю. Кантакузіної [21], І. Кулаєва [24], М. Баратинської [4], М. Раєвського [30] та багатьох інших біженців, які по собі залишили історикам значний обсяг джерел. Емігранти висловлювалися на тему переоблаштування Батьківщини, ходу Паризької мирної конференції, політики лівих урядів, які приходили до влади у країнах-реципієнтах, визнання чи невизнання урядами цих країн радянської держави. Як бачимо, політичні дискусії велись як з приводу реалій власне біженської спільноти, так і життя країн, які прийняли росіян. Яскравий сюжет з описів великої політики емігрантами – осміювання чи відкритий осуд боротьби за химерний трон між Кирилом Володимировичем та Миколою Миколайовичем [9; 39]. У сприйнятті більшості біженців це протистояння було подібним до комічної ситуації з третьої частини «Невловимих...» Кеосаяна, коли псевдоімператори доходять до побиття одне одного на шляху до корони (хоча така паралель є не зовсім історичною, проте ілюстративною). Цікаво, що сама родина Романових переважно не підтримувала цієї боротьби або через осягнення необхідності активного життя в нових умовах (за свідченнями великої княгині Марії Павлівни та великого князя Олександра Михайловича), або через віру в те, що Микола II врятувався (імператриця Марія Федорівна) [10; 14]. Значна частина емігрантів у цих своїх замальовках політичної історії прагнула виступати експертами, чия думка є безапеляційною, та дидактами – тобто повчати політиків, що ними було зроблено не так. Та цим більшість і обмежувалася.

Інколи участь емігрантів у політичних партіях зводилася до того, що за тогочасними мірками було прийнято розглядати як громадську діяльність. Так Н. Кривошеїна, будучи членом партії млардорсів, цікавилася виключно такими аспектами внутрішньопартійного життя, як діяльність жіночого комітету, популяризація досвіду підприємницької діяльності власного батька («російського Форда» О. Меццерського) серед майбутніх реформаторів Росії тощо, будучи готовою подискутувати з приводу доктринальних положень партії і кате-

горично відкидаючи засадниче гасло младоросів «радянської монархії» [23, с. 121–131].

Відходом від норми, який засуджувався, були вбивства та замаху з політичним підґрунтям. Один із офіцерів Дроздовської дивізії М. Конрад вбив у лозаннському готелі «Сессіль» радянського дипломата В. Воровського. Монархічно налаштовані офіцери Р. Шабельський-Борк і С. Таборицький здійснили спробу в Берліні вбити «червоного» П. Мілюкова. Виходець з монархічних кіл Б. Каверда вбив у 1927 р. радянського посла до Польщі П. Войкова. У травні 1932 р. колишній білогвардієць та активіст підпільних монархічних організацій П. Горгулов убив у Парижі пострілом з пістолета французького президента П. Думера [22]. Але ці вияви політичної активності у вигляді тероризму, запозичені вочевидь у есерів, не змінюють загальної картини застійного політичного життя еміграції. Зла посмішка долі – найбільш ревностні прихильники російської імперської ідеї боролися за Росію тими ж методами, що раніше часто застосовувалися проти монаршої родини і наближених до імператора осіб.

Такі вбивства на політичній основі провокували напруження відносин між емігрантами та населенням країн розсіяння. Наслідки цих імпульсивних дій одиниць відчувала на собі більшість. Так газета «Козак» свідчить, що після вбивства, яке вчинив П. Горгулов, французький уряд відмовився фінансувати колонізаційний проект емігрантського товариства «Скафа» у Алжирі. А цей проект допоміг би вирішити фінансові проблеми значній кількості людей, які втратили роботу у кризовому лихолітті [18].

Попри те, що значна кількість пересічних біженців дещо зневажливо ставилася до політики і політиканства, вона у значній мірі підтримувала існуючі у суспільстві стереотипи політичного забарвлення. Приклад подібних стереотипів у своїх спогадах наводить історик-емігрант С. Пушкарьов. Він говорить про наявність особливого заполітизованого уявлення про емігрантську географію у самому середовищі біженців. Зокрема, за Белградом закріпився статус цитаделі монархізму, за Парижем – центра політиків ліберального напрямку, за Прагою – тих, хто виступав з антикомуністичних позицій, але у питанні державного устрою майбутньої Росії стояв на позиції вичікування і відкладав вирішення цього питання до законодавчого зібрання на Батьківщині. Такі стереотипи здебільшого стосувалися політичного забарвлення знакових емігрантських постатей, що тут проживали і не відповідали реальному рівню активності та політичним переконанням рядового біженства [29, с. 117].

Деякі зауваг щодо козачої еміграції. Загалом, еволюція поглядів цієї групи емігрантів щодо політичного життя демонструє ті ж самі тенденції, що і у загальноросійській компоненті. Козаки наго-

лошують на тому, що втомилися від намагань політиканів переманити їх на свій бік, адже вони становили групу із нестійкими політичними переконаннями та невисоким рівнем освіти (серед рядового козацтва), що робило їх уразливими до політичних спекуляцій. Козацька преса робить акцент на тому, що козацтво єдине, незалежно від того, ліве воно чи праве. Наводиться твердження, що відмінність між монархістами та республіканцями полягає лишень у їхніх поглядах на те, коли потрібно святкувати свято козацьких військ – 1 чи 14 жовтня (1 жовтня – день янгола-заступника цесаревича Олексія Миколайовича – останнього монаршого покровителя козацтва, 14 жовтня – День Покрови Пресвятої Богородиці). Та чи має це значення для вигнанців, які все одно святкують це свято у найближчу неділю, коли вони є вільними від роботи [24]. Типовим є виступ козаків проти агітації за Кирила Володимировича на їх зібранні – козаки підуть за своїми отаманами, а не за партіями та лідерами загальноросійської компоненти еміграції [18; 36]. Тобто, для козацтва характерним було делегування своїх політичних повноважень обраній старшині, що було одночасно і перекладанням відповідальності. Окрім того, протистояння монархісти–республіканці серед козаків (навіть політично активних) не було настільки гострим, як протистояння неподільці–самостійники [7]. Це і відбилося на певній індіферентності козацьких мас щодо майбутнього державного устрою.

З недовірою ставилося козацтво до будь-яких новостворених виборних органів, а подібні комітети з'являлися у вигнанні у кількості, яку і підрахувати складно. Козачі видання попереджували, що подібні комітети можуть працювати на більшовиків чи іноземні розвідки, ще більше підриваючи авторитет політиків [34].

Для козацтва залишалось характерним прив'язувати свої сподівання не до партії з певною ідеологією, а до особи. Часто як достоїнство підкреслювалася необізнаність козацтва у політичних перипетіях та небажання поповнювати свій багаж знань тим, що не становить практичного інтересу. Так у Коломбелі (Франція) на зібранні козацтва з нагоди приїзду Донського отамана один із утомлених старичників, засинаючи, нібито заявив: «То, что не услышим доклада – не беда, мы атаману и так верим. А вот будет уезжать – разбудите, очень хочется лично попрощаться» [33].

Протилежна точка зору існувала, але скоріше була винятком, ніж правилом, і висвітлювалася у періодиці самостійницького спрямування, орієнтованій на те, щоб козацтво змінило свою точку зору на користь творення окремої держави, а отже, на залучення козацтва до політики. Так у «Казачьем деле» О. Бауїнов зауважував: «Каждый солдат должен знать свой маневр, тем паче свой маневр должен знать каждый гражданин в области общественно-политической, чтобы

не стать слепим орудієм в руках політичних дельцов и авантюристов. Призыв не заниматься политикой так же абсурден, если бы кто-то пропагандировал безграмотность. Думая о Родине, мы занимаемся политикой. В грядущей борьбе казаки должны принять участие не как пассивные статисты, а как борцы» [20]. Ми бачимо, що автор дещо ширше трактує політику, ніж діяльність, пов'язану з боротьбою за владу та реалізацією владних повноважень, підмінюючи поняття «політика» поняттям «патріотизм».

Але навіть вільнокозаचा періодика не оминає тенденцій деполітизації козацтва, нібито воно переклало політичні справи на плечі своїх керівників, а еміграція породила сподівання на «авось» та на іншого [19]. Причому, варто відмітити, що на «авось» емігранти стали покладати надії у перші важкі роки вигнання, коли досягнули свою безсильність у вирішенні низки питань, не те що загальнодержавної політики, а навіть облаштування особистого побуту. А на іншого переключили повноваження у більш спокійний період матеріального якщо і не достатку, то наявності матеріального мінімуму, коли на перший план вийшло покращення власного життя, а не ефемерні ідеї повернення до Росії.

Політичну активність козацтву замінювала участь у діяльності громадських організацій та у традиційних органах демократії – правлінні станиць та хуторів. За кордоном для заснування станиці необхідно було компактне проживання 20 козаків, а хутора – сім [32]. І тим не менш, ініціатива до реєстрації станиці чи хутора у Козачому Союзі виходила саме з низу, від цих незначних груп біженців.

Таким чином, розчарування у політиках революційної доби, необхідність заробляти на хліб власними силами, невідповідність політики як сфери для самореалізації сприяли тому, що більшість пересічних емігрантів відмовлялися від активної політичної діяльності. Але це не свідчить про політичну байдужість емігрантської більшості, яка мала усталену думку з приводу актуальних питань того часу, та іноді ці рядові біженці вдавалися до терактів, розчарувавшись у інших методах вирішення проблеми. Козацька компонента еміграції, незважаючи на принципову відмінність точок для зіткнення на політичному ґрунті від великоросійської компоненти, загалом демонструвала те ж ставлення до політиків та політики як сфери суспільного буття. Перспективним, на нашу думку, є звернення в подальшому до української складової еміграційного потоку (ми маємо на увазі не стільки етнічних українців, скільки людей, які позиціонували себе саме як українці). Борці за українську державність меншою мірою відчували розчарування від невдалого політичного досвіду у роки революційного виру, а тому виявляли більшу зацікавленість у політичному житті за кордоном.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеев Н.** На службе у империалистов (англо-русский конфликт и белоэмиграция) / Н. Алексеев. – М.: Красная нов., 1923. – 32 с.
2. **Альф И. (Сеймович И.)** Антанта и Врангель / И. Альф // Антанта и Врангель: сб. ст. – Вып. 1. – М.; Пг.: Гос. изд-во, 1923. – С. 5–39.
3. **Афанасьев А. Л.** Полюнь в чужих полях / А. Л. Афанасьев. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 283 с.
4. **Барятинская М.** Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы (1870–1918) / М. Барятинская. – М.: Центрполиграф, 2006. – 366 с.
5. Белогвардейцы поджигатели войны. – М.: Политиздат, 1932. – 64 с.
6. **Бобринцев-Пушкин А. В.** Патриоты без отечества / А. В. Бобринцев-Пушкин. – Л.: Кубуч, 1925. – 141 с.
7. Вольное казачество. – № 31. – 1929. – 10 марта.
8. Вольное казачество. – № 32. – 1929. – 25 марта.
9. Воспоминания Великого князя Олександра Михайловича / ред. И. В. Захаров. – М.: Захаров, 2009. – 274 с.
10. Воспоминания Великой княгини Марии Павловны / ред. И. В. Захаров. – М.: Захаров, 2004. – 512 с.
11. **Гаспарян А. С.** ОГПУ против РОВС. Тайная война в Париже (1924–1939) / А. С. Гаспарян. – М.: Вече, 2008. – 320 с.
12. **Гетманенко О. Д.** Черная белая гвардия (о судьбе белогвардейцев-эмигрантов) / О. Д. Гетманенко, А. А. Юшко // Военно-ист. журн. – 1989. – № 1. – С. 41–48.
13. **Гончаренко О. Г.** Белоэмигранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М.: Вече, 2005. – 215 с.
14. Дневники императрицы Марии Федоровны (1914–1920, 1923). – М.: Вагрус, 2005. – 703 с.
15. **Дороченков А. И.** Российская эмиграция первой волны о национальных проблемах покинутого Отечества / А. И. Дороченков. – СПб., 1997. – 79 с.
16. **Дьяков В. А.** «Русская идея» в эмигрантских изданиях 1920–1968 гг. / В. А. Дьяков // Славяноведение. – 1995. – № 4. – С. 3–16.
17. **Иванов Ив.** Білогвардійщина – авангардний загін інтервенції / Ив. Иванов. – Х.: ДВОУ – «На варті», 1932. – 103 с.
18. Казак. – 1933. – № 1.
19. Казачье дело. – 1931. – № 4–5.
20. Казачье дело. – 1937. – № 11.
21. **Кантакузина Ю.** Революционные дни. Воспоминания русской княгини, внучки президента США (1876–1918) / Ю. Кантакузина. – М.: Центрполиграф, 2007. – 287 с.
22. **Костиков В.** Не будем проклинать изгнание (Пути и судьбы русской эмиграции) [Электронный ресурс] / В. Костиков. – М.: Международные отношения, 1990. – Режим доступа: http://www.belousenko.com/wr_Kostikov.htm.
23. **Кривошеина Н. А.** Четыре трети нашей жизни / Н. А. Кривошеина. – М.: Русский путь, 1999. – 339 с.
24. **Кулаев И. В.** Под счастливой звездой: записки русского предпринимателя (1875–1930) / И. В. Кулаев. – М.: Центрполиграф, 2006. – 222 с.
25. **Онегина С. В.** Пореволуционные политические движения российской эмиграции в 20–30-е гг. (К истории идеологии) / С. В. Онегина // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 87–99.

26. **Окороков А.** Русские добровольцы / А. Окороков. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 368 с.
27. О смене вех. – Пг.: Логос, Из-во при Думе литераторов, 1922. – 83 с.
28. **Павлов Б.** Первые четырнадцать лет [Электронный ресурс] / Б. Павлов. – Режим доступа: <http://apologetika.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=465>.
29. **Пушкарев С. Г.** Воспоминания историка (1905–1945) / С. Г. Пушкарев. – М.: Посев, 1999. – 131 с.
30. **Раевский Н.** Дневник галлиполийца / Н. Раевский // Добровольцы. – М.: Вече, 2007. – С. 62–262.
31. Русская газета. – 1923. – № 1. – Понедельник.
32. Родимый край. – 1929. – № 2.
33. Родимый край. – 1929. – № 9.
34. Родимый край. – 1930. – № 11.
35. **Соничева Н. Е.** На чужом берегу (К истории русской эмиграции в послеоктябрьский период) / Н. Е. Соничева. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
36. Страница. – 1939. – № 31. – Июль.
37. **Федоров Г.** Путешествие без сентиментов (Крым, Галлиполи, Стамбул) / Г. Федоров. – М.; Л.: Книга, 1926. – 175 с.
38. **Шкаренков Л. К.** Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков. – М.: Мысль, 1986. – 270 с.
39. **Юсупов Ф.** В изгнании / Ф. Юсупов. – М.: Захаров, 2009. – 321 с.
40. **Якимович С.** Русская учащаяся молодежь в белой борьбе [Электронный ресурс] / С. Якимович. – Режим доступа: <http://jung-sibmann.livejournal.com/1125.html>.

Надійшла до редколегії 20.10.2011

УДК 94 (47+477)

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА БОРОТЬБА В КП (Б)У
ПІД ЧАС ПІДВЕДЕННЯ ПОПЕРЕДНІХ ПІДСУМКІВ
УКРАЇНІЗАЦІЇ**

Висвітлено хід обговорення попередніх підсумків проведення українізації та протиріччя у керівництві КП (б)У щодо темпів і форм її впровадження.

Ключові слова: українізація, КП (б)У, О. Шумський, Л. Каганович.

Рассмотрено ход обсуждения предварительных итогов проведения украинизации и противоречия в руководстве КП (б)У относительно темпов и форм ее внедрения.

Ключевые слова: украинизация, КП (б)У, А. Шумский, Л. Каганович.

The author considers processes of debating preliminary results of realization ukrainization policy and contradictions among leadership of CP (b)U devoted to rate and forms its deployment.

Key words: ukrainization policy, CP (b)U, A. Shumsky, L. Kaganovich.

У сучасній історіографії дослідження проблем, пов'язаних із політикою українізації, представлені багатьма роботами вітчизняних та нечисельними – зарубіжних дослідників (наприклад, роботи Т. Мартіна, присвячені національній політиці [3; 15]). Однак напрям вивчення національної політики крізь призму внутрішньопартійної боротьби (як між центральним і місцевим партійним керівництвом, так і всередині партійних організацій на місцях) дослідниками залучається значно рідше. У цьому ключі розглядають проблематику українізації вітчизняні історики Я. Верменич [2] і Г. Єфіменко [5; 6], а також російська дослідниця О. Борисенко [1]. Вивчення цього аспекту видається нам одним з найбільш важливих напрямів досліджень, оскільки партійна політика в період, що розглядається, значною мірою залежала від внутрішньопартійних розбіжностей і дискусій з найбільш спірних питань.

Курс на коренізацію, прийнятий ще XII з'їздом РКП (б) у 1923 р. [10, с. 691–697] почав активно впроваджуватися в Україні із обранням Л. М. Кагановича Генеральним секретарем ЦК КП (б) України у квітні 1925 р. Уже 30 квітня 1925 р. було прийнято постанову про термінове проведення повної українізації і перехід на українське діловодство [9, с. 57–58].

Результати такого прискороного впровадження політики українізації відмітив у своїй доповіді на засіданні Політбюро ЦК КП (б) У 12 травня 1926 р. секретар КП (б)У В. Затонський. Кількісні показники свідчили про успіх українізації: діловодство українською мовою досягло 55% (на початку 1925 р. – 20%), за даними Робітничо-селянської інспекції до 40% розмов між службовцями відбувалося українською мовою [13, арк. 11].

По 14 народним комісаріатам із 71 члена колегій українців нараховувалося 27, росіян – 25, євреїв – 12, інших – 7. З них добре володіли українською 20%, 55% – розуміли і могли підписувати папери, складені українською, 25% володіли погано або не знали зовсім. Для 5650 службовців народних комісаріатів ці показники розподілилися таким чином: 1247 осіб (23%) – добре, 2042 (35%) – середньо, 2366 (42%) – погано [13, арк. 12]. Однак у господарських і торгових установах лише 9,5% службовців добре володіли українською [13, арк. 13]. В армії планувалося українізувати 4 дивізії. Серед військових навчальних закладів дві військові школи – Харківська піхотна і Зінов'ївська кавалерійська та декілька вищих навчальних закла-

дів (Сумська, Київська школа) було повністю українізовано [13, арк. 15–16]. У партії також зросла масова частка українців: якщо на 1 січня 1924 р. вона складала 33,4%, а на 1 січня 1925–37%, то вже в липні 1925–39,9%, а в травні 1926–47% [13, арк. 16]. У своїй доповіді на пленумі ЦК ЛКСМУ у червні 1926 р. В. Затонський наводив дещо інші цифри – 49,9% українців у партії [7, с. 50]. Якщо на 1 квітня 1924 р. з 64 газет в УРСР 24 були українськими, то в травні 1926 р. їх нараховувалося 82, і українські склали 50% від цього числа [13, арк. 23].

Проте цей прогрес українізації мав дещо формальний характер. Як відмічав В. Затонський, коли «курс на українців підвищився» збільшилася кількість партійців, що визначали себе українцями. Проте вони, хоча і були українцями за походженням, не були ними за культурою [13, арк. 16–17]. Таку тенденцію підтверджували і дані профспілок – серед робітників цукрової промисловості українців нараховувалося 70%, а розмовляли українською лише 38%. Для Робітземлісу це співвідношення складало 68% і 20%, для залізничників – 51% і 11%, металістів – 46% і 19%, робітників гірничої промисловості – 39,7% і 19,4% відповідно [13, арк. 25].

Українізація мала виконати завдання виховання національних кадрів, зміцнення авторитету партії в Україні і зміцнення самої партії (в тому числі через боротьбу з опозицією). Але її впровадження гальмувалося небажанням змін на місцях. Як доповідав В. Затонський, по 10 центральним народним комісаріатам було звільнено 63 особи за злісне небажання навчатися української [13, арк. 12]. Зокрема, у інформаційних бюлетнях інформаційно-статистичного відділу ЦК КП (б)У станом на червень–липень 1925 р. відзначалося по Чернігівській губернії, що перехід на українську мову проходить формально, робота курсів із вивчення мови протікає ненормально через малу кількість слухачів і недостатнє охоплення навчанням керівного складу установ [4, арк. 14]. Губнацкомісія при Київському губкомі також звітувала про слабе залучення керівного активу до навчання [4, арк. 14]. Не обійшлося і без плутанини, викликані поспішністю українізації – офіційні органи в Харкові і Москві відмовлялися обліковувати векселі, надруковані українською [4, арк. 14 зв]. У червні 1925 р. у Запорізькому окрузі не було жодного партійця, що вмів би говорити і читати українською [4, арк. 35]. У Херсонській міській парторганізації нараховувався 1% українців і велися розмови, що українізацію слід починати з піонерів та комсомольців, а не з партійців [4, арк. 36]. У Червоній армії в серпні 1925 р. виділялося 6 годин на тиждень на вивчення української мови і українознавства комполітскладом (дані з Подільської губернії) [4, арк. 93].

З іншого боку, заявлені темпи українізації здавалися частині суспільства і партії занадто повільними, що тягнуло за собою як звинувачення у формальному характері українізації, так і вимоги поглиблення і прискорення її. У суспільстві такі настрої були притаманні частині інтелігенції, що виразилося в так званій «літературній дискусії», виступах М. Хвильового. М. Скрипник у своїй статті «Підсумки літературної дискусії» в журналі «Більшовик України» в липні 1926 р. зазначав, що партія пов'язує висловлені М. Хвильовим погляди не з його ім'ям, а з ворожими силами, представленими «новонародженими ідеологами нової української буржуазії» [11, с. 22]. М. Демченко на засіданні Політбюро ЦК КП (б)У зазначав з приводу виступів М. Хвильового, що літературний виступ – це лише форма, за якою ховається певний політичний зміст. Демченко вказав на УАН, як на джерело цих політичних поглядів. За його словами, там виявляється «група захисників української культури з традиціями буржуазної Європи». Також занепокоєння М. Демченка викликало те, що виступи М. Хвильового на сторінках журналу «Комуніст» можуть сприйматися як виступи чиновників з апарату ЦК [13, арк. 64–65].

У партії прибічником посилення процесів українізації був голова Наркомпросу О. Шумський. Вітчизняні та зарубіжні дослідники погоджуються, що велику роль у формуванні його поглядів відіграло його перебування у лавах Української комуністичної партії (боротьбистів). Т. Мартін у своєму дослідженні зазначає, що О. Шумський був типовим національним комуністом, що перейшли до РКП (б) з націоналістичних лівих партій [15, с. 213]. А О. Ю. Борисенко у своєму дослідженні підкреслює, що партійне керівництво свідомо залучало до проведення політики українізації колишніх боротьбистів, оскільки саме вони були її активними прибічниками [1, с. 171].

Однак у О. Шумського вже за перші півроку роботи Л. М. Кагановича в Україні склалася думка, що українізація носить здебільшого формальний характер [13, арк. 121]. Можна припустити, що події, пов'язані з відкриттям оперного театру в Одесі навесні 1926 р., тільки зміцнили його впевненість у цьому. Відкриття театру після тривалої перерви мало стати святом радянської культури. Щоправда, Наркомпрос на чолі із О. Шумським уважав, що сезон має відкриватися україномовною оперою, а в самій Одесі вимагали російськомовної. О. Шумський запропонував перенести відкриття сезону на осінь і розпочати його українською оперою. Було утворено комісію ЦК для вирішення цієї проблеми, і під час її засідання секретар ЦК КП (б)У Ф. Корнюшин висунув проти О. Шумського звинувачення у тому, що він і Наркомпрос мобілізували безпартійні українські шовіністичні маси проти партії і пристібують партію до хвоста українського шовінізму. Подібне звинувачення повторив на засіданні Політбюро

ро ЦК КП (б)У А. Радченко. Після цього О. Шумський, за його словами, змушений був зробити заяву про те, що він бажає піти з Наркомпросу [13, арк. 211].

20 квітня 1926 р. О. Шумський був на прийомі у Й. Сталіна. Це підтвержується даними зошитів (журналів) відвідувань [8, с. 24]. Зміст їхньої бесіди можна частково з'ясувати з листа, котрого Й. Сталін надіслав до ЦК КП (б)У 26 квітня, оскільки перша його частина якраз містить мотиви невдоволення О. Шумського [12, с. 149–154]. Американський дослідник Т. Мартін пов'язує реакцію Й. Сталіна головним чином із листом, якого надіслав до нього Л. Каганович, де повідомлялося про конфлікт за участю Л. Кагановича і О. Шумського. Проте сам дослідник наголошує, що лист Кагановича не датований, і тому не можна стверджувати напевне, отримав його Й. Сталін до або після зустрічі з О. Шумським 20 квітня 1926 р. [15, с. 213]. З тексту листа випливає, що нарком освіти висловив занепокоєння тим, що партійно-профспілкова верхівка гальмує поширення українізації і не залучає до керівництва діячів, безпосередньо пов'язаних з українською культурою. О. Шумський запропонував проводити українізацію в рядах партії і пролетаріату, а також здійснити кадрові зміни, зокрема призначити Г. Гринька головою Раднаркому, а В. Чубаря – генеральним секретарем ЦК КП (б)У замість Л. Кагановича [12, с. 149–150].

Очевидно, що Політбюро ЦК КП (б) У не могло залишити без уваги поведінку О. Шумського, і лист Й. Сталіна став приводом для розгорнутого обговорення позиції наркома освіти з багатьох питань. На засіданні Політбюро 15 травня 1926 р., присвяченому попереднім підсумкам українізації, О. Шумський був змушений пояснити причини конфлікту зі своєї точки зору.

Особливий інтерес становлять правки рукою О. Шумського до стенограми цього засідання. Так, по ходу засідання О. Шумський висуває претензії про нерівне ставлення до «колишніх» у партії і наводить приклад Самутина, якого не обрали в окружком, коли з'ясувалося, що він – колишній боротьбист. У той же час колишнього лівого есера Миколаєва обрали, оскільки він, крім усього іншого – росіянин [13, арк. 119–120]. У поправках, зроблених О. Шумським, міститься також уточнення, що він вже доповідав про цей факт в ЦК. Тоді Л. Каганович, Клименко та інші різко засудили його виступ, і, за словами О. Шумського, «мене затюкали так, що можна подумати, що я скоїв якийсь партійний злочин». О. Шумський також указував на те, що до нього підійшов один з колишніх боротьбистів і дорікнув його в тому, що він узагалі підняв це питання, тому що тепер цей виступ всіх проти О. Шумського зрозуміють як написану директиву бити колишніх боротьбистів [13, арк. 210].

На засіданні розгорілося обговорення російського питання в Україні. Заперечуючи М. Демченку і В. Затонському, О. Шумський стверджував, що росіяни в Україні (в тому числі, серед пролетаріату) хоча і є меншістю, але меншістю керівною. На думку О. Шумського, причини формальності українізації полягають у тому, що Україна раніше була Малоросією, тобто, стара загальноросійська традиція ще сильна. Керівна російська меншина не бажає боротися з інерцією століть русифікації України, оскільки вихована на російській культурі і не має бажання (або волі) робити це [13, арк. 214–215].

О. Шумський підкреслював, що він не виступає за насильницьку українізацію українського пролетаріату і взагалі проти такої постановки питання. Так українізацію розуміють «міський міщанин», якого не беруть на службу без знання української мови і «партієць-активіст», якому партія наказала вивчати мову. О. Шумський заперечував, що зробив з українізації не засіб, а мету і критикував трактування українізації, згідно з яким у зв'язку із затягуванням світової революції і необхідністю орієнтуватися в першу чергу на внутрішні сили, необхідно кріпити союз пролетаріату з селянством, а українізація є один із засобів цієї змички. Звідси випливає, що «кому охота всерйоз займатися цим питанням, якщо революційна ситуація може змінитися на краще, і тоді гострота необхідності цього засобу може принаймні ослабнути» [13, арк. 218–219].

Однак аргументи О. Шумського не були почуті членами Політбюро ЦК КП (б)У. Як уважають деякі дослідники, зокрема Г. Єфименко, насправді формально О. Шумський майже не мав розбіжностей з офіційною позицією ЦК КП (б)У [6, с. 126]. Тому опоненти О. Шумського вважали за краще з'ясувати благонадійність наркома освіти, а не сперечатися з ним по суті. Можна погодитися з Я. В. Верменич, яка у своєму дослідженні стверджує, що обговорення українізації було перетворено на засіб політичного переслідування [2, с. 38]. Так, І. Якір заявив, що О. Шумський повідомив Й. Сталіну «брехню, злісну інформацію», у тому числі щодо Л. Кагановича, за що він повинен понести стягнення («потрібно по м'якому місцю так дати йому, щоб він знав, що українську організацію тріпати не можна, коли вона почала жити ніби добре») [13, арк. 168–169].

Від О. Шумського зажадали пояснень тим кадровим змінам, які він запропонував у розмові з Й. Сталіним, зокрема, щодо кандидатури Г. Гринька. О. Шумський пояснив це так, що Й. Сталіну було запропоновано три кандидатури, але інші не підходили «за своєю партійною молодістю» [13, арк. 129–130]. Клименко у своєму виступі підкреслив, що О. Шумський ніколи не зізнавався у своїх помилках [13, арк. 141–142]. Л. Каганович же процитував листа О. Шумського, адресованого йому, з проханням не надавати значення чуток про

його настрої, тому що після розмови з Л. Кагановичем у нього один настрій – «спокійної роботи, незважаючи на поганий стан здоров'я і втому» [13, арк. 198].

Небажання О. Шумського визнати свою позицію помилковою, простежуване, в тому числі, під час цього засідання Політбюро ЦК КП (б)У, спричинило офіційну реакцію решти керівництва КП (б)У. У листі-відповіді членів ЦК КП (б)У Й. Сталіну містився, поруч із контраргументацією, обґрунтованою фактами і цифрами, доволі емоційний виступ на захист Л. Кагановича. Наводився відсоток українців у партії і комсомолі, зокрема у керівних органах; кількість українських шкіл, стан українізації преси та армії, значне число колишніх боротьбистів на керівних посадах в округах (Київ – Любченко, Кривий Ріг – Крупко, Чернігів – Легкий та ін.) у порівнянні з невеликою часткою їх, власне, у партії (близько 400 колишніх боротьбистів у 150-тисячній партії) [14, с. 398]. Що ж стосувалося оцінки дій Л. Кагановича, яку О. Шумський надав Генеральному секретарю, у листі зазначалося, що вона є злісним викривленням справжнього становища і «ударом по всьому Політбюро» [14, с. 401]. Уже в червні 1926 р., виступаючи на пленумі ЛКСМУ, В. Затонський, засуджуючи виступ М. Хвильового (зокрема, звинувативши того у зневірі в успіх соціалістичного будівництва і немарксизмі), окремо додав, що О. Шумський, захищаючи М. Хвильового, розділяв його погляди, але не намілювався виступити з ними [7, с. 91].

Таким чином, можна припустити, що саме це засідання Політбюро ЦК КП (б)У послужило початком масштабної кампанії проти національного ухилу в партії, засудженого на X з'їзді КП (б) У (20–29 листопада 1927) під назвою «шумськізм», і значну роль у цьому зіграли особистість самого наркома освіти О. Шумського та його дії на цій посаді.

Бібліографічні посилання

1. **Борисенко Е. Ю.** Феномен советской украинизации 20–30-е годы / Е. Ю. Борисенко. – М.: Европа, 2006. – 256 с.

2. **Верменич Я. В.** Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20–30-х рр. ХХ ст. / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 31. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 34–45.

3. Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р. Г. Суни, Т. Мартина. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376 с.

4. Державний архів Запорізької області. – П. 1, оп. 1, спр. 334.

5. **Сфіменко Г.** Про причини появи «волобуєвщини» / Г. Сфіменко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 94–136.

6. Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 9. – С. 251–278.

7. Затонський В. Національна проблема на Україні / В. Затонський. – Х.: Держвидав України, 1927. – 97 с.

8. На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.): справочник / науч. ред. А. А. Чернобаев. – М.: Новый хронограф, 2008. – 784 с.

9. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 784 с.

10. РКП (б). Съезд 12-й. Москва. 1923. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1968. – 903 с.

11. Скрипник М. Підсумки літературної дискусії / М. Скрипник // Більшовик України. – липень 1926. – № 1. – С. 18–37.

12. Сталин И. В. Письмо Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП (б)У / И. В. Сталин // Сталин И. В. Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 8. – С. 149–154.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 102.

14. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918–1933 / сост. Л. С. Гаталова, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2005. – 784 с.

15. Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / Terry Martin. – Cornell University Press, 2001. – 528 p.

Надійшла до редколегії 23.11.2011

УДК 94 (477.63) «1924–1925»

В. П. Бурмага

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИБОРІВ ДО РАД НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1924–1925 рр.

Спираючись на архівний матеріал, проаналізовано особливості організації виборчої кампанії на Катеринославщині в 1924–1925 рр.

Ключові слова: вибори до Рад, списки виборців, збори виборців, виборчі комісії, позбавленці.

Опираясь на архивный материал, проанализированы особенности организации избирательной кампании на Екатеринославщине в 1924–1925 гг.

Ключевые слова: выборы в Советы, списки избирателей, собрания избирателей, избирательные комиссии, лишенцы.

With using some archival materials, an attempt is made to analyze some specific features of organization of election campaign in Ekaterinoslavshina in 1924–1925 years.

Key words: election to Soviets; lists of voters; meetings of voters; election commissions; disfranchised.

Сучасне людство постійно прагне удосконалення своєї самоорганізації. На сьогодні найпоширенішою формою реалізації народовладдя є вибори, які з постійною періодичністю відбуваються у більшості країн світу. В Україні за допомогою виборів формуються важливі й край необхідні інституції, обираються посадовці. Серед них – глава держави, український парламент, представницькі органи місцевого самоврядування. Незважаючи на те, що вивченням інституту виборів займається переважно конституційне право, історики різних поколінь у своїх дослідженнях висвітлювали окремі аспекти, пов'язані з їх організацією.

Так, вивчаючи особливості проведення виборів до сільських рад, автори у своїх публікаціях часто розглядали виборчі збори, концентрували увагу на підсумках проведення виборів і т. ін. [2]. Дніпропетровський історик М. Я. Білан у одній із своїх публікацій розкриває багатогранність роботи партійних органів, спрямовану на зміцнення більшовицьких позицій в сільських радах Півдня України в ході виборчої кампанії 1926–1928 рр. [1]. Радянські історики нерідко зосереджувалися на партійному керівництві проведенням виборів до Рад, бралися до розкриття особливостей виборчих кампаній, порядку формування складу Рад і т. ін. Ці роботи відрізняються високою фактологічною насиченістю, але через відомі ідеологічні обмеження їх автори не могли надавати критичні оцінки.

Після розпаду СРСР історики отримали можливість переглянути попередні оцінки практичних кроків влади на шляху будівництва радянської держави, вивчати раніше заборонені теми, серед яких, наприклад, проблема громадян, позбавлених виборчих прав [7; 9].

Прийняття Конституції СРСР 1924 р. стало знаковою подією на шляху зміцнення союзнаї держави, а запровадження непу на деякий час нормалізувало ситуацію в країні. У взаєминах влади й суспільства виникає хиткий компроміс. Як зазначає А. Я. Лівшин, держава хоч і намагалася формувати класову й соціальну структуру суспільства за допомогою владних інститутів упродовж 1920-х рр. залишалася ще неспроможною ефективно маніпулювати суспільством та регулювати усі сфери його життя [8, с. 94].

Перед безпосереднім зверненням до висвітлення особливостей організації виборів до Рад доцільно зупинитися на деяких термінологічних аспектах цієї проблеми. Напередодні виборів 1924 р. уперше

складалися списки осіб, які брали участь у виборах. Відносно форм обліку зазначеної категорії громадян вважаємо можливим застосовувати термін списки «виборців». Як відомо, не всі громадяни СРСР мали право брати участь у виборах, про що мова піде нижче. Ця категорія громадян заносилася до окремих списків, які назвемо списки «позбавленців». Під поняттям «виборчі списки» ми матимемо на увазі обидві категорії громадян.

Як не дивно, але інформації щодо проведення виборів у СРСР до наукового обігу введено порівняно небагато. Поки що поза увагою дослідників залишаються статистичні дані результатів проведення виборів, цікавою для подальших вивчень є процедура відклику депутата, альтернативність виборів, свідомість виборців і т. ін.

Як відомо, результати виборів до Установчих зборів, проведених наприкінці 1917 р., не забезпечили політичної перемоги більшовицькій партії. Але партійні лідери віддавати владу нікому не збиралися. Розпустивши «неправильний представницький орган», більшовицький уряд був змушений взятися за формування нової виборчої системи, здатної забезпечувати одноосібну політичну владу в країні. Основним органом на місцях і в центрі проголошувалися Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а найвищим представницьким органом став З'їзд Рад. Не буде перебільшенням, якщо ми зазначимо, що творці радянської виборчої системи використали досвід Російської імперії, накопичений у ході організації виборів депутатів до Державної думи. Спільною рисою радянської системи 1918–1936 рр. та системи, діючої в Російській імперії, є їх багатоступеневість. Так, вибори в радянській Росії, а згодом і в СРСР, були триступневими для міського і чотириступневими для сільського населення. Вибори, які не мали таємності, були колективними і проходили у формі зборів шляхом відкритого голосування – підняттям рук «за» або «проти» за кожного кандидата. Підрахунок голосів відбувався безпосередньо на зборах. Прямими залишалися тільки вибори в первинні Ради – міські та сільські. Ради вищих рівнів формувалися відповідними з'їздами делегатів.

Сільські Ради обиралися громадянами, які проживали на її території й мали право брати участь у виборах. Згідно з модусом один член сільради обирався від 100 осіб усього сільського населення без винятків. Робітники фабрик, заводів, радгоспів, промислових підприємств і військовослужбовці військових частин РСЧА мали дещо інше представництво. Названі категорії могли обирати одного члена сільради від 20 осіб. Депутати на районний з'їзд Рад обиралися безпосередньо новим складом обраних членів сільради у ході одного з перших засідань із розрахунку 1 депутат від 500 осіб, які мешкали на території да-

ної сільради. Крім того, делегатів на районний з'їзд Рад мали обирати міські Ради та загальні збори робітників фабрик і заводів, які не брали участі у виборах первинних рад та військовослужбовці військових частин РСЧА із розрахунку – один депутат від 100 виборців зазначених категорій [6, арк. 57–58].

Принциповою новизною радянської виборчої системи стало введення так званого трудового цензу, закріпленого в Конституції. Існували категорії громадян країни Рад, які позбавлялися права брати участь у голосуванні.

Розглянемо детальніше особливості організації виборів на прикладі деяких адміністративних одиниць Катеринославської губернії.

У зв'язку з наближенням перевірочої кампанії усі районні виконкоми 29 серпня 1924 р. отримали таємний циркуляр № 409/с, в якому надавався перелік заходів підготовчої роботи, проведення яких планувалося напередодні виборів делегатів на черговий з'їзд Рад. Серед них перевірка списків громадян, позбавлених виборчих прав; підбір кандидатів на вибори в сільради та райвиконкоми; підбір кандидатур від жінок та сільської інтелігенції (висувалися як правило вчителі). Крім того в документі наголошувалося на необхідності врахування досвіду минулих виборчих кампаній, акцентувалася увага на завчасній підготовці технічного забезпечення проведення виборів і т. ін. [4, арк. 2]. Наступним циркуляром від 8 вересня 1924 р. № 426/с виконкомам ставилося завдання зібрати компрометуючі матеріали від нарсудів, народних слідчих та від міліції на осіб, які згідно з Конституцією УСРР позбавлялися виборчих прав. У документі пропонувалося підібрати подібні компромати відносно тих осіб, які своїми діями «шкодили радянському будівництву», але не підпадали під категорію «позбавленців». Наявність таких відомостей забезпечувала відхилення подібних кандидатур під час виборів у Ради [4, арк. 3].

Організацією й проведенням виборів опікувалися виборчі комісії, які створювалися відповідно до адміністративно-територіального устрою. На 1924 р. Катеринославська губернія складалася з семи округів, які у свою чергу ділилися на 87 районів. Отже, виборчі комісії (для сільської місцевості) в губернії мали таку ієрархічну послідовність: губерньська, окружна, районна, сільська. Зупинимося детальніше на складі двох останніх. Згідно з циркуляром від 1 вересня 1924 р. № 22428, надісланому виконавчим комітетам губернії, сільські виборчі комісії передбачалося формувати у складі чотирьох осіб: уповноважений райвиконкому (голова комісії), голова сільради, голова місцевого КНС та голова сільського КСМ. Районна виборча комісія, яку очолював уповноважений від окрвиконкому, складалася із шести осіб, членами якої були представники від райвиконкому, місцевого КНС, профспілок та КСМ [3, арк. 4].

Уся підготовча робота виборчкомів була спрямована на вирішення двох основних завдань: формування списків «виборців» та «позбавленців» і проведення звітної кампанії щодо роботи виконкомів за попередній період. За результатами проведення перевірки виборчих списків відповідні комісії склали звіти, єдиної форми для яких не існувало, що стало причиною їх суттєвої відмінності та інформаційної насиченості.

Складання та перевірка зазначених списків розпочалася з деяким запізненням наприкінці вересня 1924 р., що пояснювалося тривалою відсутністю нормативних документів на місцях. Бажання місцевих органів вчасно (до 15 жовтня) закінчити проведення відповідної перевірки внесли в роботу «лихоманність та поспішність». Крім того, у містах губернії одночасно складалися списки позбавлених виборчих прав та усіх, хто мав право брати участь у виборах. Слід зазначити, що списки «виборців» у містах складалися вперше. Для забезпечення належної якості та високих темпів виконання цих робіт у містах додатково створювалися ще й виборчі підкомісії.

Незважаючи на досить стислі терміни, кожний округ діяв за відповідним планом проведення цього «місячника», а окружний виборчком намагався забезпечити усі підлеглі виборчками керівною документацією. Практично в усіх округах відбулися робочі наради з відповідальними працівниками, присвячені організації виборчої кампанії, у ході яких крім різних організаційних питань ставилося завдання «створити тверді списки виборців та позбавленців». У ході виконання поставленої задачі за основу було взято виборчі списки минулої кампанії, які збереглися майже всюди. Виборчками широко використовували матеріали судових органів, органів ДПУ, фінансових інспекцій та інших установ. Крім того, до уваги бралися так звані «матеріали приватного характеру» – різні скарги та заяви приватних осіб.

Зазначимо, будь-якого єдиного обліку виборців не існувало. Списки виборців простіше було складати в сільській місцевості, де був налагоджений більш-менш точний облік населення. Складнішою виявилася ситуація в містах. Нерідко облік виборців здійснювався практично наново шляхом поквартального перепису мешканців. У містах до проведення цієї роботи широко залучалися профспілкові організації, які опікувалися складанням списків «організованих виборців», а рештою мешканців займалися будинкові управління.

Цікавий штрих – виборчі списки складалися за формою центрвиборчкому, але за рішенням губвиборчкому зазначена форма доповнювалася додатковою графою: «ким і коли (в якому році) позбавлений виборчих прав». Як правило, списки «виборців» після їх складання оголошувалися на загальних зборах, після чого усі, хто там значився,

отримували запрошення у вигляді виборчої карточки, а списки «позбавленців» вивішувалися в людних місцях. Одночасно ці списки для їх перевірки подавалися у виборчі комісії вищої інстанції. Згідно діючого законодавства перше оприлюднення списків осіб, позбавлених виборчих прав, відбувалося за тридцять днів до голосування, а друге (після розгляду скарг) не пізніше ніж за п'ять днів до початку виборів.

Співробітники районних та окружних виборчкомів перевіряли перш за все «підстави, точність і ясність формулювання причин позбавлення виборчих прав». У ході цієї перевірки було виявлено масові випадки порушення вимог законодавчих актів щодо позбавлення громадян виборчих прав. Так, наприклад, у Бердянському окрузі більш-менш правильні списки «позбавленців» були складені тільки в Царево-Костянтинівському районі, а інші райвиборчками масово позбавляли громадян виборчих прав безпідставно. Подібні випадки мали місце в Катеринославському окрузі, в результаті чого складені списки відправлялися на доопрацювання. У ході перевірки було встановлено випадки позбавлення виборчих прав осіб, яких місцеві органи «запідозрили в контрреволюції» (без будь-якого узгодження з ДПУ), колишніх білогвардійців, які не перебували на особливому обліку ДПУ, кустарів-одноосібників і т. ін. У Запорізькому окрузі деякі райвиборчками безпідставно позбавляли громадян виборчих прав, мотивуючи це так: «противник радянської влади», «відповідач», «не виконав розпорядження радянської влади», «підозрюється в крадіжці», «варить самогон», «не сплачує податки», «підриває авторитет працівників» і т. ін. У списках «позбавленців» Олександрійського округу причиною позбавлення виборчих прав значилося: «різник», «кантор єврейської синагоги».

Як видно із наведених прикладів, члени місцевих виборчкомів не були позбавлені фантазій, а масове використання «матеріалів приватного характеру» суттєво розширило списки «позбавленців». Про виявлення подібних порушень йшлося навіть у місцевій пресі, на сторінках якої широко висвітлювався хід підготовки та проведення виборів. Так, у газеті «Думка» (щоденний орган Мелітопольського окружного КП (б)У, окрвиконкому та окрпрофбюро) за 21 жовтня 1924 р. надавалися матеріали щодо перевірки «списків позбавленців» с. Ново-Михайлівка Генічеського району, у ході якої вставлено, що 88% позбавлених права голосу стали жертвами зведення особистих рахунків голови місцевого КНС [5, арк. 31]. Завдяки реальній перевірці на рівні окрвиборчкомів чимало помилок вдалося усунути, про що свідчила відносно невелика кількість поданих скарг. Це були переважно клопотання про поновлення виборчих прав. Найчастіше їх подавали колишні торгівці, колишні білогвардійці, члени правління

церковних общин, амністовані бандити (не виключається, що це були колишні противники радянської влади – *В. Б.*) і т. ін.

У ході складання списків «позбавленців» нерідко виникали неабиякі труднощі при визначенні виборчого права деяких категорій громадян. Серед них – члени сімей торгівців (позбавляли у Мелітопольському окрузі – *В. Б.*); військові чиновники та офіцери «старої армії», які не перебували на службі, але проживали на території, зайнятій білогвардійськими військами; дружини колишніх городових, жандармів, земських начальників; декласований елемент (наприклад жебраки); робітники-домовласники, які мали прибуток від здавання частини житла в оренду; священники, які добровільно зняли з себе сан.

Наведемо статистичні дані щодо загальної кількості виборців, які збереглися по трьох округах (Мелітопольський, Запорізький, Павлоградський). Отже, у результаті проведення «місячника» до списків «виборців» було включено 497 462 особи (у 1923 р. – 472 969 осіб), а до списків «позбавленців» потрапило 20 822 особи (у 1923 р. – 23 713 осіб). Усього в ході проведення кампанії було подано 1 340 заяв щодо відновлення у виборчих правах. На підставі наведених даних можна зробити висновок, що кількість виборців у зазначених округах збільшилася на 5,2%, а табір «позбавленців» зменшився на 12,2% у порівнянні з 1923 р. За офіційними даними всього лише 6,4% «позбавленців» подали заяви у відповідні комісії з клопотанням про відновлення виборчих прав, що може свідчити про відповідну прозорість складання виборчих списків та переконливе законодавче підкріплення прийнятих рішень.

Практично зараз же після проведенням «місячника» складання виборчих списків, наприкінці жовтня – на початку листопада 1924 р., місцеві органи розпочали звітну кампанію, яка досить широко висвітлювалася в місцевій пресі. Ураховуючи той факт, що публікації в газетах мали відверто агітаційний характер, спробуємо висвітлити деякі особливості проведення цієї кампанії на матеріалах виконкомів. Заради справедливості слід зазначити, що в розпорядженні автора були матеріали лише окремих органів влади, на підставі, яких можна визначити загальні тенденції, виявлені у ході звітної кампанії, що проводилася у вигляді зборів населення. Доповідачі, які виїздили на місце, відзначають низьку активність сільського населення. Це пояснювалося посівною кампанією та слабкою роботою місцевих органів влади. Найчастіше у зборах брали участь до 200 селян, а найбільша кількість присутніх фіксувалася в с. Рубанівка (1 500 осіб).

У ході проведення таких зборів відбувався своєрідний діалог суспільства (у даному випадку його частини – селянства) з владою. Апелюючи до представників влади, селяни найчастіше ставили різ-

номанітні питання про землеустрій та податки. Однак, порушувалися й інші питання. Так, наприклад, було з'ясовано, що мешканці деяких сіл узагалі не проінформовані про роботу сільради. У с. Менчикури селяни не знали куди подівся врожай від громадських засівів (11 десятин), як було використано гроші, зібрані на ремонт школи і т. ін. Інформованість селян залишалася на низькому рівні. Таємницею для деяких із них був, наприклад, розмір платні за реєстрацію актів громадянського стану (у деяких сільрадах за таку реєстрацію вимагали стати членом Повітряфлоту), не зрозумілими для багатьох були критерії позбавлення права голосу, висловлювалися претензії щодо роботи податкових комісій, діяльність яких, за словами селян, була непрозорою, велика плутанина існувала при призначенні різних пільг. На багатьох зборах ставилося питання про відповідність закупівельних цін на хліб, які залишалися фіксованими, й цін на промислові товари. Селяни Веселовського району скаржилися на те, що їм за дорученням місцевої міліції доводилося утримувати арештованих на своєму подвір'ї, мали місце випадки, коли дітей бідняків безпідставно виключали зі школи, селянам доводилося платити податки на землю при її повній відсутності, надходили скарги на страхові компанії, які відмовлялися виплачувати страховку за втрачену худобу і т. ін.

Представники окрвиконкомів, які перебували на зборах, відзначають, що мешканці деяких сіл узагалі не розуміли різниці між призначенням на посаду й обранням. Наводяться факти, які негативно характеризують діяльність та поведінку місцевих відповідальних працівників. Так, наприклад, на зборах селяни акцентували увагу на поведінці секретаря одного з райпарткомів, якого підозрювали в крадіжці 500 пудів крупи. Присутні звинувачували його у спекуляції золотом, у перепродажу коней, у пияцтві та розпусті, що нанівець зводило авторитет цього відповідального працівника. Голови сільрад нерідко спілкуються з мешканцями виключно через офіційні накази, ігноруючи таким чином громадськість. Мали місце випадки, коли сільська адміністрація опікувалася тільки зборами податків, зовсім не переймаючись нагальними потребами місцевої громади, серед яких ремонт мостів, доріг, утримання пожежних команд і т. ін. Інколи фіксувалася повна відірваність радянських апаратів від сільських громад. Селяни у своїх скаргах зазначали, що під час прийняття рішення ніякі питання на зборах не обговорювалися, у результаті чого їм пропонувалися завчасно підготовлені проекти [4, арк. 35–38].

Отже, «місячник» став початком передвиборчої кампанії, у ході проведення якого поступово посилювався інтерес населення до виборів, пробуджувалася активність громадян. Більшість населення бояла-

ся позбутися виборчих прав. Основним організаційним ядром у ході проведення «місячника» стали окружні виборчі комісії, які намагалися організувати роботу на місцях та виправити помилки своїх підлеглих комісій.

Під час складання виборчих списків виявився досить низький рівень компетенції сільських та районних виборчкомів. Особливо гостро цей недолік проявився під час визначення права участі громадян у виборах. У свою чергу, сільські виборчками у стислі терміни виконали величезну технічну роботу, вперше склавши списки «виборців».

Результати проведення звітної кампанії забезпечили формування повної уяви про гострі проблеми, які хвилювали селян та визначили негативні тенденції в поведінці деяких низових радянських органів та їх відповідальних працівників, що чітко фіксувалося селянами і не сприяло підвищенню загального авторитету й зміцненню влади на місцях.

Бібліографічні посилання

1. **Билан Н. Я.** Укрепление сельских Советов в период избирательной кампании 1926–1928 гг. (на материалах Юга украинской ССР) / Н. Я. Билан // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: сб. науч. тр. – Д., 1973. – Вып. 4. – С. 69–76.

2. **Босий С. В.** З історії боротьби проти куркульства під час виборів до сільських Рад України в 1928–1929 рр. / С. В. Босий // Укр. іст. журн. – 1958. – № 2. – С. 24–32.

3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р 158, оп. 1, спр. 1.

4. ДАДО. – Ф. Р 158, оп. 1, спр. 12.

5. ДАДО. – Ф. Р 158, оп. 1, спр. 19.

6. ДАДО. – Ф. 2709, оп. 1, спр. 26.

7. **Красильников С. А.** На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.) / [Электронный ресурс] / С. А. Красильников. – Режим доступа: http://www.zaimka.ru/soviet/krasiln1_p1.shtml

8. **Лившин А. Я.** Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы Гражданской войны и нэпа? / А. Я. Лившин // Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–112.

9. **Фёдорова Н. А.** Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных [Электронный ресурс] / Н. А. Фёдорова. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/05/06/1268032507/Fedorova_Lisency_1920-h_godov.pdf

Надійшла до редколегії 01.11.2011

В. М. Кузеванов

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

РЕВОЛЮЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1917–1938 рр.)

Висвітлено проблему логічного підходу у дослідженні ролі революцій та релігійного чинника у економічному, суспільно-політичному та духовному розвитку України на початку ХХ ст.

Ключові слова: революції, логічний підхід, релігійний чинник, священники, економічне та політичне життя, репресії щодо церкви.

Освещена проблема логического похода в исследовании роли революции и религиозного фактора в экономическом, общественно-политическом и духовном развитии Украины в начале ХХ в.

Ключевые слова: революции, логический подход, религиозный фактор, священники, экономическая и политическая жизнь, репрессии против церкви.

The article deals with a logical approach to investigate the role of revolution and the religious factor in the economic, social, political and spiritual development of Ukraine in the early twentieth century.

Key words: revolution, a logical approach, the religious factor, the priests, economic and political repressions against the church.

Чи є логічний взаємозв'язок між Першою світовою війною, революціями 1917 р., громадянською війною, голодоморами й репресіями? Це закономірні (теоретично й логічно обгрунтовані) етапи історичного процесу чи це спонтанні й випадкові етапи? Вивчення цього логічного (або випадкового) взаємозв'язку важливо не тільки з боку теоретико-методологічного підходу, але й з боку гуманітарного підходу. Історик В. В. Іваненко, розглядаючи пріоритети дослідження української історії, констатує значимість дослідження голодоморів і репресій у морально-етичному й психолого-політичному плані як найтрагічніших сторінок нашого щонедавнього минулого [1, с. 3].

Розглянемо різні варіанти теоретико-методологічного підходу для виявлення основних причин виникнення й наслідків революцій 1917 р. Це були стихійні й випадкові етапи історичного процесу, засновані на синергетичній концепції спонтанності й випадковості? Або це був закономірний історичний процес, обгрунтований історичним матеріалізмом і марксистсько-ленінською методологією? Не можна виключати й системний підхід, що розглядає вплив зовніш-

ньої системи на Російську імперію. Наприклад, гіпотезу про прагнення урядів західних країн послабити Російську імперію за допомогою воєн, а також на основі занесених ззовні ідеологій і революціонерів. А Росія на початку ХХ ст. виходила на перше місце у світі по темпах економічного розвитку й зростання ВВП [6, с. 31].

Можна розглядати аналізовані етапи й з боку тотальної редукції історичного до літературного. У тому числі розглядати лютневу революцію 1917 р. у сюжеті першого військового перевороту, коли російські генерали організували змову й скинули царя, «порекомендувавши» йому передати верховну владу Тимчасовому комітету Державної думи. А після того, як Тимчасовий уряд не зміг усунути зовнішні й внутрішні погрози, російські генерали за допомогою змови й другого військового перевороту передали владу більшовикам (у жовтні 1917 р.).

На наш погляд, найбільш прийнятним для історичного аналізу є порівняльний метод, що розглядає економічний, соціально-політичний і духовний хід розвитку Росії й України до революції (до Першої світової війни) і хід розвитку Росії й України після революції. Щоб перевести наше теоретичне «революційне» питання з онтогносеологічних підстав на практичний фундамент, будемо розглядати хід історичного процесу на перевірці істинності й науковості двох гіпотез, що описують логічну закономірність послідовності основних етапів історичного процесу: довоєнна динаміка соціально-економічного розвитку (остання третина ХІХ ст. – 1914 р.) – хід Першої світової війни – революції 1917 р. – громадянська війна – голодомори й репресії української еліти, у тому числі священників.

Перша гіпотеза обґрунтована на логічних поняттях і історичних фактах, що мають певну логіку й закономірність у хронологічній послідовності вищевказаних етапів історичного процесу. У тому числі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Росії й Україні відзначалася позитивна динаміка соціально-економічного розвитку. А економіка, після скасування кріпосного права, розвивалася семимильними кроками, обганяючи по динаміці розвитку економіку Сполучених Штатів Америки, Англії й Франції. Відповідно до нашої гіпотези ці три країни (у тому числі їхні уряди) об'єдналися з метою усунення Росії із числа лідерів економічного розвитку, що й стало головною причиною Першої світової війни, у результаті якої Росія була знекровлена й знята з успішної дистанції економічного розвитку, а значна частина України була окупована Німеччиною. Відповідно до цієї гіпотези основною причиною революцій 1917 р. було ослаблення військової й економічної міцності Росії в результаті Першої світової війни. А військові перевороты (революції) було здійснено для зміни військово-політичної ситуації, виходу з військово-економічної кри-

зи й установаження перемир'я між воюючими країнами. У результаті був установлений Брестський мир на початку 1918 р. Після цього перемир'я почалася громадянська війна з наступними голодоморами й репресіями. Було знищено (і вислано) російську й українську еліту, а також припинено економічний, соціально-політичний і духовний хід розвитку Росії й України.

Друга гіпотеза заснована на нетрадиційному методологічному підході. Якщо перша гіпотеза заснована на системному підході (переважний вплив зовнішньої системи або зовнішнього фактора) і на теорії неоглобалізму (панування транснаціональних фінансово-промислових компаній), то друга гіпотеза пояснює вищевказаний хід (послідовність) етапів історичного процесу як стихійний і випадковий процес на основі синергетичної концепції спонтанності й випадковості, на основі аксіологічних підходів, а також на основі історико-богословських теорій.

Наукова, політична й гуманітарна актуальність розгляду цих гіпотез складається не тільки в спробі повторної реалізації й інтерпретації історичних артефактів. Розгляд цих гіпотез може стати також новим методологічним обґрунтуванням при можливому історичному дослідженні причин і наслідків сучасних арабських революцій на півночі Африки й Близькому Сході, а також при розгляді причин і наслідків оранжевої революції в Україні.

Розглянемо докладніше передісторію війни й революцій для деталізації й аналізу першої гіпотези. Навіть мінімальний історичний аналіз показує, що Україна (разом з Росією) в 1894–1914 рр. розвивалася семимільними кроками в соціально-економічній і демократичній сферах. І ці семимільні кроки забезпечувала демократична й духовна (у тому числі й православна) атмосфера в суспільстві, що сприяла розвитку нових продуктивних сил і нових виробничих відносин. Наприклад, подвоїлося споживання цукру й кількість мануфактури, що доводиться на одиницю населення, а внески в державних ошадних касах зросли із трьохсот мільйонів у 1894 р. до двох мільярдів рублів у 1913 р. [7, с. 568–569], з 1894 до 1913 р. у п'ять разів збільшився видобуток кам'яного вугілля в Донецькому басейні [7, с. 569]. Виплавка чавуну за 20 років збільшилася майже вчетверо, а міді – уп'ятеро [7, с. 570]. І по темпах середньорічного приросту промислової продукції Україна разом з Росією в цей період обганяла всі європейські країни і йшла врівень зі США [6, с. 31].

Не менш важливі успіхи були й у духовній сфері, у сфері освіти. Росія, разом з Україною, була вже в кроці від загального навчання. Число учнів до 01.01.1912 р. уже перевищувало 8 мільйонів (5% населення). У тому числі й завдяки тому, що з 1894 р. по 1914 р. ви-

трати держави, земства й міст на народне утворення зросли в сім разів [7, с. 575].

Цей підйом економіки й добробуту народних мас був однією із причин розвитку політичного, духовного, у тому числі й релігійного життя, коли багато хто вже могли думати не тільки про хліб насушний, але й про політику, про душу, про предмети вищого порядку. У вищій школі почали виникати різні релігійні гуртки. У 1913 р. російське студентство вперше брало участь у з'їзді світової християнської молоді в Сполучених Штатах [7, с. 583]. Відбулися серйозні зрушення й у демократизації громадського життя. Із 1906 р. у Росії став функціонувати представницький законодавчий орган – Державна дума, у якій працювали й представники України.

Не тільки прихильники монархічних поглядів, але й прихильники протилежного табору визнавали успішний розвиток економіки Росії й України. В. Ленін у книзі «Развитие капитализма в России» відзначав, що тільки за 10 років (1886–1896 р.) виплавка чавуну в Росії потроїлася. Тоді як Франція зробила подібний крок за 28 років, Сполучені Штати за 23 роки, Англія за 22 роки [3, с. 490]. Особливо значні темпи економічного розвитку відзначалися в Україні, у тому числі в Донецькому басейні й Катеринославській губернії. За 10 років, з 1885 р. по 1895 р., виробництво й вивіз вугілля в Донецькому басейні збільшилося у 2,5 рази [3, с. 493]. У Катеринославській губернії з 1876 р. по 1892 р. число парових машин збільшилося в 10,9 рази [3, с. 508], у той час як по всій Росії число парових двигунів зросло втричі [3, с. 507]. Таким чином, вищевказані історичні факти свідчать про позитивну динаміку соціально-економічного, політичного й духовного розвитку Росії й України.

Однак логіку розвитку подальших етапів історичного процесу після революцій (військових переворотів) 1917 р. змінила логіка російських генералів, що організували військові перевороти з метою встановлення миру з Німеччиною й відновлення економічної міцності Росії. Наприклад, наприкінці лютого 1917 р. генерали Брусілов, Еверт, Алексєєв, Рузьський і Сахаров просили царя Миколу II зректися престолу з метою усунення внутрішніх і зовнішніх загроз Російській імперії [7, с. 757–758]. Так, після другого військового перевороту більшовики встановили Брестський мир і зупинили Першу світову війну на Східному фронті. Але логіка наступних етапів історичного процесу вже підкорялася не генеральській логіці, а законам історичного матеріалізму, диктатурі пролетаріату. Тому що основоположники марксизму-ленінізму давно чекали зручного випадку для реалізації своїх утопічних ідей на російській землі, шляхом знищення не тільки російської державності, але й знищення станового хребта Російської імперії – православної ідеології як головної й цивілізаційної сутності

російської соціально-політичної системи. Тому наступні (після революції) етапи цілком відповідали марксистсько-ленінській логіці: громадянська війна й установа диктатури пролетаріату, голодомори й репресії проти православного народу Росії й України.

Розміри даної статті не дозволяють привести всі факти й дослідження з обґрунтування світоглядної позиції К. Маркса, Ф. Енгельса й В. Леніна до Росії, України й православ'я. Приведемо лише деякі факти з переписки між К. Марксом, Ф. Енгельсом і Й. Вейдемейером. По-перше, зневага до української нації, висловлена Ф. Енгельсом у листі до Й. Вейдемейера 12 квітня 1853 р.: «Что касается бывших польских провинций по эту сторону Двины и Днепра, то я о них и слышать не хочу с тех пор, как узнал, что все крестьяне там украинцы» [5, с. 487]. А в К. Маркса дуже часто при оцінці російської й слов'янської історії зустрічаються безсторонні відгуки про росіян. Наприклад, «Канальи русские» [5, с. 505]. Ф. Енгельс при описі російсько-турецької війни 1854 р. також займає антиросійську позицію: «Я бы очень хотел, чтобы русских хорошенько побили» [5, с. 510]. І радить, яким чином може бути успішною атака з моря берегових батареї Севастополя [5, с. 511]. К. Маркс, плануючи заміну релігій новим комуністичним світоглядом, уважав, що греко-слов'янське населення приречене на загибель разом з попівською організацією суспільства [5, с. 299]. А про те, як жагуче мріяв Ф. Енгельс про виникнення революції в Росії, говорить витяг з його листа Й. Вейдемейеру: «Впрочем, хорошо, что на этот раз революция встретит солидного противника в лице России, а не такие бессильные пугала, против которых ей пришлось выступать в 1848 году» [5, с. 488]. Згадуючи ленінське припущення, що «Из искры возгорится пламя», можна відзначити, що полум'я ленінської громадянської війни й комуністичного геноциду православного народу України зайнялося не тільки від Комуністичного Маніфесту й Комуністичного Інтернаціоналу, але й від іскри особистої ненависті К. Маркса й Ф. Енгельса до слов'ян, українців і православ'я. В. Ленін також підкреслював: «Мы должны бороться с религией. Это – азбука всего материализма и, следовательно, марксизма» [4, с. 418].

Результати більшовицької боротьби з релігією, у тому числі й боротьби із православним народом України, представлені в статті «А был ли геноцид православия в Украине?» [2]. У цій роботі обґрунтовується думка про те, що комуністичний геноцид православ'я й репресії проти православного народу України й Української Православної церкви (1918–1938 р.) здійснювалися й за допомогою голодоморів, коли вилучення церковних цінностей проводилося під цинічним гаслом допомоги голодуючим. І акція по вилученню цінностей привела не тільки до безпосереднього вилучення цінностей із храмів, але й

до закриття церков, арешту священиків, переслідуванню віруючих [2, с. 26]. А колективізації й Голодомору 1932–1933 р. передувала нова антирелігійна кампанія, почата в 1928–1929 р. [2, с. 25]. Тому в статті обґрунтовується також висновок про те, що голодомори в Україні були спрямовані не проти українського народу, українських націй або проти українських селян, а конкретизується спрямованість голодоморів передусім проти православного народу України. Це підтверджується також і тим, що на братських могилах, де були поховані жертви Голодомору 1932–1933 р., були встановлені пам'ятники з великими хрестами [2, с. 27]. У зв'язку з вищевказаними фактами ми не згодні також з тим, що головною причиною голодомору 1932–1933 р. була жорстока помста кремлівської влади і її оточення українському селянству за розпачливий опір у реалізації розбійницької колективізації [1, с. 5].

Відповідно до наших висновків необхідно підтвердити першу гіпотезу про те, що після революції 1917 р. було припинено динамічний соціально-економічний і духовний розвиток Росії й України й логіка етапів історичного процесу розвивалася не по царському сценарію й не по сюжетах російських генералів, а по сценарію марксистсько-ленінських ідеологів і кровожерливих українських більшовиків, що знищили українську духовну еліту. Такий висновок також обґрунтовується й на основі аксіоми про те, що будь-яка релігійна група є найголовнішим базовим цивілізаційним елементом структури людства [2, с. 21]. І православна цивілізація, по дослідженнях А. Тойнбі, є однією з головних цивілізацій Макрохристиянського цивілізаційного світу, що склався до кінця XIX ст. – Східнослов'янсько-Православною цивілізацією [8], чого ніяк не хотіли розуміти російські й українські більшовики.

Порівнюючи причини й наслідки революцій 1917 р. і арабських революцій 2011 р., можна відзначити деякі загальні ознаки:

– більшість арабських революцій по суті є військовими переворотами, замаскованими під народні революції. Ініціатива таких переворотів може виходити як від своїх генералів, так і від іноземних генералів. Наприклад, від генералів ЦРУ;

– дуже часто ці військові перевороти закінчуються громадянською війною й/або встановленням більш тоталітарної й репресивної політичної влади.

Бібліографічні посилання

1. Іваненко В. В. Соціально-політичні та національні аспекти голодного лихоліття в Україні міжвоєнної доби / В. В. Іваненко // Грані. – 2004. – № 2. – С. 3–9.

2. Кузеванов В. М. А был ли геноцид православия в Украине? / В. М. Кузеванов // Філософія. Культура. Життя: міжвузівський зб. наук. пр. – Вип. 33. – Д.: Дніпропетр. держ. фінансова академія, 2009. – С. 21–28.

3. **Ленин В. И.** Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат. – Т. 3. – 792 с.
4. **Ленин В. И.** Об отношении рабочей партии к религии / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат. – Т. 17. – С. 415–426.
5. **Маркс К.** и **Энгельс Ф.** Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 28. – 710 с.
6. **Мульатули П. В.** Строго посещает Господь нас гневом своим / Император Николай II и революция 1905–1907 гг. / П. В. Мульатули. – СПб.: ДЕРЖАВА: САТИСЪ, 2003. – 384 с.
7. **Ольденбург С. С.** Царствование Николая II / С. С. Ольденбург. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 764 с.
8. **Тойнби А.** Исследование истории: Цивилизация во времени и пространстве / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. К. Я. Кожурина. – М.: АСТ: АСТМОСКВА, 2009. – 863 с.

Надійшла до редколегії: 28.04.2011

УДК 351.713: 94 (477) «1929/1939»

Д. В. Архірейський

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

МИТНІ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1929–1939 рр.

Розглянуто особливості структурно-організаційних перетворень радянської митної системи на теренах України в 1929–1939 рр.

Ключові слова: митна система, митний кодекс, митні установи, митниця.

Рассмотрены особенности структурно-организационных преобразований советской таможенной системы на территории Украины в 1929–1939 гг.

Ключевые слова: таможенная система, таможенный кодекс, таможенные учреждения, таможня.

In the article the features of structural-organizational transformations of the soviet custom system on territory of Ukraine in 1929–1939 are examined.

Key words: custom system, custom code, custom establishments, custom.

Вступ. Митна справа України як явище україні рідко ставала об'єктом історичних досліджень. Не була винятком і митна справа радянського часу. Митні структури УСРР доволі швидко перейшли

під повний контроль Москви, тому розглядалися радянськими дослідниками, як правило, в якості невід'ємної складової російської чи загальносоюзної митної системи. Тільки з 1990-х рр. вітчизняні історики почали досліджувати цю проблему, яка, втім, і досі залишається недостатньо вивченою, що, врешті-решт, і обумовлює її актуальність.

Постановка завдання. Вивчення будь-якої системи змушує дослідника насамперед звернути увагу на її організацію та структуру. Митна система не є винятком. Метою даної статті є дослідження організаційно-структурних змін радянського митного відомства з кінця 1920-х – до 1939 рр., тобто в історичний період, який характеризується одноосібним правлінням Й. Сталіна і переднем Другої світової війни. У першу чергу розглядаються митні установи України, які саме в цей час остаточно переходять під контроль Головного митного управління Наркомторгу СРСР.

Результати дослідження. 19 грудня 1928 р. Центральний виконавчий комітет і Раднарком СРСР своєю постановою затвердили перший радянський Митний кодекс, який вступав у дію з 1 січня 1929 р.

За кодексом загальне управління радянською митною справою залишалося за Наркоматом зовнішньої і внутрішньої торгівлі (Наркомторг) СРСР, який здійснював це завдання через Головне митне управління (ГМУ). Основні функції та обов'язки останнього залишалися незмінними, відповідними до Митного статуту 1924 р. Кодекс визначав функції ГМУ таким чином:

- «організація і управління митними установами СРСР;
- розробка питань митної політики;
- участь у розробці проектів міжнародних договорів і конвенцій у частині, що стосувалася митно-тарифної справи;
- розробка проектів митних тарифів і вирішення питань, пов'язаних з їх застосуванням;
- видання в необхідних випадках, за узгодженням з Народним комісаріатом фінансів Союзу РСР та іншими зацікавленими відомствами, будь-яких правил, інструкцій та розпоряджень із митної справи;
- нагляд за виконанням митними установами законодавчих постанов та адміністративних розпоряджень;
- розробка заходів із здійснення задач, покладених на митні установи, зокрема, розробка заходів із боротьби з контрабандою та іншими порушеннями митних постанов і спостереження за їх здійсненням;
- вирішення справ про контрабанду і про митні порушення за скаргами щодо рішень митниць, що не входять до районів (дії) відділень Головного митного управління, розгляд скарг щодо рішень митниць, а також розгляд скарг у межах нагляду за зазначеними справами всіх митних установ;

– складання проектів фінансових кошторисів і керування касово-бухгалтерською справою всіх митних установ;

– зняття, за згодою з Народним комісаріатом фінансів Союзу РСР, з рахунків митних установ, що не входять до районів (дії) відділень Головного митного управління, неправильно нарахованих митних зборів і безнадійних щодо надходження недоїмок на суму не більше 3 тис. карб.;

– затвердження граничних такс на... вантажно-розвантажувальні та інші роботи у митних установах, а також граничних розмірів сплати при здійсненні робіт господарського характеру;

– організація і ведення митної статистики» [10, с. 129, 130].

Слід зазначити, що кодекс істотно розширив коло функціональних обов'язків ГМУ. Уперше радянське митне управління допускалося до розробки теоретичних питань митної політики, проектів міжнародних митних договорів і конвенцій, отримувало право видавати різні правила, інструкції, вказівки з митної справи. Разом із розробкою проектів митних тарифів ГМУ могло тепер вирішувати питання, пов'язані із застосуванням тарифів [10, с. 130]. Усе це в сукупності підвищувало значення Головного митного управління, насамперед, в очах підлеглих відділень у союзних республіках.

Як зазначив В. Чорний, «прийнятий в 1928 р. Митний кодекс СРСР не вніс значних змін в організацію митного управління, але чіткіше й детальніше, ніж Статут (1924 р.), визначив компетенцію ГМУ. У розвитку митної справи в СРСР цього періоду була помітна тенденція до поступового спрощення системи митних органів. Цей митний кодекс уже не передбачав на території СРСР районних митних інспекторських управлінь» [21, с. 208].

ГМУ керувало діяльністю мережі так званих відділень, а також митниць і митних постів, що складалі разом радянську митну систему. Утім, кодекс 1928 р. припинив існування в цій системі такої структурної складової як управління районних митних інспекторатів [14]. Уповноважені Наркомторгу СРСР при урядах союзних республік продовжували виконувати за кодексом свої попередні обов'язки [21, с. 207]. Але, судячи з усього, вони поступово відсторонювалися від митної справи, яка все більше зосереджувалася під контролем апарату ГМУ Наркомторгу СРСР.

Кодекс наділяв Наркомторг правом створювати, переміщувати та ліквідовувати відділення ГМУ, а також визначати райони їхньої діяльності, щоправда, все це за узгодженням з урядами відповідних союзних республік. Також за узгодженням Раднаркомів радянських республік Наркомторг СРСР мав право призначати, переміщувати та звільняти начальників відділень ГМУ та їхніх помічників. Начальни-

ки ж відділень наділялися правом призначати, переміщувати та звільняти підлеглих управляючих митницями та їх помічників. Управляючі митницями мали право призначати, переміщувати та звільняти підлеглих їм управляючих митними постами. Усі інші співробітники митних установ – від відділень до постів – призначалися, переміщувалися та звільнялися керівниками відповідних установ [11, с. 35].

Кодекс став основою для суттєвої реорганізації митної системи, в тому числі на теренах України. Одна з його статей передбачала ліквідацію багатьох другорядних митних установ. Протягом 1929 р. відбувалося поступове обмеження сфери діяльності митних органів України. Спочатку, 29 березня, було затверджено перелік портів (з митними установами в них), відкритих для заходу іноземних суден. До цього списку потрапили лише Одеський, Миколаївський та Херсонський порти. За наказом ГМУ від 15 листопада зі списку українських митниць, уповноважених оглядати поштові відправлення, виключалися Волочиська і Харківська митниці, причому район, що обслуговувався Харківською митницею, переходив під контроль Московської [21, с. 207]. У рамках нової масштабної реорганізації митної системи 27 листопада 1929 р. Українське відділення (УВ) ГМУ видало наказ про ліквідацію Херсонської митниці [3, арк. 18]. 7 грудня 1929 р. вийшов циркуляр ГМУ, за яким з 1 січня 1930 р. ліквідовувалася Харківська митниця з приписаними до неї складами, за винятком складу Дніпробуду на Кічкасі [11, с. 35].

Про дійсний розмір структурної реорганізації митного відомства може свідчити приклад змін у цей час в Одеській митниці. Її штат протягом 1929 р. був скорочений з 300 до 34 осіб. У структурі митниці залишили лише три відділи – вантажний, судно-пасажирський і поштовий. Усе складське господарство митниці разом з пакувальними службовцями, комірниками, вагарами і митною артіллю було передано Одеському порту [13, с. 68].

Незважаючи на наявність профспілок та урядові декларації про народність влади тощо, доля звільнених митників керівників митного відомства, схоже, особливо не цікавила. Це підтверджує історія звільнення останнього управляючого Херсонською митницею Новака, який пропрацював у митній системі майже сім років. Дізнавшись у листопаді 1929 р. про ліквідацію своєї установи, а отже, й про своє звільнення, він почав клопотатися про своє подальше працевлаштування у митній системі. Утім, ані начальник УВ Вуйтик, ані тодішній управляючий Одеською митницею Кріпак, до якого просився на роботу Новак і який попередньо давав відповідну обіцянку, не задовільнили його прохання [3, арк. 18]. Якщо так ставилися до керівників низових митних установ, то що вже казати про рядових митників?

23 липня 1929 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про реорганізацію митної системи». Присвячена переважно проблемам митної тарифікації і митних зборів, постанова, тим не менш, передбачала й деякі структурно-організаційні зміни митного відомства, звісно, відповідно до Митного кодексу. Зокрема, внутрішні митниці залишалися лише в Москві та Новосибірську, отже, поза межами України. Окремий пункт постанови присвячувався митним складам: «Самостійне складське господарство митниць має бути ліквідоване не пізніше 1/1–1930 р. Для збереження приватних, у тому числі концесійних, вантажів мають використовуватися склади залізниць і транспортних організацій, причому митниці мають бути забезпечені певними приписними складами. Як виняток, митні склади залишаються у тих випадках, коли, через технічні умови, неможливо використовувати склади залізниць і транспортних організацій» [7, арк. 3]. Як наслідок, митна система втратила понад 40% складських і близько 50% службових приміщень [14]. Наркомторгу доручалося також розробити нову структуру ГМУ, а також «і штати його та митниць, у зв'язку з даною постановою» [7, арк. 4]. Уряд УСРР через свого Постійного представника при РНК СРСР офіційно повідомив про підтримку зазначеної постанови, запропонувавши доповнити один з її пунктів фразою «особовий склад прикордонних митних управлінь максимально скоротити» [7, арк. 54].

Політика скорочення та економії коштів була притаманна радянській митній службі і в подальшому. Як зазначає одне джерело інформації, «наприкінці 20-х років визначився курс політичного керівництва СРСР на згортання непу, його ринкових відносин і перехід до планово-розподільчої системи господарювання. Цей курс відбився й на митній системі... У 1929–1930 рр. була здійснена широкомасштабна перебудова роботи митниць. Це звелось до спрощення їхніх функцій і структури, вилученню службових і складських приміщень. Контрольні і фіскальні функції митних органів замінювалися контрольно-обліковими (контрольно-інспекторськими) функціями» [9]. Як зазначив А. Спіфанов, «нетривалу лібералізацію митно-тарифної системи в період непу було змінено на адміністративно-командну систему регулювання зовнішньої торгівлі наприкінці 20-х років. У подальшому на розвиток митної справи впливала жорстка державна монополія на зовнішню торгівлю. Митниця втратила своє значення, займаючись переважно перевіркою багажа. Припинили свою діяльність багато митниць...» [8].

Як наслідок, митна система СРСР у 1929 р. нараховувала 132 митні установи та 2279 співробітників. Таким чином, штат відомства був скорочений майже на 15% [14]. У лютому 1930 р. апарат самого ГМУ нараховував лише 21 штатську одиницю [10, с. 130]. Водночас відбу-

валася реструктуризація апарату митного управління. Окрема постановою колегії Наркомторгу затвердила такий штатний розклад апарату ГМУ: начальник управління, заступник начальника, інспектор, відповідальний виконавець з оперативних питань, відповідальні виконавці, керівник групи по боротьбі з контрабандою, відповідальні виконавці з тарифних питань, завідуючий виробництвом, відповідальний інструктор-бухгалтер, бухгалтери-інструктори. Також до штату включалася спеціальна частина з трьома штатними одиницями [10, с. 130].

Після скасування у 1928 р. Центральної і місцевих комісій по боротьбі з контрабандою, очевидно, виникла необхідність інституалізації цього напрямку діяльності митних установ. Створювати знову щось на кшталт комісій не стали, замість того наказом Наркомторгу СРСР від 22 березня 1930 р. при відділеннях ГМУ, в тому числі в Україні, впроваджувалися посади уповноважених по боротьбі з контрабандою. На уповноважених покладалася такі завдання: «винесення постанов із справ про контрабанду; реалізація конфіскованих предметів контрабанди; стягнення штрафів за контрабанду; розподіл сум, одержаних від реалізації конфіскацій, та штрафних сум; зберігання архіву справ про контрабанду...» [21, с. 208]. Уповноважений по боротьбі з контрабандою отримував права управляючого митницею, він підпорядковувся безпосередньо відповідному начальникові відділення ГМУ. Співробітників свого апарату уповноважений приймав на роботу і звільняв самостійно [21, с. 208].

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається «Список відповідальних політробітників митних установ України», датований березнем 1930 р. Список містить інформацію про партстаж, соціальне походження, національну приналежність, стаж роботи у митних органах вищого митного керівництва України того часу [20, арк. 2]. Отже, українців серед них було 54%, латишів – 23%, росіян – 15%, євреїв – 8%; за соціальним походженням службовцями себе вважали 77%, колишніми робітниками – 23%; членами компартії з 1917 р. були 23% митних керівників (до речі, вони перебували на найвищих посадах – начальник УВ та управляючі митницями), з 1918 р. – 8%, 1920 р. – 23%, 1921 р. – 14%, з 1924, 1925, 1927 та 1928 років відповідно по 8%; на роботі у митних органах з 1921 р. перебувало 15%, 1922 р. – 8%, 1923 р. – 23%, 1924 р. – 38%, 1925 та 1926 років – по 8%.

Начальником УВ у цей час був В.І. Вуйтик, один з найдосвідченіших радянських митників України. Одеську, найбільшу митницю республіки, очолював Андрій Кріпак.

Наприкінці 1920-х рр. у країні розпочалися складні і драматичні процеси колективізації. Напруження правлячого режиму було на-

стільки значним, що до відповідної роботи в селі з 1930 р. почали залучати представників навіть митного відомства, доволі опосередковано пов'язаного з аграрною проблематикою. Значною мірою це стосувалося України. Так, у червні 1930 р. для роботи у селі було мобілізовано управляючого Одеською митницею Кріпака, і його тимчасово замістив латиш Пурін [3, арк. 42; 4, арк. 12]. Незабаром новим управляючим митницею став Йосип Давидовський, якого, втім, у жовтні також мобілізували «на село» [3, арк. 49].

Відбулися зміни і керівного складу центрального апарату ГМУ. 16 лютого 1930 р. з посади начальника митного управління було знято Аркадія Винокура (очолював ГМУ з 1927 р.), але посада деякий час залишалася вакантною. Лише у серпні того ж року (за іншими даними, у листопаді) начальником ГМУ було призначено Рудольфа Сталя (Ламкіна) [3, арк. 48; 10, с. 277], який перед тим працював заступником Винокура. Заступником Сталя став Ізраїлів [5, арк. 2, 3, 5, 27; 6, арк. 1]. У липні 1931 р., очевидно, вирішувалося питання, хто очолюватиме митне відомство у подальшому – Сталь чи Ізраїлів [5, арк. 31, 32]. Сталь утримався на посаді до кінця серпня 1931 р., поступивши-ся нею Сергію Фунтікову, заступником якого було призначено Аме-ліна [5, арк. 34, 38 зв., 41]. Фунтікова у березні 1932 р. змінив Аркадій Рутенбург, який протримався до квітня 1933 р. До серпня 1933 р. посада начальника ГМУ знову залишалася вакантною, аж поки у крі-сло головного радянського митника не повернули Георгія Харькова, який вже очолював митне відомство в часи революції і на початку 1920-х рр. [10, с. 276–278].

Часті і не завжди доцільні з точки зору інтересів самого митного відомства ротації керівного складу, відволікання керівників середньої ланки на вирішення невідомчих проблем, а також репресії, яким були піддані працівники митних установ, – усе це доволі негативно впли-вало на роботу радянських митників того часу, в тому числі на тери-торії України. Як зазначили автори «Истории российской таможи», «не уникнули митні органи втрат багатьох митних працівників під час «чисток державних установ від класово чужих елементів» і необгрун-тованих репресій в 30-ті роки» [9]. На даний момент важко оперувати якимись статистичними даними про кількість репресованих радян-ських митників узагалі і в Україні зокрема. Однак є певна інформація про сумну долю деяких вищих керівників ГМУ. Зокрема, у 1937 р. був арештований і 15 лютого 1938 р. розстріляний Р. Сталь [1]; 28 липня 1936 р. заарештували і 28 (за іншими даними, 15) травня 1937 р. роз-стріляли Андрія Потяєва, який очолював ГМУ в 1922–1927 рр. [16]; 16 листопада 1937 р. був заарештований і 20 (або 3) січня наступного року розстріляний Андрій Юров (Охтін), який очолював радянських

митників з 14 січня 1935 р. до дня свого арешту [2; с. 19]; 27 (чи 19) квітня 1938 р. розстріляли А. Рутенбурга [18]. Невідома доля Г. Харькова, А. Винокура та С. Фунтікова, однак навряд чи їх обійшов молох Великого терору.

3 грудня 1930 р. відбувся структурний поділ Наркомату зовнішньої і внутрішньої торгівлі на два наркомати – Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) і Наркомат постачання. Головне митне управління, як це було до 1925 р., залишилося у складі НКЗТ СРСР [10, с. 130]. Як і в попередній час, очільники ГМУ вважали за правильне звертатися напряму до українських митниць, обминаючи керівництво УВ [5, арк. 6]. У 1931 р. було створено Державну інспекцію з якості експортних товарів. Тепер до кожного значного промислового підприємства, продукція якого йшла на експорт, прикріплювався спеціальний інспектор, котрий мав перевіряти якість такої продукції. Поява Держінспекції значно спростила діяльність прикордонних митниць, що також сприяло подальшому скороченню радянських митних установ і штатів [14].

На початку 1930-х рр. вище керівництво держави з певних причин не вважало за необхідне здійснювати нові структурні зміни митного відомства, обмежуючись ротациями керівного складу і провадячи політику кадрових скорочень. Як зазначають автори книги «Одесской таможене 200 лет», «у 1932–1934 рр. виникла необхідність здешевлення митного апарату. Апарат співробітників Московської, Ленінградської, Одеської митниць, який (разом) нараховував 800–1000 осіб, був скорочений у кожній у 6–8 разів» [13, с. 65, 66].

2 лютого 1934 р. НКЗТ СРСР дав розпорядження про остаточну ліквідацію Українського відділення [11, с. 35; 21, с. 208], яке бачилося в Москві абсолютно зайвим елементом радянської митної системи. Таким чином, УСРР «була повністю відсторонена від участі у формуванні митної політики та організації митної справи. Упродовж (наступних) семи десятиліть керівні органи Радянської України не мали можливості впливати як на організацію та здійснення митного контролю на території республіки, так і на комплектування особового складу митниць, а бюджет республіки був позбавлений надходжень від фіскальної діяльності митних установ, які діяли на її території» [11, с. 36]. Більш категорично щодо цього висловилися автори колективної монографії «Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси»: «Положення щодо позбавлення союзних республік, у тому числі України, права займатися зовнішньоекономічною діяльністю і митною справою було... підтверджено в Конституції СРСР 1936 р. При цьому, порівняно з нормами Конституції СРСР 1924 р., воно носило більш жорсткий, категоричний характер.

Так, пункт «ж» статті 14 Конституції встановлював, що до повноважень вищих органів влади і органів державного управління Союзу РСР належать «зовнішня торгівля на підставі державної монополії». Статтею 77 Конституції визначалися загальносоюзні Народні Комісаріати, які безпосередньо підпорядковувались Раді народних комісарів СРСР. Серед них – Наркомат зовнішньої торгівлі, до складу якого входило Головне митне управління» [12, 499; 15, с. 87].

На думку Ю. Кисловського, «з 1934 р. ГМУ стало одним з провідних управлінь НКЗТ. На нього покладалося регулювання фінансової роботи митних органів, організаційна і кошторисно-штатна робота у митній мережі, що була передана з оргсектору (НКЗТ)» [10, с. 130]. Отже, в надрах Наркомату зовнішньої торгівлі роль ГМУ зростала, в тому числі за рахунок ліквідації відділень у радянських республіках. Нова роль митного відомства викликала необхідність деякої реорганізації управлінського апарату останнього. У вересні 1934 р. центральний апарат ГМУ було дійсно реорганізовано. Структуру управління тепер складала група: з пропуску вантажів і транзиту, з пропуску пасажирів і міжнародних поштових відправлень, адміністративно-фінансова, митної статистики, а також секретна частина.

Таким чином, протягом 1934 р. радянське митне відомство було нарешті повністю централізовано. Вочевидь, це викликало необхідність зафіксувати такий стан речей у вигляді нової структури. Структурні зміни, крім того, були викликані фактом розширення саме з цього часу зовнішньоторговельного обігу і збільшенням кількості торгових партнерів СРСР. Можливо, саме для здійснення нових відомчих перетворень 14 січня 1935 р. новим начальником ГМУ було призначено Андрія Охтіна (Юрова), а з 16 листопада 1937 р. до 20 квітня 1939 р. ГМУ очолював Олександр Александров. У квітні 1939 р. начальником відомства став Г. Кузнєцов [10, с. 278, 279].

У грудні 1935 р. структура ГМУ НКЗТ СРСР була змінена. У складі митного відомства було створено Західний відділ, якому підпорядковувалися всі митниці на захід від умовної лінії Архангельськ – Туапсе, в тому числі українські, і Східний відділ, який контролював діяльність митних установ на схід від зазначеної лінії. У структурі відомства в 1935 р. нараховувалося лише 67 митниць і менш ніж 2 тисячі співробітників [10, с. 127, 130, 131; 14].

Нової трансформації наприкінці 1935 р. зазнав і центральний апарат відомства. Так, адміністративно-фінансовий відділ (група), що складався з бухгалтерії, групи постачання, секретаріату ГМУ, секретної частини та групи митної статистики, був перейменований у відділ статистики; залишалися діючими транзитно-вантажна і поштово-пасажирські групи. При начальникові ГМУ впроваджували-

ся посади старшого консультанта з питань кодифікації, консультанта з правових питань, старшого інспектора з кадрів і технімуму, інспекторів з доручень [10, с. 131]. Як підтвердження остаточного завершення централізації радянської митної системи, вочевидь, можна розглядати постанову № 815/1 РНК СРСР від 14 листопада 1935 р., яка зобов'язувала радянських митників носити єдине форменне обмундирування [17, арк. 104].

До початку Другої світової війни структура і штат ГМУ в цілому залишалися стабільними і майже незмінними. Хіба що в лютому 1936 р. було створено госпрозрахунковий відділ складського господарства, а в 1937 р. було ліквідовано транзитно-вантажна і поштово-пасажирські групи, які, втім, у наступному році було відтворено, щоправда, вже як відділення [10, с. 131].

Висновки. Із затвердженням наприкінці 1928 р. першого митного кодексу СРСР розпочався останній період централізації радянської митної системи, коли всі митні установи не тільки РРФСР, але й інших радянських республік було поставлено під повний контроль Головного митного управління Наркомторгу СРСР. Кодекс розширив повноваження ГМУ, повністю нівелюючи вплив на митну справу урядів союзних республік.

В Україні митна справа контролювалася Українським відділенням ГМУ, якому підпорядкувалися низові митні установи – митниці та митні пости. Однак кодекс передбачав здійснення масштабної структурної реорганізації всієї радянської митної системи, яка відбувалася протягом 1929–1930 рр. Окремі митні установи, наприклад Харківська митниця, ліквідовувалися, в інших значно скорочували чисельність співробітників. Паралельно, згідно з окремою постановою РНК СРСР, митні установи були змушені віддавати свої службові та складські приміщення. У 1930-х рр., окрім того, особовий склад митного відомства, втім, як і радянське суспільство в цілому, відчутно страждало від репресій, розв'язаних політичним керівництвом держави.

У 1934 р. було ліквідовано Українське відділення, і митні установи України відтепер керувалися безпосередньо з Москви. У 1930-х рр., до початку Другої світової війни, структура радянської митної системи в цілому залишалася стабільною. Щоправда, в 1935 р. у складі ГМУ було створено Східне та Західне управління. Останньому підпорядкувалися митниці України.

Бібліографічні посилання

1. База персоналий «Кто есть кто в Центральной Азии» [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1212837553>

2. База персоналий «Кто есть кто в Центральной Азии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1222002516>

3. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 103.

4. ДАОО. – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 106.

5. ДАОО. – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 108.

6. ДАОО. – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 109.

7. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-5446, оп. 10 а, спр. 213.

8. Епифанов А. Ф. Таможенный форпост юга России [Электронный ресурс] / А. Ф. Епифанов. – Режим доступа: <http://www.relga.rsu.ru/n8/epifanov.htm>; <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1046&level1=main&level2=articles>

9. История российской таможни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.customs.ru/museum/rus/chronolody.xpml?id=23&query-params=ch_id=27

10. Кисловский Ю. Г. История таможни государства Российского. 1907–1995 / Ю. Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995. – 285 с.

11. На варті митних рубезів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Х.: Каравела, 2000. – 208 с.

12. Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / П. М. Дідусенко, Т. С. Мавродій та ін. – К.: Софія-А, 2005. – 633 с.

13. Одесской таможне 200 лет. / Л. Г. Белоусова, Г. Л. Малинова. – Одесса: ОКФА, 1995. – 96 с.

14. Отдельные этапы развития централизованного руководства таможенным делом в России. Государственный таможенный комитет Российской Федерации // А. Алексеев, Г. Боярский, А. Дуров, А. Котяев. Символы таможенной службы России. – М.: Русь, 2003 [Электронный ресурс] / А. Алексеев – Режим доступа: svts.ru/pics_art/link268.pdf

15. Павлов А. П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти / А. П. Павлов. – К.: Акцент, 2002. – 408 с.

16. Потяев Андрей Иванович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/repress/don/1937/potiaev.htm>

17. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 13, спр. 2759, арк. 104.

18. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tragedia-sovetskoj-derevni-2.blogspot.com/2008/09/24-2.html>

19. Хронос. Всемирная история в интернете [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.info/biograf/bio_yu/jurov_ohтин.php

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3457.

21. Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000. – 350 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2012

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ХРУЩОВСЬКА ВІДЛИГА І ПОЛІТИКА
ПОТУЖНОГО ПІДНЕСЕННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА:
ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ МАТЕРІАЛЬНОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА**

Розглянуто діяльність партійно-державних та сільськогосподарських органів по насиченню матеріального виробництва аграрної сфери працівниками, здатними за своїм освітнім і фаховим рівнем забезпечити успішне функціонування сільгоспідприємств. Подано результати цієї діяльності.

Ключові слова: сільське господарство, аграрна політика, кадри, виробнича інтелігенція.

Рассмотрена деятельность партийно-государственных и сельскохозяйственных органов по насыщению материального производства аграрной сферы работниками, способными по своему образовательному и профессиональному уровню обеспечить успешное функционирование сельскохозяйственных предприятий. Поданы результаты этой деятельности.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрная политика, кадры, производственная интеллигенция.

It is examined the forms and methods of the state and party organes work and also the structures of the agricultural according to the filling of the economic industry of the agrarian sphere by the workers, that are able to provide the successful function on of the their specialities level, and showed the results of this activity.

Key words: agriculture, agrarian policy, staff, the productivn intelligence.

В останні роки політика держави в аграрній сфері за часів М. Хрущова є предметом досить прискіпливої уваги вітчизняних істориків. На сьогоднішній день уже проаналізовано трансформації в сільськогосподарській галузі досліджуваного періоду та їх вплив на українське село в її соціальній складовій [4; 5], участь республіки у реалізації політики держави по освоєнню цілинних земель [3], зміни в соціально-побутовій і культурній сфері на селі [6; 7]. Проте, попри наявний інтерес науковців до цієї проблематики, ще значний спектр проблем потребує свого дослідження. Зокрема й така, як інтелектуальне забезпечення впроваджуваних у сільському господарстві реформ. Дана публікація має на меті, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину. Формат статті не дозволяє зупинитися на пробле-

мі достатньо розлого, тож розглянемо лише таку складову цієї політики, як формування інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села.

Комуністична партія у своїх відносинах із селом, у своїх поглядах на нього та його працівників, керувалася теоретичними положеннями, які були сформульовані ще в середині XIX ст. засновниками марксизму, з деякими ленінськими доповненнями початку XX ст., які аж ніяк не враховували економічні і соціальні зміни, що з того часу сталися на селі. За радянських часів, хоч і відбулася певна адаптація традиційних поглядів до нових реалій, вони принципово не змінилися і село, разом з його працівниками, продовжувало оцінюватися зі старих позицій. Ці погляди правлячої партії стали пануючими в усьому радянському суспільстві. Таке сприйняття села сформувало бачення його соціальної і економічної царини як менш вартісної складової у структурі радянської держави. У результаті не були достатньою мірою теоретично осмислені і законодавчо урегульовані відносини партії і держави з аграрною галуззю в усіх сферах, що так чи інакше мали відношення до неї. Тому навіть в умовах проголошення партійно-державним керівництвом країни у першій половині 1950-х рр. нової аграрної політики – потужного піднесення аграрного виробництва у короткий термін – село продовжувало розглядатися як менш вагома складова суспільства, що не потребувала від держави у необхідних розмірах допомоги і уваги.

Яскравим проявом такої позиції була діяльність партії і держави у такій важливій сфері відносин з селом в умовах проголошеної політики, як підвищення його інтелектуального потенціалу, тобто насичення матеріального виробництва працівниками, здатними за своїм освітнім і фаховим рівнем забезпечити успішне функціонування сільгосп підприємств і галузі в цілому. Невідповідність новим потребам системи залучення їх до аграрного виробництва, включення у матеріальну сферу села і закріплення там, серйозно позначилося як на кількісному, так і на якісному стані керівних і технологічних ланок колективних та радянських господарств, а загалом – позначалося і на економічних показниках сільського господарства.

Проблема проявлялася вже на етапі розподілу у матеріальне виробництво села його майбутніх керівників і технологів. Через підпорядкованість ще з середини 1940-х рр. сільськогосподарських ВНЗ республіки союзним міністерствам саме у функції останніх входило визначення планів набору, підготовки і розподілу їхніх випускників. У такій системі відносин потреби України не були пріоритетними, проте її навчальним закладам відводилася провідна роль у забезпеченні спеціалістами сільського господарства інших регіонів СРСР. Через це значна кількість їхніх випускників упродовж багатьох років

розподілялися поза межі республіки, створюючи тим самим хронічний і перманентний дефіцит фахівців в українських господарствах. І хоча на середину 1960-х рр. спостерігалось зменшення відсотку осіб, що отримували направлення на роботу за межі України через скорочення обсягів їх підготовки впродовж другої половини 1950-х рр., у кількісному вигляді це мало позначилося на покращенні ситуації, що добре видно з наведеної таблиці.

Таблиця

Направлення випускників сільськогосподарських ВНЗ України за її межі

Роки	1953	1954	1956	1958	1960	1962	1965
Випущено	3215	3368	4388	4910	4920	3808	3293
Направлено за межі України	1305	1660	2193	1911	1700	1123	767
% направлених	40,6	49,3	49,9	40	35	29,5	23,8
Залишено в Україні	1910	1708	2195	2999	3220	2685	2526

Примітка. Складено за [8, арк. 5; 9, арк. 144; 16, арк. 35].

Проте серед випускників навчальних закладів, що отримували направлення на роботу у колгоспи України, була значною доля тих, хто не горів бажанням пов'язати своє життя і трудову діяльність з селом. В основі такої позиції лежали причини, визначені недостатнім рівнем розвитку культурно-побутових умов у сільській місцевості, які впродовж усіх років радянської влади надто повільно, порівняно з містом, змінювалися на краще. Випускники такої категорії всілякими способами намагалися не отримати призначення на роботу у село. Процент тих, хто не прибував за місцем призначення, знаходився в межах 10–15%, з роками все частіше концентруючись біля вищого показника. По областях ситуація, порівняно з середніми республіканськими цифрами, була значно драматичнішою. Наприклад, у 1960 р. при 15% загалом тих, хто не з'явився за місцем розподілу, у Київській області вони становили 23%, у Чернігівській – 22%, у Закарпатській – 32%, по радгоспах Дніпропетровської області їх було 25%, Запорізької – 22%, [10, арк. 36]. У 1961 р., при загальній кількості неприбулих по Україні 10%, цей показник у Луганській області становив 25% [11, арк. 11]. У 1964 р. у Черкаській області з числа направлених з ВНЗ молодих спеціалістів до роботи не приступило 25%, а з технікумів – 22% [2, арк. 78].

У свою чергу, серед тих, хто направлявся до місць свого призначення, мав намір і був готовий застосувати свої знання у сільськогосподарському виробництві, не всі мали змогу це зробити. На заваді стояла, у першу чергу, система розподілу випускників. Централізоване, аж на рівні союзних органів, планування потреб регіонів країни

у фахівцях і відповідне до цього їх направлення туди не передбачало (або робило це як виключення) врахування побажань студентів працювати після закінчення навчання у рідному господарстві або хоча б у своєму районі. Багато молодих спеціалістів їхали за отриманим направленням без бажання, з певною пересторогою. Тому ця категорія випускників у найкоротший термін за найменшої нагоди полишала місце свого призначення.

Серйозним чинником, який впливав на зміну рішення тих, хто бажав працювати у сільськогосподарському виробництві, була система їх прийому. Так, у навчальних закладах випускники отримували направлення не у сільгоспартіль, а в обласне управління сільського господарства, яке потім направляло їх у районні відділення. І лише там визначали місце роботи прибулого спеціаліста. Проте не конкретну посаду, а лише господарство. І тільки його керівник, після прибуття випускника, вже вирішував куди його призначити, який розмір заробітної платні встановити і в якій формі її видавати. З огляду на рівень розвитку тодішньої транспортної системи та шляхів сполучення, молоді люди у незнайомій місцевості мусили самостійно добиратися до обласних та районних центрів, у кращому разі залізницею. Там чекати поки їх прийме відповідний чиновник, а потім – з його відправленням. З району молодий спеціаліст мусив добиратися самостійно до призначеного для нього колгоспу, який нерідко був розташований за декілька десятків кілометрів, на попутному транспорті, найчастіше гужовому.

Уже на цьому етапі молоді люди стикалися з незвичною для них, але традиційною для сільськогосподарської галузі, системою відносин, яка склалася у попередні роки і розглядала людину у комплексі виробничих відносин як гвинтика [1, с. 12–182]. І в обласних, і в районних управлінських органах їх сприймали не як молодих 18–20–22-річних людей, що не мали ще достатнього життєвого, виробничого досвіду, які потребували морально-психологічної і професійної підтримки для адаптації до ще незвичних для себе умов, а як трудову одиницю, яка мала заповнити відповідну вакансію і виконувати коло обов'язків, що нею визначалися.

У господарствах прибулих також зустрічали не з розпростертими обіймами. По-перше, на селі такі відносини не були прийняті, а по-друге, через господарські проблеми, особливо у весняно-літній період, на це просто не вистачало часу. Прибуваючими ж молодими людьми це сприймалося неадекватно. Тому у них ще більше посилювалися розгубленість, невизначеність, що з'явилися під час подорожі до місця роботи; загострювалося бажання повернутися назад. І частини молодих спеціалістів так і робила через короткий час.

Недосконалість системи направлення і прийому молодих спеціалістів в умовах нової аграрної політики була очевидною. Але центральні партійні органи ніяких вад у ній не помічали. Тож вона залишалася лише предметом констатації для низових партійних структур і сільськогосподарських органів. Як, наприклад, на нараді з питань кадрів колгоспів, що відбувалася у грудні 1960 р. у ЦК компартії України, де були присутні представники обласних управлінь сільського господарства та республіканського аграрного відомства. Там ними з усією відвертістю була дана оцінка моделі прийому матеріальною сферою галузі направлених до неї випускників з навчальних закладів: «Как посылают молодого специалиста? Приехал в областное управление, его направляют в район. Оттуда – в колхоз. Едь! Приехал – никто не встречает. А тут еще председатель злой сказал что-то не так. Тот развернулся и уехал» [12, арк. 45].

Молоді спеціалісти у таких випадках верталися з господарств у зворотному напрямку – до районних центрів. Там районні відділи сільського господарства мали вирішувати їхню подальшу долю. Ситуація при цьому мала три варіанти розвитку: направлення до іншого господарства, розподіл до підпорядкованої районному відділу сільського господарства організації (санстанція, насіннева станція, інкубатор, молоко- або маслозавод тощо) або, у разі відсутності такої можливості, а також небажання молодої людини продовжувати бути в ролі «пішака», «гвинтика», просто відпускали її, даючи можливість вільного працевлаштування, що більшість сприймала з радістю і з успіхом реалізовувала цю можливість у місті.

Таким чином, система розподілу випускників навчальних закладів через свою спрямованість на пріоритетність інтересів центральних союзних відомств не давала змоги задовольнити потреби сільського господарства республіки у необхідних обсягах. Недосконалість же її на етапі передачі молодих спеціалістів у матеріальну сферу була додатковим негативним чинником, через який, навіть з тієї кількості дипломованих фахівців, що виділялася Україні, не всі мали змогу залучитися до роботи в господарствах.

Такими ж суперечливими і непослідовними були і заходи по закріпленню у матеріальному виробництві вже прибулих і працюючих там фахівців. Через традиційну недооцінку радянським суспільством аграрної сфери, партійно-державні постанови, що торкалися її, були недостатньо опрацьованими у частині соціальної, яка, також традиційно, з боку партії не вважалася важливою для села. Тому положення про соціальне забезпечення фахівців, що прибували у село, характеризувалися неузгодженістю і непродуманістю, а також вибірковістю категорій працівників, яким така соціальна підтримка надавалася. Оскільки було бачення, що можна швидко підняти сільське господар-

ство за рахунок міста, то це і зумовило надання пріоритету у розмірах заробітної платні його посланцям порівняно з іншими категоріями працюючих на селі, у тому числі і технологічних та керівних ланках.

Така ситуація проявлялася, у першу чергу, у сфері оплати праці спеціалістів. Саме її розмір, форма сплати і періодичність отримання залежали від того, яким чином працівники опинялися на своїх посадах. Чи природним шляхом, тобто кар'єрним зростанням чи призначення за направленням з навчального закладу, чи в результаті котроїсь з численних кампаній середини 1950-х – середини 1960-х рр. Якщо ж у ході кампанії, то дивлячись якої. Бо кожна з них мала конкретне завдання вирішити проблеми конкретної керівної чи технологічної ланки колгоспно-радгоспного виробництва. Через нескоординованість між собою змісту постанов, що започатковували ці кампанії, були серйозні диспропорції у соціальному забезпеченні працівників однакових посадових, фахових, освітніх рівнів. Наприклад, значні розбіжності існували в оплаті однакової за характером та інтенсивністю праці.

Ситуація ще більше ускладнилася з 1959 р., коли була завершена реорганізація МТС і одночасно з продажем сільгоспартіліям їхньої техніки відбулася передача в колгоспне виробництво ще й їхніх інженерно-технічних і ветеринарних спеціалістів. При цьому держава відмовилася від своєї частки в оплаті фахівців і переклала весь тягар їх утримання на плечі самих господарств. Це серйозно позначилося на фінансовому становищі цієї категорії фахівців і тих, хто вже працював у господарствах. Адже більшість сільгоспартілей через свій економічний стан, який ще більше погіршився через необхідність оплачувати отриману від МТС техніку, були неспроможні здійснювати оплату у необхідних розмірах і формах. У результаті заробітна платня у фахівців скорочувалася у декілька разів. Не маючи перспектив покращення ситуації, вони мусили полишати колгоспи і шукати інші місця роботи.

Особливо складне становище було в економічно слабких господарствах, де тільки завдяки державній підтримці, яка була у декілька разів вищою від того, що платив колгосп, спеціалісти утримувалися. З її припиненням становище їх було вкрай складним. У результаті, наприклад на Поліссі, де була зосереджена більшість економічно слабких господарств республіки, на початку 1960-х рр. колгоспи залишилися практично без дипломованих спеціалістів.

Ситуацію погіршувала відсутність у введеному для колгоспів державою штатному розкладі чітко встановленої норми оплати праці залежно від посади та рівня освіти працівника керівної і технологічної ланок. Через це мала місце ситуація, коли в однакових за економічним рівнем господарствах працівники однієї й тієї ж професії, од-

ного фаху і освітнього рівня отримували різну зарплатню. Нерідкими були випадки, коли спеціалісти з нижчою фаховою освітою мали заробітну плату в одному господарстві вищу, ніж фахівці з більш високою – в іншому.

Навіть всередині самих господарств, через відсутність чіткої і зрозумілої системи визначення розміру оплати праці спеціалістів однакових категорій, мав місце значний різнобій у рівнях їхньої заробітної платні. Нерідкими були випадки, коли посадові оклади фахівців були меншими, ніж їхніх підлеглих. Наприклад, у колгоспі «Червоне село» Ріпківського району Чернігівської області бригадир комплексної бригади отримував 600 крб., обліковець цієї ж бригади – 500 крб., а агроном і зоотехнік, тобто люди, які несли відповідальність за стан рільництва і тваринництва у всьому господарстві, організовували їх роботу – лише по 400 крб. [13, арк. 40]. Абсолютно неадекватна оцінка роботи фахівців була серйозним чинником плинності їх у господарствах.

До того ж, зарплата виплачувалася фахівцям у господарствах досить нерегулярно. У більшості колгоспів вони її отримували від двох до десяти разів на рік. Та й то не завжди у повному розмірі. Поширеними були випадки отримання лише певної частки заробленого, через що сім'ї були змушені жити в умовах обмеженості витрат, у кращому випадку утримуватися на зарплатню іншого з подружжя, якщо він працював у котрійсь з установ державної системи, де таких випадків не могло бути в принципі.

Отже, грошова форма оплати праці спеціалістів у колгоспному виробництві через недостатню увагу партійно-державних органів до питань оплати їхньої праці не сприяла їх матеріальній захищеності. Це спонукало до пошуку стабільних і відповідних їхньому статусу заробітків поза колгоспним виробництвом.

Непевність становища спеціалістів у колгоспному виробництві, викликана суперечливістю і невизначеністю у сфері їх матеріального забезпечення, посилювалася заплутаністю системи пільг, що надавалися державою фахівцям, які працювали на селі. Той комплекс партійно-урядових постанов, що намагалися наситити фахівцями матеріальне виробництво села, не був до кінця продуманим і скоординованим у частині їх соціального захисту. У результаті, коли справа доходила до отримання, у разі необхідності пільг, у багатьох випадках наступало розчарування і розпач. Виявлялося, що люди не мали того, на що розраховували, тільки тому, що прийшли у господарство не по тій партійно-державній постанові або не у той рік. І виправити ситуацію було вже неможливо. Так, спеціалісти, що на заклик партії і держави перейшли впродовж 1954–1957 рр. з промислових підприємств і інших організацій міста для роботи у колгоспах, не мали права, як значно пізніше з'ясувалося, навіть залишаючись членами

профспілок і регулярно сплачуючи впродовж всього часу профспілкові внески, на оплату лікарняного. Термін же роботи у колгоспному виробництві їм узагалі не враховувався до загального стажу при нарахуванні пенсії. І вони мали її отримувати у менших, ніж очікували розмірах.

Додатково ускладнювало становище спеціалістів те, що виконання партійно-державних постанов щодо них здійснювалося на тлі кампанії по економії трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Започаткована у середині 1950-х рр. у промисловості і поширена на сільське господарство на рубежі 1950-х – 1960-х рр., вона передбачала з метою економії фінансів скорочення працівників управлінської ланки. Проте, якщо для міста такий захід був актуальним, то для села, його матеріального виробництва – недоречним. Адже там лише з середини 1950-х рр., почалося формування керівних і технологічних ланок і цілеспрямоване забезпечення їх працівниками, які саме на основі наукових знань могли здійснювати управління трудовими колективами і технологічними процесами у господарствах. Цей процес був ще далеким від свого завершення.

В умовах дефіциту фахівців послідовне і буквально слідування господарств указівкам і вимогам партійних органів щодо «оптимізації» своїх управлінських і керівних ланок супроводжувалося нерідко повним «вимиванням» кадрового потенціалу, що призводило до зниження якості роботи певних галузей та господарства у цілому. Наприклад, у 1961 р. у Полтавській області у відділеннях радгоспів та комплексних бригадах колгоспів зовсім не лишилося механіків і агрономів. Це швидко відчуло виробництво. У результаті упродовж наступного року довелося у спішному порядку відновлювати ліквідовану технологічну ланку і відповідну категорію працівників [14, арк. 86].

Ставлячи сільськогосподарські підприємства перед необхідністю обов'язкової економії фонду заробітної платні за рахунок скорочення працюючих у сфері керівництва трудовими колективами та управління технологічними процесами отримання продукції держава тим самим сприяла відтоку їх із села. У результаті на початок 1965 р. із загальної кількості 236 тис. спеціалістів аграрного профілю безпосередньо у сільському господарстві республіки було використано лише 129 тис. [15, арк. 77]. Інші ж працювали поза його матеріальною сферою. А 73 тис. осіб, або 31 % узагалі використовувалися у галузях народного господарства, не пов'язаних з аграрним виробництвом [15, арк. 77], виконуючи роботу, що не мала нічого спільного з їхнім фахом. Багато хто з тих, хто переїжджав до міста, не лише декваліфікувався, а й декласувався, втрачав свій соціальний статус спеціаліста, працівника, що займається переважно роботою розумового характеру. Наприклад, за даними ЦСУ України на початок 1965 р. на робочих точках лише промислових підприємств республіки працю-

вало 379 осіб з дипломами спеціаліста сільського господарства [15, арк. 77].

Таким чином, у першій половині 1950-х – середині 1960-х рр., ставлячи собі за мету потужне піднесення сільського господарства, партійно-державне керівництво фактично намагалось реалізувати це на старій теоретичній основі, що базувалася на висновках політологічної і економічної марксистської науки 100–50-тирічної давнини. За нею село ж розглядалось як консервативна, певною мірою чужа соціалістичному суспільству соціальна і економічна царица держави, а його населення – як менш вартісна складова. Такий підхід знайшов своє відображення у практичній реалізації поставлених завдань, що проявилось у перманентному нехтуванні необхідністю інтелектуального забезпечення матеріальної сфери села та створенням в його виробничій сфері відповідної верстви, у недооцінці факторів, які впливали на закріплення її працівників у сільському господарстві.

Бібліографічні посилання

1. **Борисов Ю. С.** Производственные кадры деревни. 1917–1941 гг. Цивилизованные хозяйственники или «винтики» государственной машины / Ю. С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 321 с.
2. Державний архів Черкаської області. – Ф. 2550, оп. 2, спр. 393, арк. 78.
3. **Ковпак Л. В.** Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель / Л. В. Ковпак // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. Спеціальний. – С. 322–324.
4. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002. – 22 с.
5. **Марчук В. С.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Марчук. – Запоріжжя, 2007. – 22 с.
6. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.-П.: Абетка, 2000. – 223 с.
7. **Романюк І. М.** Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Вега, 2005. – 225 с.
8. Російський державний архів економіки. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 1738.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВОВ) України. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2178.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 27, оп. 19, спр. 4595.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 27, оп. 19, спр. 4652.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 3006.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 924.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2178.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2968.

Надійшла до редколегії 19.10.2011

ВПЛИВ ФІПГ НА ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ

Проаналізовано процес творення фінансово-промислових груп (ФІПГ) в Україні та їх вплив на становлення партійної системи країни в цілому та партій зокрема.

Ключові слова: партія, фінансово-промислові групи, партійна система.

Проанализирован процесс создания финансово-промышленных групп (ФПГ) в Украине и их влияние на становление партийной системы страны в целом и партий в частности.

Ключевые слова: партия, финансово-промышленные группы, партийная система.

The article analyzes the creation of financial-industrial groups (FIGs) in Ukraine and their influence on the party system in Ukraine in general, and parties in particular.

Key words: party, financial-industrial groups, the party system.

«Україна – один із кращих прикладів олігархії у Європі. У вас відбулося практично повне злиття політики і бізнесу, їх майже неможливо відділити одне від одного», – заявив у квітні 2011 р. дипломатичний радник голови Європарламенту Єжи Бузека Арнольдас Пранцкевічус [6]. І в цьому упевнений не він один. Бачать в олігархах зло і вітчизняні партії, які пов'язують з ними найболючіші проблеми суспільства.

«Наша позиція чітка і зрозуміла: повинна бути реформа для людей, а не для олігархів. Реформа, що пропонується, формалізує всі 19 років незалежності України: олігархи відмовляються від соціальної політики в Україні, при цьому захопили всю власність і владу», – коментував у лютому 2011 р. на партійному веб-сайті лідер комуністів П. Симоненко пенсійну реформу, яку запропонував уряд, створений, до речі, не в останню чергу і за допомогою лівих. На думку ж правих, зокрема БЮТ, винні вони і в русифікації, тому що, спочатку «розікравши державні заводи і фабрики», тепер «витрачають позахмарні капітали на підтримку не державної української, а російської мови, яскравим свідченням чого є засилля російської мови у пресі, телебаченні, книговидаванні, естраді» [3].

Погоджуються з цим і представник центру та ПР Г. Герман, заявляючи в інтерв'ю ТСН, що «найбагатші люди в Україні – це в основ-

ному російськомовні люди. Велика частина громадян України не є багатими. Люди ментально українські не мають фінансового впливу, а без фінансового впливу важко впливати на політику» [2]. Проте всі ці «спічі» є констатацією доведеного факту абсолютної залежності політики від великого бізнесу. Соціально ж забарвлена риторика партійних діячів направлена на інше – максимально дистанціюватися від великого капіталу, на гроші якого вони власне і існують. Така ситуація склалася не сьогодні. Процес уходження капіталу у вітчизняні партії має вже довгу історію.

З другої половини 1990-х рр. в Україні почали створюватися промислово-фінансові групи (ФПГ). Їхній появі сприяло і певне зростання економіки, початок якого припадав на той час. Збільшувався фінансовий результат від бізнес-діяльності (в 1995 р. у порівнянні з 1990 р. вчетверо), і, як наслідок, з року в рік зростали обсяги інвестицій в економіку. Починаючи з 1999 р. фіксувалося стійке промислове зростання: щорічний приріст складав 4–14%. Проте не всі галузі розвивалися однаково динамічно. І саме в галузях, що розвивалися прискорено, виникали потужні ФПГ. А в залежності від фінансової привабливості промислових видів діяльності та чи інша група нарощувала вплив у країні як економічно, так згодом і політично. Формувався симбіоз бізнесу і партій.

Аналізуючи це співіснування, слід пам'ятати, що ФПГ у першу чергу – це об'єднання суб'єктів господарювання через участь у капіталі або персональну унію з метою координації діяльності з підвищення конкурентоспроможності. Тому для з'ясування того, яке місце у цьому процесі («підвищення конкурентоспроможності») займають політичні об'єднання, звернемо увагу на роль банків у таких групах. За твердженням В. Кузьмінського, «як складова ФПГ банк із великим успіхом може здійснювати будь-які види позабалансових операцій... Собівартість таких операцій у межах групи нижча, а дохідність вища, ніж при вільному функціонуванні банку» [4, с. 3]. За аналогією те ж саме відбувається і у випадку з партіями. Або ФПГ використовує вже існуючу партію як інструмент підтримки діючої влади і завдяки цьому, в порівнянні з іншими, отримує більше дивідендів, або вона самотужки, створивши партію, наповнює через неї владу власними «прихильниками», намагаючись отримати завдяки цьому надприбутки.

Такий стан справ склався не одразу з появою великих бізнес-об'єднань [11]. Розвиток ФПГ від просто акціонерних товариств до де-факто господарів країни, мав еволюційний характер. Лише зі збільшенням їхньої ролі в економіці, тіснішим стало і поєднання бізнесу з владою. У цьому процесі партії відігравали не останню роль.

Перші потужні ФПГ формувалися спочатку в паливно-енергетичному комплексі, коли на авансцену вийшли газотрейдери. У 1996–1997 рр. у державі на внутрішньому ринку їх було декіль-

ка, і саме вони почали перейматися створенням партійно-політичного прикриття своєї діяльності. Кожна з цих компаній була пов'язана з конкретною впливовою особою, а вже через неї – з політичною партією. Так, у 1995–1996 р. головою координаційної ради АТ Інтергаз був І. Бакай, який у цей же період «працював» і народним депутатом у пропрезидентській фракції Конституційний центр. Пізніше, з квітня 1998 р. по квітень 2000 р., він перебував на посаді голови правління НАК Нафтогаз України. Звідки, як мажоритарник від виборчого блоку політичних партій «Демократична партія України – партія «Демократичний союз», повернувся до депутатської діяльності в 2000 р. У кінці року він вже був у фракції «Відродження регіонів». Утім, з середини 2001 р. його знову знаходимо у списках фракції «Демсоюзу». У цей же період на посадах 1-го віцепрезидента АТЗТ «Інтергаз» та президента НВП «Енергосинтез» працював О. Івченко, майбутній лідер КУНу.

Інша бізнес-структура – Єдині Енергетичні системи України («ЄЕСУ») – мала за керівника Ю. Тимошенко. Остання була не лише активним учасником ВО «Громада» та з вересня 1999 р. лідером ВО «Батьківщина», а й віце-прем'єр-міністром з питань ПЕК в уряді В. Ющенка (грудень 1999 р. – січень 2001 р.). Не менш відомою була і компанія «Ітера Україна», яку очолював в 1996–1997 рр. Є. Сухін. Останній поєднував посади віцепрезидента УСПП та, з 2005 р., заступника голови ПППУ й президента Всеукраїнської нафтової асоціації. Поруч з гігантами газового бізнесу працювали і менш відомі компанії. Такі як «Правекс-брок», що постачала природний газ до Чернігівської, Сумської, Рівненської областей, та Запорізька «Мотор-Січ». Перша стала частиною ФПГ «Правекс» Л. Черновецького, який мав відношення до низки партій. Друга плідно співпрацювала з СДПУ (О), ТУ, ПСПУ, ПР, ПП «Союз» та ПНЕРУ, наповнюючи партійні апарати та виборчі списки своїми представниками.

Тобто, маємо п'ять ФПГ нафтогазового напрямку, керівники яких були ініціаторами та активними членами створених саме в цей період десятків партій. Конкурентна боротьба між цими компаніями позначилася і на місці у політичній системі країни народжених ними партій. Указані компанії були постачальниками газу в регіони лише протягом 1996–1997 рр. Проте і цього часу виявилось достатньо для того, щоб вони отримали необмежені важелі впливу на регіональному рівні. Майже всі керівники цих ФПГ уперше стали нардепами саме як мажоритарники з округів, в які і постачали паливо.

Ситуація різко змінилася в 1998 р., коли на заміну регіональному принципу прийшов поділ постачання за списками споживачів («шахівниця»). А впродовж 2000–2001 рр. в Україні взагалі відмовилися від послуг посередників-трейдерів і перейшли до прямих поставок та розподілу газу через НАК Нафтогаз. Цей вид бізнесу був критично

залежним від зовнішніх факторів: по-перше, від російського монополіста «Газпрому», по-друге, беручи до уваги знаходження газорозподільної системи у державній власності, від органів влади. А тому програші на цих двох напрямках відбивалися і на партіях-сателітах. Вони або зникали з політичної арени (ВО «Громада» П. Лазаренка та «Дем-союз» Волкова–Бакая), або були змушені переходити в опозиційний сектор.

Утрата бізнес-преференцій спонукала до пошуку нових шляхів політичної реінкарнації, що призводило до перетворення політичної та державної діяльності на ще один вид прибуткового бізнесу. Таким шляхом у цьому сегменті еволюціонували Ю. Тимошенко (ВО «Громада» – ВО «Батьківщина» – Форум національного порятунку – БЮТ – парламентська опозиція – прем'єр-міністр України) та Л. Черновецький (МДГ – НДП – ПП «Красива Україна» – ПРВ «Трудова солідарність України» – ПГ Регіони України – ХЛС – НСНУ – парламентська опозиція – ХЛПУ – Київський міський голова – Блок Черновецького в Київradі).

Пов'язана з енергетикою була і інша група бізнесменів, яку за географією бізнес-інтересів та представників можна вважати Києво-Закарпатською. До її складу входили: В. Згурський, брати Суркіси, Ю. Карпенко, В. Медведчук, М. Лісін, М. Злочевський [9]. У структуру цього бізнес-політичного холдингу входили концерни: «Славутич», «Металургія», банк «БІГ – Енергія», Перший Інвестиційний банк, Український кредитний банк. Група також отримала контрольні пакети акцій вісьмох «обленерго» (Суми, Івано-Франківськ, Чернігів, Херсон, Кіровоград, Полтава, Львів, Тернопіль). Саме вони, разом з представником групи «Концерн «Укрпромінвест» П. Порошенком та Є. Марчуком, починають розбудовувати в 1996–1998 рр. на основі СДПУ (В. Онопенко) власну «партію влади» – СДПУ (О).

У кінці 90-х – на початку 2000-х рр. з об'єднаними еседеками були пов'язані також групи «Контініум» (через ТОВ «Барви») Волкова–Бакая, так звана «Лужніки» (М. Курочкіна) та ВАТ «Запоріжсталь», а відповідно і їх партійні проекти. Інші галузі – металургійна, добувна та обробна – дали країні низку найпотужніших ФПГ, які створювали «брендові партії» або увійшли у склад «партій влади». Місце комплексу в економіці обумовило і значущість бізнес-груп [5, с. 65–70]. Найвідоміші з цієї групи «Ілліч-Сталь», «Корпорація «Радон», «Інтерпайп», «Приват», ВАТ «Запоріжсталь», «Бринкфорд», «Стирол», «Укрпідшипник», «Енерго», Індустріальний Союз Донбасу (ІСД) та група підприємств «System Capital Management» [13, с. 4], що умовно представляє Донбас та Дніпропетровськ.

Зазначимо, що географічна класифікація ФПГ чи не вперше була запропонована С. Телешуном [10]. Пізніше дослівно вона була

продубльована К. Бондаренком у матеріалі «Дайджест. Хто володіє Україною?» [1]. У подальшому саме ця стаття була поширена багатьма друкованими та електронними ЗМІ як лівих, так і правих партій.

Останнє зробило домінуючою практику класифікації ФПГ не за видами діяльності та рівнем структурованості, а за географічною ознакою. Це є ще одним доказом штучності політичного поділу країни. Найпотужніші ФПГ мають підприємства в тих чи інших регіонах. Але бізнес-діяльність їх давно вийшла не лише за межі регіонів, а й за рубежі країни. Географічна класифікація вводить в оману суспільство, створюючи міфи про бюджетонаповнюючі регіони та присутність чи, навпаки, відсутність регіонів у владі, тим самим приховуючи реальний рівень впливу ФПГ та їхніх власників на суспільно-політичні процеси в країні.

У кінці ХХ ст. на перший план вийшли представники так званої «молодшої групи», котрі починали діяльність у Донбасі. Це пов'язувалося у першу чергу з програвшем у боротьбі за владу представників «старшої групи». На початок періоду Є. Звягільський та дружина до нього неформально об'єднана група Щербанів утратила всі владні важелі. Перший змушено емігрував до Ізраїлю. В. Щербаня було знято з посади обласного керівника. Є. Щербань та партнер групи А. Брагін загинули. Менш трагічно складалася доля вихідців з Дніпропетровщини. Після еміграції П. Лазаренка, лідерство перейшло до В. Пінчука та керованої ним ФПГ «Інтертайп». Усі бізнес-групи цього періоду і економічно, і політично залежали від владних преференцій.

Не пасли задніх і представники переробної галузі легкої промисловості. Найбільш відомими тут є П. Порошенко – Група «Концерн «Укрпромінвест», Б. Колесніков – «Конті». Потужні групи створилась і в фінансовому секторі. Це – «Аваль», «Базел», «Правекс», «Приват», «ТАС», «УкрСіб», «Фінанси та кредит». Слід зазначити, що низка впливових корпорацій розпочинали свою діяльність і в інших галузях. Автомобілебудівній «УкрАВТО» – Т. Васадзе, «АвтоКРАЗ» – К. Живаго, виробництві меблів – «Меркс» – В. Хорошковського [8]. А розгалужена мережа АЗС дозволила сформуватися потужним капіталам груп ТіКо – М. Табачник, О. Третьяков, та «ТеР Холдінг» – І. Франчук [12, с. 25–46; 86].

Інформаційна галузь так само не залишилася без уваги великого бізнесу. Проте характерною рисою стала відсутність у ній потужних бізнес-холдінгів, оскільки ФПГ, як правило, скуповували вже існуючі канали. Тому політично самостійних медіа-проектів Україна не має. Склалася ситуація, коли основні ТРК належали виключно провідним промисловим групам України та Росії.

Названі бізнес-структури сформували свій капітал в умовах, далеких від задекларованих як загальноцивілізованих. Основним чин-

ником побудови великого бізнесу в Україні та, відповідно, його об'єднанням у ФПГ став розподіл державної власності через проведення процедури приватизації державних підприємств. Приватизація в Україні стала головним засобом перерозподілу суспільного багатства, а не засобом прискорення капіталоутворення, необхідного для радикальної структурної модернізації економіки та забезпечення її конкурентоспроможності. Процес приватизації був не лише непрозорим і несправедливим, але й у багатьох випадках супроводжувався порушенням чинних законів. Успіх її для бізнесу залежав від рівня впливу на владу [7, с. 13]. Тому на тлі підвищення законодавчої ролі партій у системі формування органів влади вони стали важливою ланкою у веденні економічної діяльності.

Іншим фактором, що відбився на процесі створення партійної системи держави, стала традиційна непрозорість. Діяльність багатьох ФПГ має закритий характер. Українському великому бізнесу в нинішніх умовах не вигідно бути публічним. Досвід цивілізованого світу зробиляти на чесному та відкритому іміджі компанії за рахунок зростання капіталізації та залучення інвестицій поки не став конкурентнонеобхідним для вітчизняних компаній. Закритість компаній спричинила й непублічний характер взаємовідносин з партіями. У жодних документах останніх не знайти матеріалів, за якими та чи інша партія визнавала свою співпрацю з великими бізнесом. Навпаки, традицією стало публічне дистанціювання.

Тому, аналізуючи рівень присутності промислових груп у партіях, ми змушені звертати увагу на персональну участь власників та управлінців ФПГ у партіях, приклади лобіювання нардепами від політичних асоціацій інтересів конкретних ФПГ, рівні присутності на шпальтах газет та ефірі ТРК тієї чи іншої корпорації. За цим принципом вибудовується вражаюча картина проникнення ФПГ у партійне життя. Традиційним стає принцип участі представників однієї промислової групи одночасно в декількох партіях, у першу чергу парламентських, тим самим забезпечуючи собі владні дивіденди не залежно від того чи при владі фінансована ними партія, чи потрапила у опозицію. ФПГ завжди у владі.

Ще однією ланкою, що пов'язує бізнес-структури та партії в єдине ціле, стали створені за галузевою ознакою різноманітні асоціації, ліги, федерації та конфедерації. Протягом 1996–2011 рр. було створено десятки таких об'єднань. У своєму складі вони мають як великі, так і малі підприємства. На чолі таких організацій, як правило, стають відомі політичні діячі, лідери партій і, обов'язково, народні депутати.

У залежності від економічної ваги галузі визначається і рівень представництва та впливу на партії. Так, почесним членом Всеукра-

їнської асоціації автомобільних перевізників, яку очолює депутат ВР України І скликання В. Рева, є народний обранець парламенту V каденції від ПР С. Пачесюк. Останній виступив автором постанов про внесення змін до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». У новій редакції законом передбачалося ускладнення процедури отримання ліцензій для нових гравців на ринку послуг автоперевезення. Подібні законодавчі ініціативи не є винятком, а стають правилом та дають пояснення багатьом, з ідеологічної точки зору незрозумілим, конфліктам та союзам.

Перевага економічної доцільності над політичною стала реальністю партійної боротьби в країні. Вона характерна як для середини 1990-х, так і для останніх років та відтискає на задній план ідеологічну та внутріпартійну складові діяльності. Усі партійно-політичні протистояння стають виключно публічним проявом конкурентної боротьби в царині бізнесу й дають право констатувати факт тотального проникнення ФПГ у партії.

Під цим кутом ми можемо групувати партії за ознакою приналежності їхніх лідерів до тих чи інших асоціацій, ліг, конфедерацій. А формування конфігурації партійної системи характеризувати таким чином:

- зростання впливу фінансово-промислових груп на політичні процеси та процеси прийняття рішень;
- поступове відмирання інституту політичних партій в класичному його розумінні – як репрезентантів інтересів окремих соціальних груп;
- зростання впливу на політичні процеси загальнодержавного рівня регіональних фінансово-промислових груп;
- майже повна підконтрольність різним фінансово-промисловим групам українських ЗМІ.

Таким чином, блокування фінансово-промислових груп з політичними надбудовами фактично замінило в Україні партійну систему.

Бібліографічні посилання

1. Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні / К. Бондаренко // Львівська газета. – 2003. – липень.

2. Герман стурбувало, що українські олігархи російськомовні [Електронний ресурс] // Сайт ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/german-sturbuvало-scho-ukrayinski-oligarhi-rosiyskomovni.html>

3. Коаліція продовжує наступ на все українське // Сайт політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/news/3191.html>

4. Кузьмінський В. О. Управління інноваційно-інвестиційним потенціалом фінансово-промислових груп: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон.

наук: спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / В. О. Кузьмінський. – К., 2004. – 18 с.

5. Мерніков Г. І. Україна в постіндустріальному світі. Реалії та перспективи / Г. І. Мерніков, А. І. Шевцов. – Д., 2007. – 138 с.

6. Радник Бузека: Україна – один із кращих прикладів олігархії у Європі [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-429735.html>

7. Рейтерович І. В. Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / І. В. Рейтерович. – К., 2008. – 19 с.

8. Рудный возраст. К. Живаго [Электронный ресурс] // Центр Делового Сотрудничества. – Режим доступа: www.4delo.ru

9. Сподівання, що бізнесмени у парламенті сприятимуть проведенню реформ, можуть виявитися передчасними // Громадянське суспільство. – 1998. – № 116.

10. Телешун С. О. Найбільші політичні партії в Україні – слухняний інструмент в руках державно-господарської бюрократії / С. О. Телешун // Companion. – 2002. – верес.

11. Тигипко С. Л. Финансово промышленные группы – шанс вывести страну из дикого рынка в цивилизованную систему / С. Л. Тигипко // Киевские ведомости. – 1995. – 14.07.; **Дикань В. О.** Создание финансово-промышленных групп в Украине / В. О. Дикань // Экономика Украины. – 1995. – № 2. – С. 36–37.

12. Формування великого приватного капіталу в Україні / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, Л. З. Суплін та ін. – К.: «Міленіум», 2004. – 90 с.

13. Шевцов А. Вугільна галузь. Стратегія розвитку та шляхи перетворень. Аналітична записка [Електронний ресурс] / А. Шевцов, М. Земляний, В. Вербинський // Сайт Національного інституту стратегічних досліджень. Дніпропетровський філіал. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/147/index1.htm>

Надійшла до редколегії 28.04.2011

УДК: [94: 323.2] (477)

С. Ф. Орлянський, Б. С. Павловський

Запорізький національний університет

«ДВІ УКРАЇНИ»: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Висвітлено питання про різну геополітичну спрямованість української політичної еліти. Зусилля центрального уряду створити універсальну платформу для формування єдиної політичної нації натрапляє на досить сильний регіональний опір.

Ключові слова: нація, Схід, Захід, регіон, федералізм, «дві України».

© С. Ф. Орлянський, Б. С. Павловський, 2012

Освещен вопрос о разной геополитической направленности украинской политической элиты. Усилия центрального правительства создать универсальную платформу для формирования единой политической нации наталкиваются на довольно сильное региональное сопротивление.

Ключевые слова: нация, Восток, Запад, регион, федерализм, «две Украины».

The present article covers an issue about different geopolitical directions of Ukrainian political elite. All efforts of the central government to create universal platform for creation of common political nation faces very strong regional opposition.

Key words: nation, East, West, region, federalism, «two Ukraines».

У роки незалежності в нашому суспільстві міцно затвердилася метафора «двох Україн», поступово перетворившись на модний евфемізм. «Побудована на цій міфологемі «магія слів», – пише Л. Нагорна, – є стійким конструктом суспільної свідомості і блокує раціонально критичне сприйняття як історичного минулого України, так і сучасних соціокультурних реалій» [20, с. 3].

Річ у тому, що консолідація українського суспільства з перших днів незалежності ускладнилася цілим рядом чинників, серед яких найбільш серйозними виявилися чинники, пов'язані з культурно-історичними відмінностями Сходу і Заходу України. Характерно, що після проголошення незалежності дія цих чинників не лише не ослабла, але, навпаки, з роками посилюється. Відмінності між цими двома регіонами чітко визначилися за такими показниками:

- ціннісно-світоглядним;
- культурно-мовним;
- політико-ідеологічним;
- конфесійним;
- міжетнічним;
- регіональним [7, с. 15].

Ось що пише про ці відмінності депутат Верховної ради України (фракція БЮТ) В. Яворівський: «У нас – це різні цивілізації, що воюють між собою, різні дороги розвитку держави, – це різні долі націй». Один з глашатаїв «помаранчевої революції» Д. Яневський констатує: «Галичина – Донецьк. І там, і там – українці, але вони не розуміють, ніколи не зрозуміють і не приймуть один одного. Україна, – говорить Яневський, – це співдружність цивілізацій і культур з тисячолітньою історією» [27].

Однією з відмінностей західних регіонів від східних, а точніше – південно-східних, – це підвищене відчуття неприйняття євреїв. Ось що сказав журналістові американо-єврейського інформацій-

ного агентства В. Матвееву один з членів івано-франківської общини: «Число колабораціоналістів у роки Другої світової війни у нас було дуже великим, і багато місцевих жителів продовжують загрозувати нам і сьогодні. Коли вони бачать нас, релігійних євреїв, то говорять: «Дивитися, жиди йдуть!» і запитують нас: «Що ви до цих пір тут робите?» [28].

Журналіст газети «2000» В. Корнілов приводить у своїй публікації «Галицькі міфи і реальність: Про особливості «європейськості» Львова» такий приклад. Американський історик Омер Бартов ще у 2008 р. дав досить розлоге інтерв'ю для впливового середовища євреїв США газеті «Форвард» з питання про причини більшого поширення антисемітизму в західних районах України, ніж в інших її районах. Професор Бартов відповів на це питання таким чином: «Антисемітизм сильний в тих частинах України, в яких залишилася найменша кількість євреїв і які найбільше причетні до знищення єврейських общин, – в тих регіонах, в яких посібники геноциду і тоді, і зараз, після колапсу комунізму, бачаться як національні герої і визволителі України. Це понад усе стосується Західної України, що була Східною Галіцією, яка була колоскою українського націоналізму і з якої євреї найбільш систематично викоринилися при особливо тісному колабораціонізмі з українськими націоналістами, що мріяли про Україну, вільну від євреїв і поляків» [28].

Не можна не відзначити і те, що певна частина населення цього району страждає, в тій або іншій мірі, русофобією. Так, івано-франківська газета «Галичина» у 2008 р. опублікувала статтю «Понад 100 квартир залишилися без газу», в якій звинувачуються «кляті москалі», а в іншій статті цього ж номера під досить яскравою назвою «Обікрав церкву, відчув себе не останньою людиною» говориться про те, що лиходієм, що підняв руку на церкву, був «російськомовний».

З приводу цієї публікації народний депутат В. Колесніченко звернувся з листом у Генпрокуратуру, в якому наголошувалося, що «прояви ксенофобії та расизму в українському суспільстві є не причиною, а наслідком певних процесів, що проходять у суспільстві, результатом діяльності та реалізації державної політики» [19].

Цитований мню народний депутат правий: те, що допускає собі івано-франківська газета або який інший орган ЗМІ, – це не якась самодіяльність або не прагнення якимось «висуватися», проявити себе на ксенофобський зразок, а «результат тієї державної політики», яка проводилася в роки президентства В. Ющенко, коли «під прапором боротьби за «інформаційну безпеку» українські громадяни заганялися в інформаційне гетто, в якому звучала б лише одна, «єдино правильна» точка зору по питаннях мови, культури, історії, церкви і вибору інтеграційних напрямів» [19].

В. Ющенко закликав «думати по-українськи», упроваджував принцип «Єдина нація – єдина мова – єдина церква» (свого часу, до речі, існував дуже схожий принцип: «Один народ – один рейх – один фюрер»). А ось Ю. Тимошенко, багата на новизну у своїх політичних «викликах», пішла далі за свого президента: «Я примушу всіх не тільки думати, а і розмовляти лише українською мовою» [17]. Проте, на щастя, вона не встигла здійснити свою мрію – не набрала потрібної кількості голосів, щоб стати президентом. (Довідка для роздуму: росіяни у нас в країні складають 22,1 %, у Фінляндії шведи складають всього 6 %, або в 3,6 разів менше, але їхня мова визнана офіційною мовою нарівні з фінською) [17].

Такі глибокі відмінності є досить серйозною загрозою для існування цілісної української держави. В.Г. Городяненко вважає, що існуюча «поляризація на схід» і «захід» є вираженням кризи етнонаціональної самоідентифікації» [7, с. 20]. Це зрозуміло. Але чим може закінчитися така криза? Висловів із цього приводу немало. Ось деякі з них. «Україна, – вважає Н. Приходько, – є подвійною державою з подвійною культурою, подвійною політичною етикою і подвійною цивілізаційною основою. Схід і захід тут настільки відрізняються, що можна сміливо говорити про єдину державу, об'єднуючу два «країнних» проекти». І далі така досить цікава думка: «В уникнення ділення України на дві держави в майбутньому головним завданням українських політиків стало забезпечення єдності не лише держави, але і країни» [22, с. 59]. Усе-таки у цього автора є надія на те, що розколу України на дві самостійні держави можна все ж запобігти.

А ось автор іншої статті, Ф. Анаденко, рішуче заявляє: «Розпад неминучий. Галіція і південний схід знаходяться не лише в протилежних фазах історичного розвитку, але і мають полярну геополітичну спрямованість» [1]. В української політичної еліти дійсно різна геополітична спрямованість: одна частина орієнтується на Брюссель, інша – на Москву. Річ у тому, що політична консолідація народу України в даний час перебуває лише на початковій стадії. Зусилля центрального уряду створити універсальну платформу для формування єдиної політичної нації натрапляє на досить сильний регіональний опір [22, с. 6]. Можна, очевидно, стверджувати, що на даному етапі розвитку України як держави регіональна ідентифікація випереджає загальнонаціональну [21].

Слід зауважити, що на Заході велику увагу приділяють такій територіальній одиниці, як регіон. У 1988 р. Європейський парламент прийняв навіть спеціальну «Хартію регіоналізму», в якій говориться, що регіональна безпека стає усе більш важливою складовою в цілому національній безпеці. Виходячи з положень цієї Хартії, у 2001 р. Пре-

зидент України своїм Указом затвердив Концепцію державної регіональної політики [2, с. 194].

Слід зауважити, що і в нашій вітчизняній історичній науці цьому питанню стало приділятися більше уваги, ніж раніше. Визначилася навіть така самостійна галузь історичних знань як історична регіоналістика [5]. Справа у тому, зауважує Ф. Турченко, що «українське суспільство історично складалося як досить сегментоване, у тому числі територіально. Регіоналізм проявляється в культурі, традиціях, звичаях, особливостях ментальності і політичних симпатіях населення тощо. Регіональні інтереси, – заключає Турченко, – пронизують усі сторони життя України» [25, с. 5].

По суті справи у нас існує не дві, а мінімум чотири «України»:

1-а: Галичина, Закарпаття, Буковина, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, пізніше – Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії і приєднані лише в 1939–1940 рр., 1945 р.

2-а: Волинь, приєднана до Росії лише після третього розділу Польщі (1795 р.).

3-я: колишня Слобідська («Лівобережна») Україна, що увійшла до складу Росії лише після Переяславської Ради (1654 р.).

4-а: колишня Новоросія – Північне Причорномор'я з Кримом, приєднані до Росії в результаті російсько-турецьких воєн 1768–1774 і 1787–1791 рр. [11, с. 212].

І проблема тут полягає не лише в різній кількості україномовного населення, що проживає в цих регіонах, а у відсутності в цього населення ідентичності мови і традицій, навіть, по-перше, трьох вищезгаданих незаперечно «українських» регіонах. Ці регіони, по суті своїй, мають абсолютно різні історії, а єдність вони знайшли лише тоді, коли в адміністративному плані виявилися разом у складі однієї держави – СРСР [11, с. 212]. Але колишні традиції і політичні симпатії залишилися у свідомості населення цих регіонів і по цей день. Академік П. Толочко у зв'язку з цим пише: «Навіть після двадцятирічного незалежного існування України говорити про єдину духовно-культурну ідентичність українського народу не видається можливим» [24].

Толочко виділяє три основні субетноси:

- центрально-північноукраїнський, що розвивається на православної – культурній і духовній – традиції;
- західноукраїнський, інтегрований в західнокатолицький цивілізаційний світ;
- південно-східноукраїнський [24].

Д. Дорошенко говорив про цей західноукраїнський етнос, тобто галичан: «Дійсно, це зовсім інші люди, з іншою психікою, іншою етикою, іншим світоглядом». Є. Чикаленко продовжив цю думку.

У 1921 р. він писав: «Різні історичні і політичні умови виробили у галичан і наддніпровців різні психології, різні орієнтації, і ми одні інших не розуміємо» [3]. Проте ідея об'єднання Галичини з «Великою Україною» витала в головах багатьох політичних діячів західного регіону. Ця ідея, пише Я. Грицак, по суті, була «лейтмотивом» усіх виступів і тостів на весіллі Франка і Хоружинської (галичанина і малороски. – *Б. П.*) в Києві» [3]. І сьогодні, вважає Я. Грицак, – «загалом немає значної різниці між Сходом і Заходом. І один, і другий підтримують українську модель стосунків між суспільством і державою» [8, с. 18].

Я. Грицак дуже оптимістично дивиться на цю проблему: поперше, відмінності між Сходом та Заходом все ж є, і вони великі, про що свідчать вислови багатьох авторів, що приводяться нами. Відмінності найрізноманітнішого плану: історичного, культурного, психологічного, соціально-побутового і геополітичного. І замовчувати ці відмінності небезпечно, а думати про можливість швидкого їх подолання просто безпідставно.

Щоб зберегти територіальну цілісність України, необхідно добитися її єднання. Для вирішення цієї проблеми пропонуються такі два шляхи.

Перший – «Перетворення України в мононаціональну державу» (за принципом: одна нація, одна мова, одна історія) шляхом «колонізації східноукраїнців» і «трансформації Сходу України» під «канони титульної нації», сконцентрованої на Заході України, – навряд чи можна в ХХІ ст. визнати «демократичним» [29, с. 76].

Західна Україна вважає, що вона займає особливе місце по відношенню до всієї України, виконує якусь месіанську місію. Носій цієї ідеї Т. Возняк пише: «Західна Україна є греко-католицькою, але східного зразка. На початку 90-х рр. минулого століття вона стала ферментом, який не лише зберіг, але і укріпив відчуття своєї «праведності» і «богоносності»» [6, с. 153]. Ця месіанська ідея проникла і в художню літературу, що видається у Львові. У 2007 р. там вийшла книга Юрія Віннічука «Мальва Панда», де є чітко видимим ключовий момент «галицького стандарту» з його вимогою: «Нація над усе» повинен увійти до кожного українського серця». У цій книзі говориться те, що повинне нас насторожити: «Необхідна свіжа кров. Схід і Захід повинні стати одними цілими. Без війни цього добитися неможливо. І не слід сподіватися на щось інше» [13].

У тому ж 2007 р. вийшла і інша книга під назвою «Львів понад усе». Її автор – Ілько Лемко. І знову тут сповна очевидний політичний сенс, про який О. Качмарський пише: «Отримавши багатовіковий польсько-австрійський заряд, Галиція давно втратила зв'язок з російською православною цивілізацією, перетворившись на форпост захід-

ного проникнення в російсько-православний світ. По суті, це продовження хрестових походів, «Drang nach Osten», спроба вирвати Україну з православної цивілізації і приєднати її до західної. Іншими словами, йдеться про цивілізаційну переорієнтацію України» [13].

Другий шлях, що веде до єднання, – «Федералізація країни» на основі «договору про історичне єднання» «декілька спільнот людей» в чомусь «відмінних у засадах свого побуту» здається демократичнішим шляхом до єдності України [29, с. 76]. Ще в 1907 р. М. Грушевський писав: «Українська республіка, кінець кінцем, буде федерацією земель – сполученими штатами України» [14]. У країнах Європейського Союзу федералізм розглядається як найбільш продуктивний шлях сучасного розвитку європейської співдружності [4]. Але Україна, на наш погляд, ще не дозріла для прийняття федералізму. Не дозріла повною мірою, але число прибічників федералізму з року в рік зростає. Якщо в лютому 2008 р. в цілому по Україні вони склали всього 14%, а противників 45%, або в 3 рази більше, то в червні 2010 р. число прибічників федералізації виросло до 24%, а число противників упало до 28%. Особливо слід зазначити, що за останні три роки число прибічників федеральної моделі устрою України зросло у всіх регіонах, включаючи і центр, і захід (табл.).

Таблиця

Відношення різних регіонів України до федералізації [16]

Регіон	2008 р.		2010 р.	
	За	Проти	За	Проти
Південний-схід	18	41	28	26
Центр	11	56	26	24
Захід	12	39	16	29

Висловлюється така думка: оскільки Україна досить фрагментарна, причому регіони дуже відрізняються один від одного, то центральному уряду слід проводити політику мультикультуралізму. Іншими словами, надати більше свободи, спочатку у сфері культури, а потім у сфері економіки і політики. І, врешті-решт, в Україні затвердиться справжній федералізм, поступово стираючи образ «двох Україн» [9, с. 21].

Уперше міфологема «двох Україн» була введена в науковий обіг публіцистом М. Рябчуком у 1992 р., тобто в той час, коли Україна переживала вступ до нової історії, коли все радянське відходило в минуле, а пострадянське приходило на його місце, хоча слово «все» носить і до сьогоднішнього дня відносний характер [23, с. 21]. Міфологема «двох Україн» у плані її матеріалізації відображає не стільки регіональну специфічність відомих територій, скільки політичне про-

тистования певних партій, блоків та їхніх лідерів і відповідно електоральних симпатій. Т. Журженко відзначає, що цю міфологему порізному трактують в українському і російському націоналістичних дискурсах. Перші змальовують Західну Україну як націоналізоване ядро, носія європейських цінностей, а Східну – як відстале «русифіковане» населення. Другі ж бачать у Галичині не «П'ємонт», а «Вандею» [10, с. 79–80]. Міфологема «двох Україн» стала звичною в ході будь-яких дискусій, у виступах на різних наукових конференціях, у полеміці політичних діячів, що дотримуються протилежних поглядів. Однією з таких конференцій була конференція на тему «Етнокультурні і ідеологічні відмінності регіонів України і дороги консолідації суспільства», проведена у 2008 р. Ось лише назви деяких доповідей, прочитаних на цій конференції:

- «Економічні фактори розколу України»;
- «Цивілізаційний розлом і криза української державності»;
- «Духовно-конфесійна домінанта в розломі України» та ін. [18].

У цьому «розломі» «двох Україн», що розглядається нами, Г. Касьянов побачив у нашій вітчизняній історії існування двох підходів до оцінки її змісту – фактів, явищ, процесів.

Один підхід:

- подати історію поза ідеологічних конструкцій і поза стандартною патріотичною риторикою «націоналізованої історіографії»;
- говорити мовою науки;
- відноситися до історії як до змагання текстів, дискурсів, версій.

Інший:

- вимога суворой відповідності української історії її канонам кінця ХІХ – початку ХХ ст.;
- говорити мовою ідеологічних стандартів;
- відноситися до історії як способу виховання [12, с. 22].

Якщо повернутися до нашої міфологеми про «дві України», то перший підхід до нашої історії пов'язаний з «реальністю», а другий все ж ближче до «міфів». Думка авторів цієї статті така: ця міфологема є одночасно і реальністю, і міфом. Л. Нагорна вважає, що розбіжності по лінії «Захід–Схід» існують лише в міфах, конструкціях «біля наукової публіцистики», схемах по політтехнології і тому подібне. Уже сформована в цілому регіональна ідентичність, правда, багато в чому відмінна одна від одної. «Ця специфічність, – відзначає Л. Нагорна, – проявляє себе не лише в різній ефективності господарювання і якості життя, але і в системі світобачення, базових цінностях, політичній і соціонормативній культурі, а також і в зовнішньополітичних орієнтаціях» [20, с. 11].

На закінчення приведемо афоризм відомого діяча італійського Рісорджіменто, Массимо Д'Ансельмо: «Ми створили Італію. Тепер

час створювати італійців» [26, с. 13]. Аналогічне ми можемо сказати і про нашу країну.

Бібліографічні посилання

1. **Анаденко Ф.** Полеvení заказоввали? Мнение диссидента / Ф. Анаденко // 2000. – 2008. – 25 апр.
2. **Болбат Т. В.** Регионы и регионализм в Украине / Т. В. Болбат // Историчні і політологічні дослідження. – 2002. – № 1. – С. 21–32.
3. **Бузина О.** Крах неравного брака Галичины и Украины? / О. Бузина // Сегодня. – 2010. – 5 июня.
4. **Бутенко Е.** Федерализация: украинский конь / Е. Бутенко // Сегодня. – 2008. – 15 февр.
5. **Верменич Я.** Исторична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 3–26.
6. **Возняк Т.** Відродження держави і людина: аспект обіцяного краю та спасіння / Т. Возняк // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 142–154.
7. **Городяненко В. Г.** Проблемы консолидации украинского общества на современном этапе / В. Г. Городяненко // Социологические исследования. – 2007. – № 2. – С. 15–20.
8. **Грицак Я.** Україна – це модерний продукт / Я. Грицак // Український тиждень. – 2008. – № 4. – С. 10–12.
9. **Дрожжина С. В.** Демократизація суспільства через принципи мультикультуралізму / С. В. Дрожжина // Віче. – 2007. – № 14. – С. 19–21.
10. **Журженко Т.** Міф про «дві України» / Т. Журженко // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 78–83.
11. **Іванов П.** Какая украинистика нам нужна? / Рец. на: Лысяк-Рудницький И. / П. Иванов / под ред. Я. Грицака, Д. Фурмана. – М., СПб. – 2007. – 636 с. // Свободная мысль. – 2008. – № 3. – С. 119–122.
12. **Касьянов Г.** Déjà vu! / Г. Касьянов // Критика. – 2007. – № 3. – С. 22–23.
13. **Качмарский О.** Европейская миссия «украинского Пьемонта» / О. Качмарский // 2000. – 2008. – 4 апр.
14. **Корнилов В.** «Соборность» как фактор раскола / В. Корнилов // 2000. – 2010. – 26 янв.
15. **Корнилов В.** «Федерасты» против «унифастов» / В. Корнилов // 2000. – 2010. – 5 ноября.
16. **Корнилов В.** Модерные нарративы / В. Корнилов // 2000. – 2008. – 22 февр.
17. **Крючков Г.** Консолидация: на каких условиях? / Г. Крючков // 2000. – 2010. – 28 мая.
18. **Кулиниченко В.** Расколота страна (Размышления по поводу одной обычной и необычной конференции) / В. Кулиниченко // 2000. – 2008. – 22 февр.
19. **Лозуцько С.** Ющенко объявляет войну Европейской хартии (Русскоязычие как «идеологическая диверсия») / С. Лозуцько // 2000. – 2008. – 28 марта.
20. **Нагорна Л.** Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання / Л. Нагорна // Істор. журн. – 2008. – № 1. – С. 3–13.
21. **Побережний Г.** Децентралізація як засіб від сепаратизму / Г. Побережний // Критика. – 2006. – № 11. – С. 6–9.

22. Приходько Н. Анатомія українського політичного кризиса / Н. Приходько // Свободная мысль. – 2007. – № 12. – С. 14–27.

23. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: «Генеза», 2003. – 287 с.

24. Толочко П. Способны ли украинцы к диалогу? / П. Толочко // 2000. – 2010. – 16 апр.

25. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К.: «Генеза», 2003. – 304 с.

26. Цит. по: **Касьянов Г.** Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 4–15.

27. Цит. по: **Корнилов В.** Галицькі міфи і реальність: Чому «український Пьемонт» забуває свою історію / В. Корнилов // 2000. – 2010. – 30 апр.

28. Цит. по: **Корнилов В.** Галицькі міфи і реальність: Об особенностях «европейскости» Львова / В. Корнилов // 2000. – 2010. – 23 апр.

29. Чудомех В. Н. Украина: проблема единств Запада и Востока / В. Н. Чудомех // Материалы II межвузовской науч.-теорет. конф. «Социально-политические и культурные проблемы современности. 24 апреля 2009 г. – Вып. 2. – Симферополь, 2009.

Надійшла до редколегії 29.04.2011

УДК 94 (477)

Г. М. Книш

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано дослідницькі підходи та схеми періодизації розвитку сучасного молодіжного руху в Україні.

Ключові слова: періодизація, молодіжний рух, Україна.

Проанализированы исследовательские подходы и схемы периодизации развития современного молодежного движения в Украине.

Ключевые слова: периодизация, молодежное движение, Украина.

The research approaches and the schemes of periodization of the modern youth movement in Ukraine have been analyzed in the article.

Key words: periodization, youth movement, Ukraine.

Періодизація розвитку молодіжного руху в Україні, як і періодизація розвитку будь-яких соціально-політичних структур, має базуватися на комплексному підході до даної проблематики. У сучасній

політичній науці існують певні теоретико-методологічні підходи для визначення періодів та етапів розвитку досліджуваних об'єктів, які дозволяють сформулювати відносно чітку картину генези об'єкта. Так, В. Корнієвський і В. Якушик виділяють чотири підходи до періодизації розвитку соціально-політичних структур:

– визначення «історичних вагомих моментів» як меж, що розділяють певні етапи на шляху прогресу (чи регресу) або різні неієрархізовані етапи (при цьому самі «вагомні моменти» виступають у вигляді результату впливу деяких реально значущих або у дійсності малозначущих, але міфологізованих факторів, наприклад, проведення з'їзді чи пленумів правлячої партії, зміна керівництва держави і таке інше);

– встановлення показників прогресу (чи регресу, якщо розвиток оцінюється негативно), які характеризують внутрішній розвиток системи;

– виділення набору можливих ідеальних («чистих») станів досліджуваного об'єкта;

– поєднання в тій чи іншій пропорції елементів декількох із зазначених вище підходів» [7, с. 157].

Ці підходи можна застосувати при періодизації «життєвих циклів» не лише політичних структур, але і організованого молодіжного руху. Проте слід пам'ятати, що перші три підходи не вичерпують усієї багатоманітності та багатовимірності процесу. Тому при виробленні періодизації розвитку сучасного організованого молодіжного руху в Україні потрібно виходити з необхідності застосування четвертого підходу, тобто поєднувати в тій чи іншій пропорції елементи кількох із вищеозначених підходів.

Провідний український спеціаліст з проблем вивчення молодіжного руху в Україні В. Головенько вважає, що «здійснюючи періодизацію історії молодіжного руху, необхідно враховувати, що її критерії складаються з двох взаємопов'язаних елементів». На думку В. Головенька, перший «характеризує зовнішні, об'єктивні умови розвитку цього процесу – рівень демократизації державного будівництва, розмах і форми громадянського руху взагалі, зміни політичної ситуації, в якій розвивається молодіжний рух, ставлення суспільства до молодіжних проблем тощо». Другий елемент критеріїв періодизації прив'язується до «розкриття змісту цього процесу шляхом аналізу діалектики розвитку складових частин самого молодіжного руху, їх впливу на життя суспільства загалом, вирішення проблем молоді зокрема, визначення місця молодіжного руху в політичній системі суспільства тощо» [4, с. 17].

Зрозуміло, що на основні етапи сучасного молодіжного руху помітний вплив мали такі чинники, які відбивалися на розвитку всієї політичної системи України. Перш за все, аналізуючи головні ета-

пи, можна простежити співвідношення розвитку партійної системи та організованого молодіжного руху. Тому деякі політологи, історики, розглядаючи сучасний організований молодіжний рух, звертаються в першу чергу до періодизації розвитку партійної системи України, тим самим ігноруючи суто молодіжну специфіку явища.

Цікаву періодизацію українського молодіжного руху запропонували фахівці Українського науково-дослідного інституту проблем молоді. Так, історія українського молодіжного руху умовно поділена на чотири періоди:

– «перший – з часу появи молодіжних об'єднань і до кінця XIX ст. У цей час молодіжний рух в Україні лише зароджувався;

– другий – з кінця XIX ст. до середини 20-х рр. XX ст. Це період становлення молодіжного руху України, що складався тоді з десятків молодіжних об'єднань, різноманітних за політичними та іншими уподобаннями;

– третій – з кінця 20-х до початку 80-х рр. XX ст. Протягом цього періоду молодіжний рух Радянської України був представлений лише комсомольською та піонерською організаціями. Більш різноманітним він був до 1939 р. у Західній Україні. Традиції українського молодіжного руху частково розвивалися в українській діаспорі;

– четвертий – з середини 1980-х рр. і до сьогоднішнього дня. Це період відродження молодіжного руху України, його становлення як складного явища, різноманітного за політичними, структурними ознаками, формами роботи з молоддю» [3, с. 25–26].

Ця періодизація охоплює увесь період розвитку молодіжного руху в Україні і подає його в розгорнутій історичній ретроспективі. Слід зазначити, що більшість науковців визначають початком сучасного організованого молодіжного руху середину 80-х рр. XX ст. Хронологічна різниця у визначенні точки відліку у різних авторів визначається «міфологізацією» певної історичної події. Так, науковці, представники української західної діаспори, визначають як початок сучасного організованого молодіжного руху в Україні – утворення Українського культурологічного клубу та Товариства Лева (1987 р.). Цієї думки дотримуються О. Закидальська, А. Каменський та ін.

Значно раніше запропонували датувати початки сучасного організованого молодіжного руху І. Іванишин та Н. Косарів. На їхню думку, перший етап розвитку сучасного організованого молодіжного руху припадає на кінець 70-х – початок 80-х рр. XX ст., і пов'язаний він з масовим виникненням неформальних груп, угруповань та формувань різних напрямів, створених на основі спільності інтересів. Другий етап (середина 80-х рр.) характеризується виникненням та розгортанням діяльності об'єднань молоді, що ставили перед собою соціально значимі завдання. Третій етап (кінець 1989 – початок

1990 рр.), на думку Н. Косарева та І. Іванишина, відповідає створенню громадсько-політичних молодіжних організацій та участь їх у політичній діяльності [7, с. 43–44].

Окрему періодизацію розвитку сучасного студентського руху пропонують О. Пригін та І. Коляка. Наприклад, І. Коляка повністю виокремлює студентський рух із загальномолодіжного, вважаючи їх двома різними течіями суспільного розвитку [6, с. 53]. Слід також відмітити роботи радянських учених, які за часи «перебудови» досліджували і намагалися періодизувати та класифікувати неформальну молодіжну ініціативу, вказуючи на тенденції організаційного оформлення молодіжних об'єднань. Значну увагу цій проблематиці приділяли О. Громов, А. Кузін, О. Нелюбин, В. Чурбанов та ін.

Більш конкретизована періодизація розвитку сучасного організованого молодіжного руху подається в роботах провідних фахівців УкрНДІ проблем молоді. Проте схеми періодизації В. Головенька, М. Головатого та О. Корнієвського дещо відрізняються. Так, В. Головенько, а слідом за ним і М. Головатий виділяють три етапи становлення сучасного організованого молодіжного руху в Україні. Вони вважають, що перший етап (середина 1980-х рр. – кінець 1989 р.) розпочався з виникнення молодіжних неформальних груп та об'єднань, створених на основі спільних зацікавлень («гіппі», «металісти», «панки» тощо), а також значної кількості політичних дискусійних клубів та громадсько-політичних об'єднань, діяльність яких була пов'язана з проблемами екології, відродження національної культури тощо. Другий етап (кінець 1989 р. – кінець 1991 р.) означений масовою політизацією молодіжного руху, активним процесом організаційного оформлення та значною опозиційністю до існуючого режиму. Третій етап (кінець 1991 р. – по сьогоднішній день) бере свій початок з проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України та підтвердження його на всенародному референдумі 1 грудня 1991 року. Фактично третій етап В. Головенько визначає як «етап незалежності». На його думку, на цьому етапі більшість молодіжних організацій перейшли від опозиційності до конструктивної співпраці з владою, тоді утворився координуючий центр організованого молодіжного руху та були налагоджені ефективні механізми реалізації молодіжної політики [2, с. 43].

О. Корнієвський пропонує власну схему періодизації сучасного організованого молодіжного руху. Так, він виділяє чотири головних етапи сучасного розвитку молодіжного руху в Україні:

– «неформальний» (середина 1980-х – осінь 1989 р.) або клубно-гуртовий період широкої громадсько-політичної дискусії, теоретичного пошуку в молодіжному середовищі нової системи ідеологічних координат; переоцінки традиційних цінностей, політизації молодіж-

них громадських об'єднань, які не мали за своїм статусом прямого відношення до політики;

– «самодіяльний» (осінь 1989 р. – жовтень 1990 р.) – поширення руху соціально-політичних, громадянських ініціатив молоді. Політична платформа більшості новостворених на той час молодіжних організацій еволюціонує від загальнопербудовчих вимог до антикомуністичних гасел, спрямованих на здобуття повної незалежності України. Молодіжний рух набув тоді більш організованих форм національно-патріотичного волевиявлення молоді, почав, образно кажучи, виходити з оболонки клубної самодіяльності;

– «інтегративний» (кінець 1990 р. – серпень 1991 р.) – період поглиблення політичної диференціації, у тому числі й за партійною ознакою, період подальшої інтеграції молодіжних об'єднань в єдиний український молодіжний рух за національну державність, демократичні перетворення і соціальну справедливість; період пошуку ними оптимальної організаційної моделі співпраці на всеукраїнському та регіональному рівнях. Молодіжний рух дедалі більше набував на цьому етапі свого розвитку соціально-державницького спрямування;

– «посткомуністичний» (з 24 серпня 1991 р. і до теперішнього часу) – етап його інституювання, формування інтегрованої сукупності державних і недержавних громадських інституцій, організацій, установ, що ставлять за мету створення необхідних умов для самореалізації молоді, сприяння її соціальному становленню та розвитку. Пріоритетними функціями молодіжного руху стають соціально-захисна, патріотично-виховна та комунікативна [7, с. 43].

Однак вищезазначені підходи до проблеми не відповідають динаміці процесів, які відбуваються в молодіжному середовищі і в першу чергу в організованому молодіжному русі. Дійсно, джерелом сучасного організованого молодіжного руху є молодіжна неформальна ініціатива та самодіяльна ініціатива в рамках Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ) середини 80-х рр. ХХ ст. Проте слід зазначити, що визначення конкретної дати початку сучасного організованого молодіжного руху в Україні досить умовне. Таким чином, можна вивести таку періодизацію розвитку сучасного організованого молодіжного руху в Україні, виходячи з комплексного підходу до аналізу явища.

Перший період розвитку сучасного організованого молодіжного руху припадає на середину 1980-х – осінь 1989 р. Організована молодіжна ініціатива виникла саме в середовищі «неформалітету». Ця тенденція набула значного поширення і в середовищі самодіяльності в рамках офіційних структур комсомолу та піонерської організації. Неформальні групи усвідомили обмеженість цієї форми існування і звернулися до більш жорсткої регламентації своїх відносин

та юридичного оформлення свого статусу. Цей період умовно можна визначити як «період зародження» організованого молодіжного руху. У цей час виникають Український культурологічний клуб, Товариство Лева, різноманітні громадські організації, студентські об'єднання, наприклад, «Громада» у Києві. Ці вияви організаційної активності молоді мають різноманітні ідеологічні та політичні вектори. Значна частина молодіжних об'єднань утворена на основі спільних інтересів у галузі мистецтва, культури, науки, екологічних, релігійних та суспільно-політичних проблем [1, с. 45].

Другий етап розвитку організованого молодіжного руху (1989–1990 рр.) в першу чергу характеризується поширенням масових молодіжних та студентських громадсько-політичних рухів, виникненням масових молодіжних громадсько-політичних організацій. У цей час постають кількатисячні Українська студентська спілка та Спілка незалежної української молоді. Кульмінацією цього етапу стало голодування студентів у жовтні 1990 р. на майдані Жовтневої революції у Києві. Акція політизованого студентства була підтримана всіма однолітками. Уперше застрайкував увесь студентський Київ. «Студентське голодування, – зазначав лідер студентів О. Доній, – стало символом народження нового суспільства. Саме жовтень 90-го, коли молодь виступила цілком самостійною політичною силою і досягла успіху, і став відправною точкою, а не абсолютно відірваним від реальності серпень 91-го чи збуджений грудень 91-го. Саме в жовтні 90-го прийшло усвідомлення, що «покоління 90-го» виступає окремою історично-соціальною групою» [5, с. 8]. Голодування студентів стало переломним моментом не лише у свідомості цілого покоління, але і в розвитку організованого молодіжного руху.

Третій етап (1991–1992 рр.) характеризується ідеологічною, політичною та організаційною кризою організованого молодіжного руху. Після проведення акції голодування 1990 р. молодіжні об'єднання постали перед проблемою вироблення нових форм роботи в молодіжному середовищі. Досягнення державної незалежності викликало масовий відхід частини молоді від активної роботи в організаціях. Розпочався процес «припартизації» молодіжних структур та розпаду масових молодіжних громадсько-політичних рухів. Спробою реанімації масової молодіжної ініціативи стало ініційоване Спілкою українського студентства друге голодування студентів у Києві в жовтні 1992 р. Проте ця акція не стала знаковою подією в молодіжному середовищі. Вона лише призвела до прискорення припартизації організованого молодіжного руху. На цей етап припадає входження у організовану молодіжну ініціативу цілого прошарку молоді, яка лише опосередковано була причетна до голодування студентів 1990 р., однак відчувала приналежність до «покоління 90-го». Ця «нова хвиля» акти-

вістів різноманітних молодіжних організацій склала кістяк більшості на сьогодні існуючих молодіжних громадсько-політичних об'єднань [1, с. 46].

Четвертий етап (1993–1996 рр.) умовно можна означити як період пошуку та становлення організаційних форм роботи в молодіжному середовищі та налагодження механізмів діалогу між молоддю та державною владою. У цей час значного поширення набувають молодіжні філії при політичних партіях. Молодь шукає самореалізації через участь у партійній роботі. У той же час у студентському середовищі набуває поширення ідея створення незалежних студентських профспілок. Загалом даний період є своєрідною школою організаційної роботи сучасних молодих політиків.

П'ятий етап (1996–1999 рр.) означений активізацією спроб очолити загальноукраїнський організований рух. У цьому періоді значної популярності набула ідея створення єдиного репрезентанта інтересів молодіжного руху перед державою та міжнародними організаціями. У цьому напрямі будувалася робота багатьох молодіжних організацій. Крім того, в цей період спостерігається активізація участі активістів різних молодіжних організацій у виборчих кампаніях. Молоді люди почали самі висуватися в органи місцевого самоуправління на різноманітних довиборах. Крім того, під час виборчих кампаній 1998/1999 рр. молоді активісти брали найширшу участь як у ролі ініціаторів створення широкої громадської підтримки в молодіжному середовищі тієї чи іншої партії чи політика, так і в ролі кандидатів у депутати різних рівнів. Кінець цього періоду відзначився значною політизацією молодіжного середовища і в першу чергу організованого молодіжного руху.

Шостий період розвитку організованого молодіжного руху розпочався в 1999 р. створенням молодіжних партій. Власне, цей період якісно відрізняється від усіх попередніх. У середовищі політизованої частини організованого молодіжного руху відбулося усвідомлення необхідності політичного оформлення своїх інтересів у вигляді політичної партії та необхідності боротьби за владу задля реалізації цих інтересів. В орбіті даних партій перебувають різноманітні культурницькі, національні, спортивно-виховні, наукові, громадські та громадсько-політичні молодіжні організації. Тому можемо вести мову про поширення цього явища на увесь молодіжний рух, включаючи і «неформалітет» [1, с. 49].

Отже, сучасний молодіжний рух в Україні пройшов складний шлях розвитку – від неформальних об'єднань до різноманітних молодіжних структур як самостійних, так і складових політичних партій України.

Бібліографічні посилання

1. **Бородін Є.І.** Держава і молодь: історія ювенального законодавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) / Є.І. Бородін. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2004. – 238 с.
2. **Головатий М.Ф.** Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М.Ф. Головатий. – К.: Наук. думка, 1993. – 237 с.
3. **Головенько В.** Зародження українського молодіжного руху / В. Головенько // Ракурс – УІМ. – 1994. – № 1. – С. 25–26.
4. **Головенько В. А.** Український молодіжний рух в ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Валерій Антонович Головенько. – К., 1995. – 649 с.
5. **Доній О.** Покоління «оксамитової» революції / О. Доній. – К.: Смолоскип, 1999. – 22 с.
6. **Коляка І.** Молодіжний рух як об'єкт наукового дослідження / І. Коляка // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики: Матеріали наук.-практ. конф. Київ, 11–13 жовтня 1996 р. – К.: А.Л.Д., 1996. – С. 137.
7. **Корнієвський О.** Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик. – К.: А.Л.Д., 1997. – 130 с.

Надійшла до редколегії 08.11.2011

УДК 94 (477) «1991–2011»

М. В. Рошко*, В. І. Мороз**

**Дніпропетровський національний історичний музей
імені Дмитра Яворницького*

**Дніпропетровський державний аграрний університет

ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ І ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Охарактеризовано питання соціально-економічного та суспільно-політичного становища України у період державної незалежності. Зазначено роль і місце української держави у глобальному світі, а також перспективи її розвитку.

Ключові слова: Україна, глобальний світ, державна незалежність, сільське господарство.

Охарактеризованы вопросы социально-экономического и общественно-политического состояния Украины в период государственной независимости. Показана роль и место украинского государства в глобальном мире, а также перспективы его развития.

Ключевые слова: Украина, глобальный мир, государственная независимость, сельское хозяйство.

© М. В. Рошко, В. І. Мороз, 2012

In the article the author touches upon the questions of economical, social and political station in Ukraine during the period of state independence. The author showed the role and the place of Ukrainian state in global world and prospects of it development.

Key words: Ukraine, global world, state independence, agriculture.

У 2011 р. Україні як незалежній державі виповнилося 20 років. Багатівікова мрія національної державності за підтримки Заходу та Росії була втілена у життя. Для історії 20 років – це тільки одна мить, невеликий, майже непомітний час. Але у житті одного покоління це не так вже і мало. Багато українців народилося у іншій державі, у Радянському Союзі, і тому поява незалежної України сприймалася та і сприймається навіть сьогодні по-різному. Велика частина населення України вітає появу державності, але є і частина народу, яка жалкує за Радянським Союзом.

Історія української державності має багатівікову традицію. Ця традиція у різних землях України має свою специфіку. Історія Галичини, історія Західної, Східної, Південної України та Криму містить деякі відмінності. Це не єдина проблема сучасної України. Ще за часів Київської держави землі Галицько-Волинського князівства обґрунтовували свою самостійність [1, с. 420–422]. Згодом, коли Україна, а точніше, землі Київської Русі, знаходилися під владою Литви і Польщі, велася боротьба автохтонного (корінного) населення за свою національну самобутність. Наші предки, нащадки русичів, старалися зберегти православну віру, культуру, мову, незважаючи на шалений тиск з боку поляків [6, с. 126].

Визвольна війна козаків 1648–1654 рр. на чолі з Богданом Хмельницьким поклала край польському пануванню. У ті буремні часи з'явилася територія, яка згодом стане державою [5, с. 569]. На мапах того часу було позначено, що це «землі війська запорозького» [6, с. 207; 8, с. 497]. Незважаючи на те, що наші предки себе ще не називали українцями («Україна» було територіальне поняття, а не державне), але це був крок у напрямі до розбудови державності [7, с. 60].

Після смерті Богдана Хмельницького, коли до влади прийшов гетьман Іван Виговський, наша історія пішла складним шляхом. У вересні 1658 р. І. Виговський підписав з поляками Гадяцьку угоду [4, с. 187]. Гадяцька угода ліквідувала усі здобутки визвольної війни Богдана Хмельницького, повертала «Велике князівство Руське» (Україну) до складу польської держави на правах автономії. Після цього розпочалися доволі складні процеси боротьби за українську державність. Росія вважала, що Україна і Росія – це дві частини єдиної держави «Київська Русь». Гадяцьку угоду Росія оцінювала як зрадництво. Претензії Росії не подобалися Польщі і Туреччині. У цьо-

му складному трикутнику і кувалася подальша державність України. Підкреслимо, що визначними діячами того часу були Іван Богун, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Данило Аполто, Кирило Розумовський та ін.

Переяславські угоди 1654 і 1659 рр. не тільки з'єднували землі старої Київської держави, але і надавали Московії (Росії) суттєві преференції. Україна тепер на три століття увійшла до складу Росії. Потуги Івана Мазепи, його союз зі шведським королем Карлом XII теж не увінчалися успіхом. Карл XII програв у 1709 р. Полтавську битву, а згодом і Північну війну. Православна церква оголосила Івана Мазепу зрадником і наклала на нього анафему [3, с. 789–787].

У 1917–1918 рр. розпочалася нова боротьба за українську державність. Вона тісно пов'язана з Першою світовою війною і революцією у Росії [2, с. 275–277]. УНР, ЗУНР, Гетьманат, Директорія – усе це нові віхи, етапи боротьби за українську державу. Вагомий внесок у процес українського державотворення тоді зробили Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Семен Петлюра, Володимир Винниченко, Євген Петрушевич, Андрій Волошин та інші. Але, незважаючи на відчайдушні потуги українських державних діячів, перемогу отримали В.І. Ленін і більшовики. Більшість населення України підтримало саме їх. Розпочався радянський період для України, яка отримала назву УРСР.

З приходом до влади у СРСР Михайла Горбачова і початком перебудови Україна отримала свій історичний шанс. Незважаючи на березневий референдум 1991 р., референдум за збереження СРСР, українська компартійна верхівка на чолі з Л. Кравчуком проголосила 24 серпня 1991 р. «Акт про державну незалежність». Щоб якось виправдати свої дії, влада Л. Кравчука, з огляду на міжнародне право, 1 грудня 1991 р. провела новий референдум – референдум проти СРСР. Усі ці політичні колізії не дуже гарні, але у них є результат – Україна стала самостійною і незалежною державою.

Територія сучасної незалежної України дорівнює 603,7 тис. кв. км. Населення України складає 45 млн 962,9 тис. осіб. Столиця – місто Київ – 2 млн 785,1 тис. осіб. Адміністративний поділ: 1 автономна республіка (Крим), 24 області, 490 районів та 2 міста, що мають національний статус (Київ, Севастополь). Усього в Україні 499 міст, 885 селищ, 78 471 село. За віковим станом більше половини люди працездатного віку, а решта – пенсіонери та діти. Жіноче населення сьогодні в Україні переважає чоловіче на декілька відсотків.

Україна знаходиться у центрі Європи. Землі – це еталон світового чорнозему (40%), це велика кількість різних природних копалин. На території сучасної України знаходиться 80% світових покладів марганцевої руди. Ми добре знаємо, що марганець – це не тіль-

ки медицина (йод), але і високолегована продукція сталеваріння. При доброму розумінні значення цих майже монопольних копалень світу Україна може значити для глобального світу дуже багато. Географічне розташування України дає їй унікальні можливості для розвитку агропромислового сектора господарства. Високоякісна українська продукція сільського господарства може бути стратегічним важелем як для євроспільноти, так і для Росії і, навіть, для усього світу. Ми розуміємо, що сьогодні у світі зростає попит на зернові культури, зокрема на пшеницю і особливо на продукцію, яка не містить ГМО.

Значення України не треба переоцінювати, але і недооцінювати не потрібно. Продукція тваринництва, особливо її молочна галузь, може мати великий стратегічний попит у світі (проблема тільки у якості товару). Розташування України дає колосальні можливості для розвитку торгівлі і бізнесу. Через територію України Росія прокачує нафту і газ до Європи. Через територію України може здійснюватися активна торгівля Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Азербайджану, Казахстану та інших держав. Польща, Німеччина, Франція, Італія, Туреччина, США, Китай, Росія та інші можуть бути інвесторами нашої економіки.

Євроінтеграційні прагнення України стануть реальністю, коли соціально-економічний рівень держави буде дорівнювати європейським стандартам. На сьогодні заробітна плата у Євросоюзі, зокрема у Німеччині, Франції, Італії, становить декілька тисяч євро. Наша українська середня заробітна плата при цінах світових і вище дорівнює 150–200 доларів. Подібна статистика говорить про те, що ми не тільки не готові до євроінтеграції, але і євроінтеграція нам тільки зашкодить (дешева робоча сила). «Ми просто бідні для цього кроку...», – говорить радник Президента України Анна Герман.

Сучасний світ з його перспективами – це, насамперед, новітні нанотехнології. Розвиток науки, освіти, культури – основа руху вперед. Сьогодні на світову арену виходять нові потужні в економічному плані гравці: Китай, Індія, Бразилія, Росія. Темпи розвитку цих держав значно вищі європейських і північноамериканських економік. Сьогодні світ стоїть перед глобальними змінами. Події у Тунісі, Єгипті, Лівії та в інших державах – це ще тільки початок змін. Навіть Євросоюз демонструє нестабільність. Деякі аналітики передрікають, навіть, розвал євроспільноти та США.

Світова конкуренція між державами не зменшується, а навпаки – поглиблюється. Усе це може призвести до того, що світова мапа буде іншою. На ній не буде цілої низки сучасних світових держав.

Вживаність України знаходиться виключно в Україні. Україні необхідно робити вибір. Вибір не повинен бути помилковим. Або... або! Росія чи євроспільнота?! Це не вибір! Це відсутність вибору!

Вибір треба робити інший: ми опускаємося на коліна, чи твердо піднімаємося на ноги. Дивимося не направо і не наліво, а прямо – на нашу світову перспективу. Вона у нас є, і вона – чудова! Україна – транзитер світового масштабу. Географічне розташування України, наші чорноземи і т. п. усе це іде нам на користь. Торговельні відносини між заходом і сходом через територію України – це не тільки великий глобальний проєкт, а й великий бізнесовий інтерес для України. Тому наш вибір – це не «або ... або», а «... І... І»: і Союз з Росією, і дружба з євроспільнотою. Українці, як і росіяни, є європейцями, і це треба пам'ятати. Необхідно поспішати. Часу залишилося у нас небагато. Пройшло 20 років, а ми все топчемося на місці, з'ясовуючи проблеми ідеологічної історії західних земель та східних. Подальше провокування історичною «правдою» призведе до розбрату і до розвалу держави. Радикали Галичини повинні заспокоїтись, якщо вони справжні патріоти, а не кишенькові лідери великого капіталу.

Великий український капітал, незважаючи на свою інтернаціональну природу, повинен сплачувати податки у повному обсязі, а не розвивати офшори. Соціал-демократичні та ліві рухи української політичної палітри необхідно зміцнювати і владі, і народу. Незалежні профспілки повинні бути справжніми і незалежними. Дружба з Росією, з її народами – це запорука нашого успіху. Єдність слов'ян – це теж наша світова перспектива. Хто цього не підтримує, той не тільки не бажає добра Україні, але і заперечує її європейське існування.

Бібліографічні посилання

1. **Гумилев Л. Н.** Древняя Русь и великая степь / Л. Н. Гумилев. – М.: АСТ «Хранитель», 2007. – 656 с.
2. **Крип'якевич І.** Всесвітня історія: у 3 т. / І. Крип'якевич. – К.: Либідь, 1995. – Т. 3. – 288 с.
3. **Костомаров Н. Н.** Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Н. Костомаров. – М.: ЭКСМО, 2009. – 1024 с.
4. **Литвин В. М.** Історія України: підруч. / В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2009. – 821 с.
5. Народы и религии мира: энцикл. / гл. ред. В. А. Тишков, редкол.: О. Ю. Артемова, С. А. Арутюнов, А. Н. Кожановский и др. – М.: Большая Рос. энцикл., 1998. – 928 с.
6. **Субтельний О.** Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
7. **Острась О.** Звідки пішла назва «Україна» / О. Острась // Київська старовина. – 2006. – № 1. – 176 с.
8. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

Надійшла до редколегії 19.10.2011

Р. В. Гула

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

РОСІЙСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ ТА УКРАЇНА – ВІД МОНАРХІЗМУ ДО ЄВРАЗІЙСТВА ТА «РУССКОГО МИРА»

Проаналізовано роль і місце месіанізму в системі охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито зміст основних концептуальних положень євразійства та «Русского мира» та їх зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX ст.

Ключові слова: охоронна ідеологія, євразійство, консерватизм, месіанізм.

Проанализировано роль и место мессианизма в системе охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыто содержание концептуальных основ евразийства и «Русского мира» и их связь с охранительной идеологией XIX–XX вв.

Ключевые слова: охранительная идеология, евразийство, консерватизм, мессианизм.

It was analyzed the role and place of messianic idea in the ochoronitelnoy ideology and its key aspect – monarchism. Opened the main conceptual points of evrazion and Russian Word its connection with conservative ideology of the XIX–XX century.

Key words: safe ideology, evrazion, conservatism, messianic idea.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап теоретичного переосмислення місця та ролі у сучасному геополітичному просторі новоствореної держави на основі її національної ідентичності. Незважаючи на проголошений європейський шлях розвитку України як домінанти зовнішньополітичного курсу, існує проблема комплексу подолання внутрішніх протиріч, які визначають різні підходи нації до оцінки історичного минулого та перспектив обрання вектора стратегічного бачення майбутнього.

Актуальність визначення основної ідеї державного будівництва для Української держави впродовж майже двадцяти років займає значне місце у наукових дослідженнях історико-філософського напрямку. Принципи формування національної ідеології ґрунтуються на віковичних традиціях суспільства. Особливо важливим є період початку XX ст. як визначний етап теоретичного оформлення основ української національної ідеї у боротьбі з офіційною ідеологією тих держав, у складі яких була Україна. Складність формування ідеології державного будівництва на сучасному етапі обумовлена політич-

ними, економічними та духовними протиріччями між моделями західної й російської парадигм розвитку та функціонування української держави.

У суспільно-політичному житті Росії на початку ХХ ст. монархічна охоронна ідеологія займала домінуюче становище. Метою охоронної ідеології царизму було, з одного боку, створення і розвиток поглядів, які стверджують у свідомості мас непорушність існування монархічних устоїв з допомогою всебічного використання політичних і релігійних інститутів, створення умов розвитку політичної, економічної і духовної основи монархічного ладу. А з іншого – недопущення формування національної і соціальної ідентичності українського народу, які починали визначатися в процесах зародження суспільно-політичного, соціал-демократичного, національно-демократичного рухів.

Основними постулатами монархічної ідеології були принципи історизму, надкласовості, патерналізму, націоналізму. Принцип націоналізму відображав основоположне начало для пріоритетного розвитку російської нації як засновниці великої імперії – ідею російської держави-месії, «третього Риму». Основними причинами розквіту цього принципу в охоронній ідеології ХХ ст. були:

- загострення національного питання в роки першої російської революції;
- зростання національно-визвольного руху на усіх територіях Росії, особливо на теренах сучасної України;
- пошук ідеї, необхідної для подолання кризового становища ідеології самодержавства.

Розрізняють такі основні підходи до ідеї месіанського призначення російського народу та Росії. Однією із найбільш популярних є ідея трансформації націоналізму в месіанство. За визначенням М. Бердяєва, «націоналізм у своєму позитивному утвердженні в моменти виняткового духовного підйому переливається в месіанізм», який відрізняється від націоналізму тим, що месіанізм «осмислюється переважно на релігійній основі» [1, с. 90]. Це класичний синтез компонентів монархічної тріади «православ'я – самодержавство – народність» з урахуванням національної ідентичності. Варто зазначити, що погляди М. Бердяєва на сучасному етапі стали світоглядною основою ідеї «Русского мира». «Після народу єврейського, – пише М. Бердяєв, – російському народу притаманна месіанська ідея, вона проходить через усю російську історію аж до комунізму. Для історії російської месіанської свідомості дуже велике значення має історіософічна ідея інок Філофея про Москву, як про третій Рим» [1, с. 90]. Однак М. Бердяєв відзначає також дуалістичність цієї думки, у якій духовні начала були основою розвитку російського імперіалізму у формі необмеженого царського самодержавства і робить висновок,

«що... ідея Москви як третього Риму, сприяла зміцненню могутності московської держави, царському самодержавству, а не розвитку церкви, не зростанню церковного життя» [1, с. 90]. Також ідею російського націоналізму як месіанства розглядав у своїх працях історик і філософ Г. П. Федотов. Варто зазначити, що він майже повністю повторює теоретичні розробки М. Бердяєва, але обґрунтовує їх через власний філософський світогляд [14; 15].

Месіанську роль Росії досліджував і російський філософ І. О. Ільїн. На його думку, «Росія не ємність, в яку можна механічно вкласти все, що завгодно, а... жива духовна система, зі своїми історичними драмами та завданнями... За нею стоїть божественний задум... і усе це визначається через російську ідею» [7, с. 89]. Потреба обґрунтування ідеї месіанського призначення Росії у світі та російського народу призвела навіть до наділення їх надприродними здібностями. Так, наприклад, І. О. Родіонов у доповіді IV Державній думі стверджував: «Великий народ... що створив світову державу, мусив мати волю, яка рухає горами...» [11, с. 12].

На шляху пошуку національної ідеї інтелігенція прийшла до висновку, «що національна ідея, спирається на етнографічні та історичні основи, передусім на релігійно-культурне месіанство, через яке відображається будь-яке свідоме національне почуття» [3, с. 32].

Наступним етапом логічного розвитку ідеї російського месіанства стало євразійство. Євразійство, як філософська та ідеологічна течія, була реакцією на Жовтневу революцію в Росії 1917 р. Причиною появи цього напрямку стало зруйнування традиційних моделей розвитку Росії, які були визначені освіченими представниками ліберально-демократичної російської інтелігенції. А також, на нашу думку, ще й результат трагічного історичного досвіду – визнання того, що Росія «непотрібна» Заходу.

Основними постулатами євразійства були такі:

1. Відмова від європоцентризму. Тракткування місця Росії в Європі та світі як окремої самостійної цивілізації. Причиною занепаду монархічної Росії послідовники євразійської ідеї вважали необґрунтовану екстраполяцію західних моделей держави, її соціальних та політичних інститутів на російську основу. У духовній сфері життя суспільства – відсутність самостійності мислення, інтелектуальна залежність російської еліти від Заходу. Євразійство підкреслювало основну думку – про етнічну неспорідненість Заходу і Росії.

2. Визначення географічних меж євразійської цивілізації. Прихильники цієї ідеології особливо підкреслювали те, що кордони Російської імперії приблизно відповідають кордонам самобутньої євразійської цивілізації. Обґрунтуванням цієї тези, на їхню думку, була етнічна близькість народів, які мали б бути зацікавлені у створенні

єдиної держави. Очевидно проглядається монархічна теза про російський народ як єдину спорідненість великоросійського, малоруського, білоруського та інших народів імперії. Наприклад, відомий російський монархіст В. В. Шульгін зазначав: «Під словом російський народ я не маю на увазі тільки великоросів... Російським народом я вважаю великоросів, малоросів, білоросів, а також й іншої крові російських громадян, які підлягали процесу асиміляції та вважають себе росіянами» [16, с. 46].

3. Идеократія. За визначенням М. Бердяєва у статті «Утопічний етатизм євразійців» «Идеократія – це панування правлячих верств, які є носіями істинної, державної ідеології» [2, с. 142]. Глобальні політичні та соціальні потрясіння викликали кризу ідей ліберальної демократії, що у свою чергу сприяло народженню російського більшовизму у його сталінської інтерпретації, італійського фашизму, німецького нацизму та українського інтегрального націоналізму, які за своєю сутністю були идеократичними.

До 1917 р. російський націоналізм як впливова політична сила сформувався не до кінця. Незважаючи на велику кількість монархічних партій та рухів, широке представництво в них усіх верств населення [10, с. 141], охоронна ідеологія «православ'я – самодержавство – народність» не стала історичною ідеологією народу [10, с. 141–142]. Виявлення комплексу причин не є завданням нашого дослідження, лише зауважимо, що криза православ'я стала початком руйнування монархічної ідеології загалом. Утрата інтелектуального авторитету релігії в середовищі російської еліти у XIX ст. обумовила появу та розповсюдження інтернаціональних, космополітичних учень та соціальних доктрин у XX ст.

На думку прихильників ідеології євразійства, вихід із кризового становища, відновлення моралі, національної ідентичності та культури російського народу забезпечить створення політичного ладу з дуалістичними тенденціями співіснування Держави та Церкви. Основний догмат цього устрою – держава – сприймається як функція та орган церкви. Тобто, держава здійснює контроль за усіма сферами життя, що у свою чергу веде до абсолютизації держави. Держава у євразійців набуває рис не теократичної, а тоталітарної держави. М. Бердяєв, аналізуючи філософські основи державного будівництва євразійців, підкреслював внутрішню суперечність идеократичної держави. «Державний абсолютизм – ... давня східна та римська ідея. Християнство духовно обмежує повноваження держави та не дозволяє абсолютний контроль держави над людськими душами, над духовним життям, над людською творчістю» [2, с. 143]. Таким чином, євразійство ідеалізує удосконалення державної організації, що у свою чергу призводить до ігнорування традицій національно-релігійної дум-

ки та відкриває можливості для процесів європеїзації та американізації Росії. Одночасно, заперечуючи духовні стандарти Заходу, євразійці не відмовлялися від його цивілізаційних надбань та модних на той час поглядів державного будівництва.

На тлі кризи ідентифікаційного вибору Росії в 90-х рр. XX ст. були спроби відродження основних постулатів російського євразійства. Зокрема, варто відзначити Олександра Гелійовича Дугіна (нар. 1962 р.) – російського філософа, політолога та соціолога. З 2001 р. він голова Політичної ради Загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», з 2003 р. – лідер Міжнародного євразійського руху. Із листопада 2008 р. – неофіційний ідеолог партії «Єдина Росія». Політична діяльність О. Дугіна спрямована на створення євразійської імперії шляхом інтеграції Росії з колишніми радянськими республіками, у першу чергу з російськомовними територіями Східної та Південної України і Криму.

О. Дугін у своїх теоретичних пошуках опирається на праці російських євразійців. Однак, євразійство О. Дугіна та класичне російське євразійство є досить протилежними за спрямованістю. Євразійство О. Дугіна – еkleктична суміш західної езотерики, комуністичної риторики та східної містики. Незважаючи на східний колорит його поглядів, не можна стверджувати про антизахідну спрямованість ідеології. Швидше, ці погляди ґрунтуються на неолібералізмі сучасної західної філософської думки. Це – основоположна відмінність неоевразійства О. Дугіна від класичного євразійства з його антизахідною спрямованістю.

Основною домінантою політичного розвитку євразійства О. Дугін вважає механізм «російської національної революції» як синтезу традиціоналізму (вірність національним корінням, релігії, етиці) та комунізму (соціальна справедливість, обмеження ринкової економіки, заборона біржових спекуляцій). Результатом цієї революції є створення «російського соціалізму». На думку О. Дугіна цей соціалізм буде мати селянську, кооперативну, регіональну спрямованість. Цікаво, що вищим ступенем розвитку євразійської ідеї в Росії О. Дугін вважає фашизм. Але фашизм О. Дугіна – це «націоналізм... революційний, романтичний, ідеалістичний, який апелює до великого міфу та трансцендентної ідеї, який намагається реалізувати нездійсненну мрію» [6]. Міфологічні ідеологи О. Дугіна досить важко характеризувати, виходячи з відсутності конкретики та розмитості філософських орієнтирів. Економічні складові фашизму – це підпорядкування індивідуальних економічних інтересів принципам блага нації, справедливості та братерства. У духовній сфері – радикальна відмова від гуманізму. Це є близьким до ідеократичної держави євра-

зійців, але О. Дугін акцентує на нації як носію ідеології. Євразійці ж основою ідеології вважали християнство.

Новим у євразійстві О. Дугіна є вчення про геополітику. За О. Дугіним лінія розподілу цивілізацій проходить за «кордонами Суші та Моря». Характеризуючи цивілізацію Суші як географічну основу слов'янського світу, автор створює ідеалістичну картину загального братерства народів колишнього СРСР, а також чомусь китайців, індусів, іранців. Противником такого об'єднання виступає цивілізація Моря – «атлантисти», капіталісти, імперіалісти [6]. Нові ідеократичні «фігури» створюють ілюзію трансцендентного існування Радянської Імперії та її сателітів. Окремі думки О. Дугіна висловлює і М. Міхалков у «Маніфесті Освіченого Консерватизму». М. Міхалков досить своєрідно трактує ідею євразійства, включаючи в культурний аспект євразійства релігійну ідею месіанського масштабу. «Росія-Євразія – це не Європа, не Азія та не механічне їх об'єднання. Це самостійний культурно-історичний материк, органічна національна єдність, геополітичний та сакральний центр світу» [9]. Еклектичним поєднанням монархізму та євразійства є підміна поняття російського народу як єдності великоруського, білоруського та малоруського народів (що було основою поняття «народність» в «тріаді» графа С. С. Уварова) сукупністю всіх народів Російської Федерації та колишнього СРСР (що є основою «геополітики» О. Дугіна). Це суттєво не вплинуло на зміст трансформованої монархічної ідеології, яку пропонує М. Міхалков. Ілюстрацією цієї тези є цитата із маніфесту: «Нам притаманна особлива наднаціональна свідомість, яка визначає російське буття в системі євразійських координат. Ритм нашого розвитку та територія нашої відповідальності мають вимір континентального масштабу» [9]. Таким чином, неєвразійство – це проблема конструювання нової конфігурації старих месіанських принципів самодержавства та комунізму, претензія на народження нової ідеї як істини або абсолюту.

У цілому погляди «неєвразійця» О. Дугіна можна охарактеризувати як еклектичну суміш протилежних ідей. Важко зрозуміти їх внутрішню логіку. Протириччя та плутанина, міфотворчість та наукоподібність геополітичних та державнобудівних концепцій ускладнюють сприйняття та інтерпретацію вчення О. Дугіна. Безумовно, О. Дугін – талановитий літератор, але свої геополітичні висновки він будує не на науковій основі, а швидше в жанрі політичної утопічної фантастики.

Аналогічні проблеми існують на сучасному етапі й в Україні: проблемами є формування національної ідеї, самоідентифікації нації, пошуку свого місця у новій системі геополітичних координат, визначення вектора зовнішньополітичного розвитку держави. На нашу

думку, парадокс сучасного стану держави полягає в жорсткій суперечці (протистоянні) двох політичних таборів щодо пріоритетних напрямів розвитку України, наслідком якої є збільшення ризику повернення тоталітарного режиму з одночасним заглибленням у «третій світ». Цікавим є, на наш погляд, аналіз впливу сучасних неоевразійських поглядів на розвиток суспільно-політичної думки України.

Своєрідним різновидом євразійства та неоевразійства в сучасних Росії та Україні є концепція «Русского мира». Перше теоретичне оформлення цієї теорії відбулося у 1990 р. у статті видатного російського письменника О. Солженіцина «Як нам облаштувати Росію», де було запропоновано модель пострадянського державного утворення у складі Росії, України, Білорусі та Казахстану. В основу об'єднання було покладено положення про єдність історичного минулого, культурної ідентичності, релігійної віротерпимості [12]. Розвал СРСР викликав окремі зміни в теоретичному наповненні цієї концепції:

- визначення пріоритету поліетнічного або моноетнічного напрямку розвитку України;
- ставлення до процесу українізації;
- використання впливу Руської Православної Церкви для пропаганди ідей «Русского мира».

Українські прихильники ідеї «Русского мира» основою для реалізації цього проекту вважають визнання факту поліетнічності, який є засобом стримування націоналістичної ідеології та основою для консолідації інтелектуальних ресурсів. Підтримуючи ідею українізації як вияв розвитку поліетнічності та полікультурності, українські неоевразійці заперечують можливість розгортання російського культурного компонента за рахунок українського [13].

Особливе місце в пропаганді концептуальних засад «Русского мира» займає Російська Православна Церква. Патріарх РПЦ Кирил наполягає на необхідності «пробудження цивілізаційної свідомості в межах історичної Русі», що є для Білорусі, України та Росії основою створення центрів загальної цивілізації, які за своєю могутністю здатні на рівні вести діалог з іншими цивілізаціями [5]. Для патріарха абсолютною цінністю нової цивілізації є православ'я, єдина історична пам'ять, російська культура та мова. «Становим хребтом» цього об'єднання, на думку московського первосвященника повинні бути Росія, Україна, Білорусь.

Цікаво, що ідея «Русского мира» за визначенням патріарха, не має чітко виражених географічних меж та характеризується наявністю носіїв православної віри та російської мови у різних частинах світу, що надає цій ідеї планетарного масштабу. Патріарх для пояснення необхідності створення «Русского мира» ввів поняття «руськість». Руськість, як православ'я, як домінанта в культурі та мові, як

єдина історична пам'ять, виступає своєрідним ірраціональним чинником ностальгічних спогадів про імперську велич великої Росії. Складається враження про сакралізацію поняття «руськість» за відсутності раціональної системи доказів для необхідності створення «Русского мира». Прикладом цього є постійне цитування апокрифічного вислову Лаврентія Чернігівського: «Русь, Україна та Білорусь – це є Свята Русь».

Практичними заходами реалізації створення «Русского мира» є місіонерська діяльність РПЦ. На думку патріарха, «Російська Православна Церква виконує свою місію серед народів, які сприймають російську духовну та культурну традицію як основу своєї ідентичності... Російська культура – це явище, яке не вкладається в кордони одного державного етносу» [5]. Підтвердженням цієї місії є активна зовнішньополітична діяльність РПЦ. Об'єднання з Російською Православною Церквою за кордоном, підвищена кількість пастирських візитів патріарха Кирила у православні конфесії колишнього СРСР, пошуків міжконфесійного діалогу з Ватиканом – докази активного поширення та пропаганди концепції «Русского мира» серед віруючих у Росії та за її кордонами.

Серед українських періодичних видань найбільш послідовну редакторську політику щодо спроби аналізу концепції «Русского мира» займає газета «2000». У статтях В. Корнілова «Концепция Русского мира как шанс для Украины» та О. Фіделя «Какая Украина нужна Европе?» автори [8] демонструють систему доказів для обґрунтування привабливості обрання східнослов'янського напрямку розвитку нашої держави. Серед них:

- довготривала невизначеність статусу України у взаємовідносинах з ЄС;
- політика подвійних стандартів єврочиновників стосовно свободи слова в Україні;
- досвід наднаціональних об'єднань за мовною ознакою країн британського, іберійського та французького світів;
- генетична спорідненість мешканців більшості регіонів країни щодо сприйняття системи цінностей північного сусіда;
- авторитет та роль РПЦ серед українського суспільства.

В. Корнілов підкреслює наднаціональний характер «Русского мира» для України, цитуючи слова патріарха Кирила: «Російська церква не ставить під сумнів існуючі державні кордони». Таким чином, на думку В. Корнілова концепція «Русского мира» вирішує питання не об'єднання слов'янських народів колишнього СРСР, а їх єднання як чинника збереження мови, культури, історичної пам'яті за допомогою православної віри.

Своє ставлення до концептуальних засад «Русского мира» висловлюють також і представники офіційної влади держави. На думку міністра закордонних справ України К. Грищенка, використання цієї ідеї на противагу впливу США та ЄС утратило свою актуальність унаслідок виваженої зовнішньої та внутрішньої політики Президента України В. Януковича. Відмова України від статусу форпосту проти-стояння Росії, вимагає від північного сусіда відмови від використання України як інструменту впливу на Захід. Цікаво, що, аргументуючи причини відмови від концепції «Русского мира», міністр закордонних справ опирається на принцип самобутності українського народу. «Якщо Україні було тісно у шаблоні зовнішньої політики «геть від Москви», то також їй буде тісно у шаблоні «Русского мира»... Україні потрібна особлива... принципово нова ідеологія... Є багато речей, які об'єднують нас з Росією, та на них ми будемо будувати наше стратегічне партнерство, але ми будемо йти у майбутнє окремими шляхами» [4]. Але зовсім не звертається увага на суб'єктивний економічний фактор, що визначає зацікавленість у євроінтеграції олігархічних кіл суспільства як емітентів великих грошових внесків закордонних банків.

Таким чином, концепція «Русского мира», незважаючи на своє досить аморфне та неконкретне теоретичне обґрунтування, є логічним продовженням розвитку ідей російського месіанізму на основі ідеї старця Філофея «Москва – третій Рим. Четвертому не бути». Це свідчить про відповідні кризові явища у функціонуванні політичної думки сучасної Росії. Фактично, цей спектр ідей лише розвиває погляди російських монархістів із застосуванням світоглядних основ та категоріального апарату філософських течій ХХ ст. Євразійство надає концепції ідею пріоритетного значення церкви як державостворюючої інституції, неоевразійство збагатило «Русский мир» географічною ідеєю. Але спільним для цих новомодних течій є принципи монархічної ідеології та складові охоронної тріади «православ'я – самодержавство – народність». Зміст цих принципів та складових несуттєво змінюється залежно від геополітичних реалій, окремих політичних, економічних та соціальних аспектів, які мають домінуюче значення в кожному конкретному історичному просторі-часі.

Бібліографічні посилання

1. Бердяев Н. А. Душа России / Н. А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 210 с.
2. Бердяев Н. А. Утопический этатизм евразийцев / Н. А. Бердяев // Путь. – 1927. – № 8. – С. 141–144.
3. Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. – СПб.: Летописец, 1909. – 126 с.
4. Грищенко К. Украине не подходит шаблон «Русского мира» / К. Грищенко // Зеркало недели. – 2010. – № 50.

5. **Друзенко Г.** Геополитика от Патриарха: Царство Небесное vs «Русский мир» / Г. Друзенко // Зеркало недели. – 2010 – № 44; **Святейший патриарх Кирилл.** Из выступления в Военной академии Генерального штаба Вооруженных сил РФ / Кирилл, Святейший патриарх // 2000. – 2011. – № 24 (562) 17–23. 06. 11. – С. F4.
6. **Дугин А. Г.** Геополитика Постмодерна [Электронный ресурс] / А. Г. Дугин. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm
7. **Ильин И. А.** О русской идее / И. А. Ильин // Слово. – 1990. – № 8. – С. 88–91.
8. **Корнилов В.** Концепция Русского мира как шанс для Украины / В. Корнилов // 2000. – 2009. – № 47 (486); **Фидель А.** Какая Украина нужна Европе? / А. Фидель // 2000. – 2011. – № 26 (564). – С. F1, F4–F5.
9. **Михалков Н. С.** Манифест Просвещенного Консерватизма [Электронный ресурс] / Н. С. Михалков. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/kino/2010/10/26/manifest.html>
10. **Омельяничук І. В.** Чорносотенні союзи і організації в Києві / І. В. Омельяничук // Віче. – 1997. – № 10. – С. 141–145.
11. **Родионов И. А.** Доклад 4-й Государственной думе / И. А. Родионов. – СПб.: Гос. типография, 1912. – 18 с.
12. **Солженицын А. И.** Как нам обустроить Россию: Посильные соображения / А. И. Солженицын. – Л.: Сов. писатель, 1990. – 64 с.
13. **Ставицкий А.** Украина и Русский мир [Электронный ресурс] / А. Ставицкий. – Режим доступа: <http://www.otchestvo.org.ua/main/20091/2212.htm>
14. **Федотов Г. П.** О национальном покаянии / Г. П. Федотов // Юность. – 1991. – № 8. – С. 51–64.
15. **Федотов Г. П.** Судьба империй / Г. П. Федотов // Знамя. – 1992. – № 3. – С. 191–199.
16. **Шульгин В. В.** Что нам в них не нравится / В. В. Шульгин. – М.: Хорс, 1992. – 287 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2011

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (47+57) (092)

С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. Т. ЛОГІНОВ. ВОЛОДИМИР ЛЕНІН: ЯК СТАТИ ВОЖДЕМ

Проаналізовано монографію відомого російського науковця професора В. Т. Логінова про ранній етап революційної діяльності В. І. Леніна.

Ключові слова: В. Т. Логінов, біографія В. І. Леніна, лєнініана.

Проанализирована монография известного российского ученого профессора В. Т. Логинова о раннем этапе революционной деятельности В. И. Ленина.

Ключевые слова: В. Т. Логинов, биография В. И. Ленина, лениниана.

Author has analyzed the monograph of a Russian researcher Vladlen Loginov about the early stage of revolutionary activity of Vladimir Lenin.

Key words: Loginov V., biography of Vladimir Lenin, leniniana.

Започаткувавши серію «Кращі біографії», російське видавництво Ексмо надрукувало у 2011 р. книгу «Володимир Ленін: як стати вождем», яка відразу ж привернула до себе увагу науковців і широкого кола читачів. Адже її автор – доктор історичних наук, професор В. Т. Логінов – уважається найавторитетнішим у науковому середовищі фахівцем у галузі лєнініани. Владлен Терентійович Логінов у 1953–1980 рр. працював науковим співробітником Центрального партійного архіву Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС, відділу історії цього ж інституту. У 1980–1991 рр. він – професор Інституту суспільних наук при ЦК КПРС (так звана «міжнародна лєнінська школа»), з 1992 р. – у фонді Горбачова, в теперішній час – директор Центру історичних досліджень, професор кафедри вітчизняної та всесвітньої історії Університету Російської академії освіти. В. Т. Логінов – автор понад 400 наукових праць, у тому числі загальновідомих монографій «Ленін і «Правда» 1912–1914 рр.», «Штрихи до портрету», «Володимир Ленін. Вибір шляху», «Невідомий Ленін», «В. І. Ленін: революціонер, мислитель, людина» та інших.

В. Т. Логінов плідно працював і в кінематографі, співробітничав з видатними режисерами і драматургами – Є. Й. Габриловичем, О. Г. Зархі, М. І. Роммом, М. П. Шатровим, С. Й. Юткевичем. За рекомендацією М. І. Ромма він був уведений до складу художньої ради «Мосфільму». Написав сценарії художніх та документальних фільмів «Довіра», «Чичерін», «Микола Бухарін». Діяльність у кінематографі як консультанта і сценариста відшліфувала його майстерність достовірно і наочно відтворювати історичний фон, дух епохи, взаємини між героями, мотивацію їхніх вчинків, «другий план», а також посилила глибину наукового мислення. Іноді здається, що він сам безпосередньо перебуває в середовищі своїх персонажів.

Що спонукало відомого автора до написання «чергової» монографії? Автор зазначає, що сьогодні ми знаємо про Леніна набагато більше, аніж його сучасники. Видано 55 томів його Зібрання творів, 40 томів «Ленінських збірників», 14 томів «Декретів Радянської влади», 12 томів «Біографічної хроніки», сотні збірок мемуарів тощо. Загалом опубліковано майже 30 тисяч ленінських документів. І все ж таки до недавнього минулого майже 6,5 тисячі документів залишилися неопублікованими в архівах. Нещодавно вийшов з друку цілий том найбільш цікавих ленінських документів (понад 400), які вважалися «цілком таємними». Але ж дивно: чим більше друкується нової літератури, тим більше загострюються проблеми аналізу життя і діяльності Леніна. Справа в тому, що старі міфи було замінено новими, причому проблеми полягали не стільки в «загадковості» його фігури, скільки у надмірній «політизації» деяких авторів і самих проблем [с. 8–9].

У 1988–1992 рр. автор цих рядків перебував у стані ейфорії щодо численних дискусій, які проводилися під прапором «поновлення правди історії». Наївно здавалося, що історичні дослідження з тієї чи іншої проблеми від дискусії до дискусії врешті-решт набуватимуть статусу «абсолютної цінності». Адже усі прагнули досягти вершин «правди історії». Тоді сподівалися вирішити щонайменше два завдання: 1) відповісти на запитання, на які раніше знайти відповіді не могли через те, що історична наука була інструментом політики КПРС як правлячої партії; 2) створити умови для якісного покращення наукових досліджень і першим кроком повинна стати розробка нової методології історичного пізнання. Мова йшла про необхідність відмови від принципу партійності. Принципи історизму та об'єктивності мали перетворитися у провідний та єдино споконвічний інструментарій не тільки історика-науковця, а й історика-публіциста.

Проте сталося не так, як гадалося. Деякі інтелектуали, які рішуче засуджували принцип комуністичної партійності, швидко розвернувши на 180 градусів, озброїлися принципом антикомуністичної партій-

ності. Їх методологія нічим принципово не відрізнялася від методології попередніх догматиків – конкретна думка або дія Леніна тлумачилася поза часом і простором. Хоча з'явилися і певні відмінності: якщо раніше той або інший епігон Леніна ставив перед будь-якою величиною знак «плюс», то відтепер за влучним висловом В. Т. Логінова, «леніноїд» обов'язково ставив знак «мінус». На нашу думку, таким чином був знайдений досить легкий спосіб звести рахунки з власною науковою совістю: з галасом відмовитися від «історичної правоти ленінізму» та озброїтися неприхованим та злісним нігілізмом до нього.

В. Т. Логінов скептично оцінює «леніноїдів», які люблять багато писати про те, як у попередні роки вони свято вірили в «утопію», потім «нестерпно боляче переосмислювали» свої погляди, пережили каюття, вивчили документи «найсекретніших архівів» (деякі, навіть, знайшли «живих свідків»), насамкінець склали дійсно «достовірне» уявлення про наше історичне минуле. Але ж справа не в них самих. Завдяки засобам масової комунікації «леніноїди» мають можливість негативно впливати на свідомість мільйонів людей.

Рецензована книга – взірць неухильного дотримання принципів історизму та об'єктивності. В. Т. Логінов неодноразово висловлювався про те, що історична наука, на жаль, ніколи не мала власної «золотої доби», бо завжди відчувала на собі тиск з боку фанатичних апологетів різноманітних учень, політиканів, правителів-владолюбців. На фоні плюралізму думок украй важко визначити: де саме глибоке, оригінальне дослідження, а де вульгаризоване дурисвітство або політична спекуляція.

Складовими творчої лабораторії шановного автора є віртуозне опрацювання історичних джерел, перш за все мемуарів; уміння розкрити не тільки зміст або суть того чи іншого положення Леніна, а й логіку і хід думки; історично достовірна реконструкція контексту часу, епохи, цілісного антуражу, «ближньої» та «дальньої» сцен, на яких діють персонажі. Читач розуміє спонукальні мотиви поведінки. Причому сам автор – ні прокурор, ні адвокат. Він – «слідчий» у кращому розумінні слова. Суддею виступає читач, але ж сприйняття ним матеріалу залежить від якості роботи, професіоналізму слідчого.

Про наукову скрупульозність, педантичність В. Т. Логінова свідчить той факт, що на сторінках монографії він мало коли вживає псевдонім Ульянова – «Ленін», – враховуючи, що Володимир Ілліч уперше використав цей псевдонім лише у травні 1901 р., що виходить за хронологічні рамки дослідження.

Значної уваги заслуговує майстерна робота автора з документами. На переконання В. Т. Логінова, будь-який документ сам по собі є для історика не стільки незаперечним доказом, скільки об'єктом

скрупульозного наукового дослідження. Тому, аналізуючи документ, слід відповісти на такі запитання: при яких конкретних обставинах з'явився документ; до якого типу належить документ або який характер він має; до яких практичних наслідків привела реалізація цього документу, якщо така відбулася, тощо. Саме з таким алгоритмом автор досліджує праці В.І. Леніна та численні мемуари, які є основою джерельної бази монографії.

Окремо слід охарактеризувати способи використання мемуарів. Мемуари, з літературної точки зору, безперечно, є виграшними джерелами. Вони допомагають наочно відтворити «дух епохи», розкрити «внутрішню кухню» роботи, висвітлити вплив особистих відносин, якостей на перебіг подій. І в той же час їх необхідно використовувати з певними застереженнями.

Так, наприклад, у ленінських біографіях радянських часів автори, описуючи переїзд В. І. Леніна до Петербурга, відзначали, що його поява в середовищі місцевих марксистів відразу ж позначилася на якості їх роботи серед робітників, на боротьбі проти народників і «легальних марксистів». Причому дослідники посилалися на спогади учасників. Це була ідеологема, яку ніхто б не наважився спростовувати. Насправді, як показує В. Т. Логінов, не арифметично лінійно, не за одну мить В. І. Ульянов зайняв провідне місце серед петербурзьких соціал-демократів, зокрема студентів технологічного інституту. Зовсім навпаки. Будь-кого «новенького» завжди зустрічали з обережністю, і Ульянов не був винятком. Уже потім «технологи» у своїх мемуарах відзначатимуть, що Ульянов нібито відразу вразив їх своєю марксистською ерудицією. В. Т. Логінов звертає увагу читача на те, що славослів'я було характерним для пізніх видань, а у ранніх виданнях спогадів (зокрема, Германа Красіна) розповідається, наприклад, про те, що під час першої зустрічі «технологи» вчинили Ульянову іспит з метою перевірки його теоретичного рівня та вірності принципам марксизму. Крім того, в деяких питаннях у В. І. Ульянова була «особлива позиція», яку не поділяли інші члени гуртка [с. 162–163]. Як колишній працівник наукових установ ЦК КПРС В. Т. Логінов не міг не враховувати ту обставину, що протягом 1930–1960 рр. самі ж мемуаристи, коли ще були живими, з політико-ідеологічних міркувань вносили виправлення або переписували власні спогади, створюючи основу для майбутніх історичних міфів. Задля достовірності життєпису Ульянова він використовував «стару» і «нову» мемуарну літературу.

Або ж взяти мемуари О. М. Потресова, який був з Ульяновим в «одній команді» протягом тривалого і доленосного для російської соціал-демократії періоду. На ці мемуари часто-густо посилаються «леніноїди». Описуючи спільну роботу у Петербурзі, Потресов наго-

лошував на тому, що Ульянов умів згуртувати навколо себе здібних, енергійних, вольових людей, але таких, що не мали самостійної індивідуальності, рішучості і здібностей мати свою власну думку. Висновок такий: за інших обставин, в іншому оточенні Ульянов не став би лідером. В. Т. Логінов упевнений в тому, що характеристика Ульянова Потресовим відображала не стільки реальні враження і спостереження 90-х рр. XIX ст., скільки нашарування політичної боротьби у наступні часи, коли Ульянов і Потресов перебували у різних політичних таборах. Адже самі спогади були видані через 32 роки після подій, про які йшла мова. Також, посилаючись на мемуари (Ю. О. Мартова, М. О. Сільвіна, К. М. Тахтарьова), В. Т. Логінов доводить, що у петербурзький період не Ульянов обирав собі оточення, а оточення висувало його на провідні ролі. Оточення визнавало авторитет знань, розуму, працездатності, моральних якостей, особистості, бо інших джерел лідерства у революційному середовищі не існувало [с. 208–217].

Композиційно текст монографії побудований за порівняльно-історичним, синхроністичним, ретроспективним, системно-структурним, статистичним, але ж головним чином, за хронологічно-проблемним методом. Вона має таку структуру: глава 1 («Початок шляху») охоплює 1870–1887 рр., глава 2 («Брат повішеного...») – 1887–1893 рр., глава 3 («Союз боротьби») – 1893–1895 рр., глава 4 («Тюрма та заслання») – 1895–1900 рр., глава 5 («На порозі XX століття») – 1900 р. Як представник «старої» наукової школи В. Т. Логінов дотримується періодизації життєпису В. І. Леніна, яка була обґрунтована ще радянською історико-партійною історіографією. Проте ця обставина анітрохи не зменшує її наукової цінності. Вищеназвану періодизацію в цілому визнають і використовують у своїх працях такі відомі зарубіжні дослідники, як Роберт Пейн, Елен Каррер д'Анкосс, Роберт Сервіс та інші.

У першій главі В. Т. Логінов розкрив проблему «життєвого старту» В. І. Ульянова – проблему вельми складну для будь-якого дослідника як раннього періоду, так й політичної діяльності В. І. Леніна в цілому. Адже він, хоча і народився, виховувався в інтелігентній сім'ї, був далеким від інтелігентської рефлексії, не залишивши нащадкам жодних спогадів. Так сталося, що В. І. Ленін майже нічого не писав про себе. Мемуари (або «коментар особистого життя») на відміну від численних політичних творів, вочевидь, не стали його стихією.

Крім того, слід взяти до уваги, що питання ранньої історії ленінізму також активно використовувались у політичній боротьбі. Досягнення і недоліки її вивчення визначалися не стільки зусиллями професійних істориків, скільки впливом політики, яка поставила собі на службу навіть такі питання, як дитячі та юнацькі роки Леніна. Саме

інтересами протилежних, ворогуючих сторін були зумовлені політичні концепції та їхні історіографічні версії щодо впливу на формування молодого Леніна родоводу, сім'ї, найближчого оточення, гімназії тощо. В. Т. Логінов відсторонюється від різнобарвних ідеологічних таборів. У той же час він ураховує, що предметом моди в біографістиці стало вивчення впливів так званого «генетичного коду» на формування особистості лідера. В. І. Ленін був унікальним євразійцем. Усі його предки, незалежно від національності, цінували фізичну і розумову працю, вірили у власні сили, в необхідність бездоганно виконувати обов'язки. Вони були винятково активними, не мирилися з долею, намагалися змінити на краще власне життя, а також життя своїх близьких родичів. Їх цінували за порядність, небажання вислужуватися заради високих посад і нагород.

Друга глава монографії присвячена найважливішому періоду біографії молодого Ульянова – рокам самовизначення, професійного і громадянського становлення. Значення цих років для будь-якої людини важко переоцінити, бо багато чого в житті відбувається вперше. Людина вперше шукає самостійну відповідь на запитання «що робити?» Тому автор монографії ретельно аналізує кожний крок свого героя, намагається всебічно з'ясувати спонукальні мотиви, що спричинили той чи інший вчинок, визначити проміжні ланки та кінцевий результат процесу формування світоглядних засад.

У грудні 1887 р. В. І. Ульянов уперше відчув на собі політику державної влади: за участь у студентській сходці був відрахований з університету. Це загальновідомий факт. Але В. Т. Логінов підкреслив одну важливу деталь, яка свідчила про силу характеру студента Імператорського Казанського університету. Повернувшись зі зборів додому, В. І. Ульянов написав ректорові заяву про те, щоб його відрахували за власним бажанням. Причина – несприйняття «існуючих умов університетського життя» [с. 86]. Але ж попри ці обставини у нього не згасло бажання вчитися, і у подальші роки – протягом усього життя – напружена самоосвіта була основним способом набуття знань.

Після багаторазових і невдалих спроб вступити до стаціонару будь-якого російського університету або навіть виїхати за кордон В. І. Ульянов урешті-решт отримав дозвіл на складання іспитів екстерном при Санкт-Петербурзькому університеті. У листопаді 1891 р. випробувальна комісія університету видала йому диплом першого ступеня, що відповідало кандидату права.

У цій же главі В. Т. Логінов уперше ставить питання про інтелект В. І. Ульянова. Він уїдливо критикує історіографічну версію про так звану «одну-однісіньку книгу». Деякі вітчизняні та зарубіжні дослідники, розкриваючи «ленінський феномен», намагалися знайти ту «одну-однісіньку книгу», яка нібито сформувала світогляд В. І. Улья-

нова. Дійсно, як легко у них виходило: прочитав книгу Чернишевського, Нечаєва або Ткачова, захопився і перейняв їхні погляди на сенс життя, цілі і засоби боротьби. Такий алгоритм, уважає В. Т. Логінов, не може бути застосований до Ульянова – не той випадок. Формування його світогляду проходило поступово декілька років, не було миттєвим прозрінням, не мало виключно «книжкового» походження і характеру [с. 133, 142]. Марксистське самовизначення Ульянова завершилося лише на початку 1990-х рр., що у свою чергу було пов'язано не тільки з самоосвітою, а й з професійною діяльністю як юриста-практика, і з активною, зацікавленою участю у громадському русі.

У третій главі В. Т. Логінов усе більше і більше інтегрує життя Ульянова у контекст розвитку російської соціал-демократії як самостійної політичної течії, що відокремлювалась від народників і лібералів. Ульянов, віддаючи належне першим і другим, не бачив можливості об'єднання соціал-демократів ні з першими, ні другими. Його головна увага була зосереджена на пролетарських масах, на обґрунтуванні теоретичних, політичних, організаційних завдань російської соціал-демократії. І знову ж таки крок за кроком у монографії відстежується багатогранна діяльність молодого політика.

Як і чому громадсько-політична і літературна діяльність перетворилася у зміст його життя? Теперішні «леніноїди», не шкодуючи сил, розповсюджують версію про нібито «професійну непридатність» помічника присяжного повіреного В. І. Ульянова, і у політику він пішов тому, що на практиці виявився «юристом-невдахою». Комусь здається переконливо. Аналіз судових справ, які збереглися в архівах, на думку В. Т. Логінова, свідчить про інше. Зрозуміло, у 1892–1893 рр. у Самарі фахівцю-початківцю доручали більш-менш нескладні справи про майнові спори, побутові правопорушення тощо. Проте вже тоді керівник В. І. Ульянова А. М. Хардін, який уважно спостерігав за роботою свого помічника, вважав, що у майбутньому той стане прекрасним цивілістом, а поки йому необхідно накопичувати судовий досвід [с. 147–150]. У Петербурзі він почав працювати помічником М. П. Волкенштейна – відомого столичного адвоката, але ж невдовзі Департамент поліції оповістив адвокатські кола про «неблагонадійність» В. І. Ульянова. Таким чином, влада перекрила шлях перспективному спеціалісту [с. 161, 172]. Відомо також, що у травні 1896 р., коли Ульянов уже перебував у тюрмі, голова ради присяжних повірених В. О. Люстих при підтримці М. П. Волкенштейна клопотав перед Департаментом поліції про передачу Ульянова на поруки, але марно. Рефреном повторюється така думка: аналізуючи різні життєві обставини, що формували світогляд молодого Ульянова, необхідно враховувати політику влади, яку він особисто відчував на собі. Вона, трошки людські долі, сама для себе виховувала непримиренних ворогів [с. 95].

Вершиною діяльності, що розглядається у главі, є утворення у Петербурзі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Висвітлюючи структуру організації, різні напрями роботи, В. Т. Логінов звертає увагу читача на особисті риси Ульянова: у стосунках з оточуючими він був байдужим до правил «дипломатичного протоколу і церемоніалу», інших умовностей. До друзів і соратників ставився безмежно делікатно і уважливо. Якщо когось вважав недругом або ворогом, то не міг приховувати своєї іронії і неприязні. І у той же час – абсолютна відсутність особистої гордовитості, самовпевненості та пихатості [с. 211, 212, 215, 229, 260–261]. У подальші роки, коли Ульянов став загальноновизнаним лідером російських соціал-демократів, ці риси часто-густо впливали на перебіг міжфракційної або міжпартійної боротьби. Про них не слід забувати, коли читаєш його твори і твори політичних противників або різноманітні мемуари.

У четвертій главі висвітлюються доленосні для другої половини 1890-х рр. проблеми російської соціал-демократії: розширення робітничого руху; створення мережі організацій, які ставили за мету перехід від гурткової пропаганди до широкої політичної агітації і поєднання соціал-демократії з робітничим рухом; арешт «старої партійної гвардії»; поява в соціал-демократичному середовищі нової ідейної течії – «економізму» та моделі організації; перший з'їзд РСДРП; розробка ідейно-теоретичних, програмних, організаційних засад російської соціал-демократії тощо. У цей період Ульянов повністю зосереджується на політичній діяльності, свідомо обравши шлях революціонера-нелегала. Таким чином, особисте життя майбутнього вождя нерозривно поєднується з партійним життям, і зміст його визначається проблематикою політичної боротьби. Особливість періоду – «особливі умови» тюрми і заслання.

В усі віки тюрма була для політичної опозиції суворою школою перевірки світоглядної і фізичної міцності. У «тюремний період» (грудень 1895 – лютий 1897) Ульянову «необхідно було вирішити щонайменше три завдання. По-перше, встановити регулярний зв'язок з «волею». По-друге, знайти ту повсякденну справу, яка щільно заповнила б весь його час. По-третє, потурбуватися про власне здоров'я, аби уникнути звичайних попутників поодинокого ув'язнення – психічного розладу та туберкульозу» [с. 241]. Тому він намагався максимально використати свої арештантські «права», примусити тюремну адміністрацію надавати встановлені для підслідних «блага». Звісно, не останню роль у вирішенні вищеназваних завдань відігравав юридичний фах арештанта.

У засланні (1897–1900 рр.) В. І. Ульянов захопився науковою та літературно-публіцистичною діяльністю. За три шушенських роки він написав фундаментальне дослідження «Розвиток капіталізму в Росії»

(обсяг – 500 сторінок), видав збірник «Економічні етюди і статті» (обсяг – 290 сторінок), переклав і відредагував двотомник Сіднея та Беатрисы Вебб «Теорія і практика англійського тред-юніонізму» (обсяг – 770 сторінок), написав майже два десятки статей і рецензій на книги Каутського, Гобсона, Парвуса, Богданова, Гвоздева, Струве, Булгакова, Туган-Барановського, які були опубліковані на сторінках відомих столичних журналів. Дві його брошури «Новий фабричний закон», «Завдання російських соціал-демократів» були надруковані у Женеві. Були написані десятки статей, але тоді вони залишилися ненадрукованими. Відкидаючи наклепи «леніноїдів» щодо «розваг» у засланні, В. Т. Логінов привів такий аргумент: якщо подивитися на норми праці, які сьогодні встановлені для наукових співробітників Російської академії наук, то побачимо, що Ульянов перевищив їх у багато разів [с. 317]. Літературна діяльність давала Ульянову солідний прироби́ток до грошового утримання, яке сплачувалося зсильнопоселенцям. Проте, він писав свої твори не тільки і не стільки заради грошей. Найбільш непокоїла ситуація, зумовлена масовими арештами керівного складу РСДРП та «хитаннями думки» – посиленням позицій «економістів».

В. Т. Логінов ретельно аналізує статті Ульянова, в яких висвітлюються причини тимчасової переваги «економістів», що стало кроком назад на шляху поступового розвитку соціал-демократичного руху, обґрунтовуються програмні та організаційні засади революційної пролетарської партії в Росії. Автор, з одного боку, уникає ідеологем на кшталт «опортунізм», «реформізм» або «ревізіонізм», а з другого – відкидає думку про те, що «економізм» нібито став проявом дійсно демократичного напрямку в РСДРП. Протистояння «стариків» і «молодих» у жодному разі не було поодиноким і випадковим, як спершу здавалося Ульянову. В умовах зростання пролетарського руху усюди закономірно виникало питання про співвідношення «самостійних робочих об'єднань» і соціал-демократичної інтелігенції. У багатьох країнах деякі ватажки робітників завжди висували лозунги боротьби проти «інтелігентської диктатури» в партії [с. 230–233, 268–269, 272, 326–334, 338–344, 408–411]. До речі, ця проблема – вже на рівні протистояння більшовиків і меншовиків – залишалася актуальною проблемою в організаційному будівництві РСДРП протягом усього дожовтневого періоду. Тому для В. Т. Логінова головне – показати читачеві методологію мислення Ульянова, логіку його аргументації, спонукальні мотиви того чи іншого вчинку.

У п'ятій главі відтворюється практична діяльність «літературної групи» (Ю. О. Мартов, О. М. Потресов, В. І. Ульянов) по відновленню РСДРП, яку вона розгорнула в 1900 р. після завершення строків заслання. Її мета – організація видання за кордоном загальноросійської

політичної газети як провідної ланки у справі партійного відродження.

Яке місце посів у групі В. І. Ульянов? В. Т. Логінов розглядає «літературну групу» як єдину колегію, відійшовши від колишньої історіографічної версії, за якою роль Ю. О. Мартова та О. М. Потресова применшувалася, а В. І. Ленін залишався одним-однісіньким творцем газети «Іскра». Сам Ульянов ніколи не виставляв себе першим, не відгороджувався від своїх товаришів. Питання про розподіл «лаврових вінків» його не тривожило, бо цікавили більш значущі проблеми [с. 261]. Автор зазначає, що усі троє були, безперечно, дуже різними, але вони буцімто доповнювали один одного. Ульянов цінував Потресова за високий інтелектуалізм і широку ерудицію, Мартова – за людську життєстійкість і публіцистичний талант. Обидва тягнулися до Ульянова за його дар відчувати потреби реального життя, за ґрунтовність. Між ними – безумовно яскравими особистостями – були деякі розбіжності, але не з головних на той час питань [с. 362, 365].

Група невпинно набувала авторитет в Росії і за кордоном. До її думки прислухалися навіть опоненти. Після відомих виступів проти «економістів» членам групи здавалося, що по поверненні із заслання на них чекає якщо не вороже, то насторожене ставлення з боку «практиків». Здавалося також, що «критиків», яких оцінювали не інакше як безпосередніх противників, підтримує переважна більшість молодих «практиків». Але сталася несподіванка: не тільки молоді «практики», а й самі теоретики-«критики» зустрічали членів групи як визнаних керівників пролетарських рухів [с. 363]. Потім зрозуміли, що перевага «економістів» дещо перебільшена, і самообмеження питаннями поточної економічної боротьби сприймалося багатьма соціал-демократами не як особлива «ідейна позиція», а як визнання власної нездатності перевести питання політичної боротьби проти самодержавства у практичну площину. Для членів групи констатація цього факту стала добрим сигналом: необхідно не відгороджуватися від таких соціал-демократів, а навпаки, залучати у свої лави [с. 366].

«Моментом істини» у 1900 р. було для «літературної групи» спілкування з Г. В. Плехановим. В. Т. Логінов назвав його «моральною лазнею» [с. 383–394]. Точніше, це був «охладжувач» для Ульянова та Потресова, які брали участь у переговорах щодо складу колегії, редакційної політики взагалі. Авторитет Г. В. Плеханова, неперевершеного кумира і улюбленця соціал-демократів Росії у 1880–1890-х рр., страшенно похитнувся. Один із лідерів «економістів» К. М. Тахтарьов, який в ті роки постійно дискутував з В. І. Ульяновим, визнавав, що відтепер вождем російського соціал-демократичного руху був уже В. І. Ульянов, а не Г. В. Плеханов [с. 399].

Наскрізною темою в монографії («другим планом») виступає «побутова історія»: різноманітні сюжети про вирішення житлових і матеріальних проблем, про працю і відпочинок, дозвілля, особисті пристрасті, спілкування з родичами і товаришами тощо. У біографіях В. І. Леніна, написаних у радянський період, ці питання, як правило, залишалися «поза кадром», чим неодмінно користуються сьогодні «леніноїди». Вони спекулюють на плітках, недомовках, неперевірених або свідомо перекручених ними же фактах. Автор монографії поєднує сюжети особистого життя В. І. Ульянова з його професійною і політичною діяльністю, створюючи органічний образ революціонера і людини. З урахуванням «другого плану» чимало вчинків В. І. Ульянова постають більш зрозумілими, умотивованими не тільки широкому загалу читачів, а й професіоналам-історикам. Монографія Владлена Терентійовича Логінова – найкраща наукова біографія В. І. Леніна.

Надійшла до редколегії 19.10.2011

НАШІ АВТОРИ

Архирейський Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ).

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гриженко Лілія Володимирівна – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Слесіна Катерина Олександрівна – аспірантка кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Книш Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коломоєць Олена Юрївна – аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коротенко Дарія Валеріївна – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кривошеєва Лідія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Кузеванов Віталій Максимович – старший науковий співробітник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Лавренко Валерія Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Левін Олег Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Морозов Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ).

Мороко Владислав Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Орлянський Семен Федотович – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.

Павловський Борис Степанович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Запорізького національного університету.

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Поплавський Олег Олександрович – кандидат історичних наук, заступник проректора з науково-педагогічної роботи Дніпропетровського державного аграрного університету.

Романюта Ілля Миколайович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Рошко Марія Володимирівна – вчений секретар Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького.

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету.

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.